

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 4 (26)

м. Київ
2019

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (26) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2019. –192 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шарбанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 8 від 26 грудня 2019 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 10 від 17 грудня 2019 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

Зміст

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Златко ЗЛАТАНОВ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТАТИСТИКИ
В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФІЧНОГО ПРОЕКТУ
«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ НА МАПІ УКРАЇНИ» 5

Тетяна КЛИМЕНКО

ЗЛОДІЯННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ
НА ЧЕРКАЩИНІ (за документами Державного архіву Черкаської області) 13

Юрій КЛІМЧУК

ВИДАННЯ «ВІСТІ З УКРАЇНИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ
УКРАЇНЦІВ У ФРАНЦУЗЬКОМУ ТА ІТАЛІЙСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ В РОКИ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 41

Людмила ЛЮБАРСЬКА

ІСТОРІЯ АУШВІЦУ В ДОКУМЕНТАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г.С. ПШЕНИЧНОГО 55

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Андрій ТАРАСОВ

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ-УКРАЇНЦІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ В ДОБУ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (березень 1917 р. – початок 1918 р.) 63

ГРАНІ ВІЙНИ

Михайло ПАНЬКІВ

«СТАРШІ БРАТИ» ЧИ НАСИЛЬНИКИ, ГВАЛТІВНИКИ, ГРАБІЖНИКИ.
МІСЦЕ ПОДІЙ – ІВАНО-ФРАНКІВЩИНА. ЧАС ПОДІЙ – ПЕРША ТА ДРУГА СВІТОВІ
ВІЙНИ Й ПІЗНІШЕ 74

Володимир РЄЗНІК

ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ НА ЗАСТОСУВАННЯ АВІАЦІЇ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 86

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Аліна ІВАНЕНКО

ДО ПИТАННЯ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ЮРИДИЧНИХ УСТАНОВ
РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ТА ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.) 96

РУХИ ОПОРУ

Микола СЛОБОДЯНЮК

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДІЯЛЬНОСТІ АНТИНАЦИСТСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ
В 1941–1944 рр. (на прикладі Києва) 108

РОЗБУДОВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Василь МЕЛЬКІН

СТВОРЕННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАСОБІВ ІНДИВІДУАЛЬНОГО
БРОНЬОВАНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ
УКРАЇНИ (1991–2017 рр.): ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЧИННИК 117

Тетяна ЮРОВА

СПРОБИ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ НАТО В УНІФОРМУ ЗБРОЙНИХ СИЛ
УКРАЇНИ ДО ПОЧАТКУ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ 127

ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

Андрій ПОСПЄЛОВ, Станіслав КОНДРАКОВ

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ОЦІНКИ БОЙОВИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ
УНІКАЛЬНОГО РАДЯНСЬКОГО ВАЖКОГО ТАНКА
(СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ) «ОБ'ЄКТ 279» 139

ДО ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ТЕРОРИЗМУ

Андрій БІЛЮГА

ФЕНОМЕН ТЕРОРИЗМУ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ТА ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ 153

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ярослава ПАСІЧКО

ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ УНР ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 р.
(огляд фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні) 161

Оксана ЯНКОВЕНКО

ДО ПИТАННЯ ГЕНДЕРУ: МАТЕРИНСЬКІ ВІДЗНАКИ
(огляд фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні) 170

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Світлана ДЕМЧЕНКО

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «УВАГА! ПОШУК!
НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-го...». ПІДСУМКИ 2019 р. 180

НАШІ АВТОРИ 190

УДК 069.8[911.3:314(093):94(477)“193/194”]

© Златко ЗЛАТАНОВ

**ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ
ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТАТИСТИКИ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ
ЕЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФІЧНОГО ПРОЕКТУ
«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ
НА МАПІ УКРАЇНИ»**

У статті висвітлено роботу з наповнення атрибутів електронної карти музею, подано характеристику використаної джерельної бази, представлено можливості, які відкриває внесена в контент інформація для дослідників-демографів, науковців, які займаються історією України періоду Другої світової війни.

***Ключові слова:** карта, атрибути, населені пункти, Друга світова війна, мобілізація, окупація, втрати, Голодомор.*

У процесі роботи з демографічними числовими даними в середовищі науковців часто виникає потреба акумулювати інформацію в єдину базу. Наявність такої бази дає змогу значно спростити і в деяких випадках прискорити фахові дослідження.

У 2014 р. для потреб Національного музею історії України у Другій світовій війні (на той час – Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) було створено електронно-картографічний проект «Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України».

Однією з особливостей електронної карти проекту є те, що за її основу взято адміністративно-територіальний поділ 1946 р. У процесі створення бази населених пунктів командою розробників програмного забезпечення була використана праця «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ» [19]. Розробники електронної карти внесли в базу 45 371 населений об'єкт, що існував станом на 1 січня 1946 р. Серед них – міста, містечка, селища міського типу, села, селища, хутори, колгоспи, радгоспи, робітничі поселення, машинно-тракторні, дослідні, селекційні станції, залізничні роз'їзди, залізничні станції тощо.

Основою електронної бази картографічного проекту «Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України» є таблиця з атрибутами. Внесення демографічних даних у відповідні ланки кожного населеного об'єкту дає змогу крок за кроком прямувати до створення інформативної бази, яка пов'яже архівні дані, монографічні джерела та усні свідчення.

Серед атрибутів демографічного змісту варто відзначити такі:

- «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту до Червоної армії в роки війни»;
- «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту, що загинули на фронтах війни»;
- «Загальна кількість військовослужбовців Червоної армії, які загинули під час вигнання нацистів та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Кількість мешканців населеного пункту, яких вивезли на примусові роботи під час окупації»;
- «Кількість мешканців населеного пункту, знищених гітлерівцями та їхніми союзниками під час окупації»;
- «Кількість мешканців населеного пункту, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр.».

Ці атрибути завдяки зручній системі сортування інформації дають змогу зробити порівняльний аналіз стосовно кожного населеного пункту, району, області.

Важливими джерелами наповнення вищевказаних атрибутів стали матеріали Державного архіву Київської області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, багатотомні видання «Історія міст і сіл Української РСР», Книга Пам'яті України, Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, інші довідники, монографії, мемуари учасників подій, усні свідчення.

Одним з актуальних джерел інформації щодо демографічних питань є Книга Пам'яті України. Зміст багатотомного видання складений на підставі даних, одержаних у процесі роботи над рукописом з Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства; карток обліку призваних на дійсну військову службу та архівних книг військкоматів з обліку загиблих військовослужбовців; архівних матеріалів місцевих органів влади, установ, навчальних закладів і організацій, місцевих музеїв та кімнат бойової слави шкіл; книг поховань із місцевих цвинтарів у населених пунктах; відомостей ветеранів війни, пошукових груп; документів сімейних архівів рідних загиблих [11, 5–6].

Крім того, доволі вагомими джерелами інформації стали науково-дослідна програма «Україна в роки Другої світової війни – демографічний вимір» та Всеукраїнська електронна база даних на загиблих і зниклих безвісти (ВБЗ),

якими займається науково-дослідний відділ з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Слід зауважити, що досить часто в процесі роботи траплялися розбіжності в архівних даних та в інформації, зазначеній у монографічних джерелах. Нерідко в документах були вказані лише приблизні, округлені цифри. У такому разі в атрибути картографічного проекту вносили інформацію, яку вважали найбільш вірогідною.

Станом на грудень 2019 р. опрацьовано всі наявні дані стосовно Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Сумської областей та Автономної Республіки Крим. Тобто йдеться про те, що інформація з доступних на цей момент джерел та літератури була внесена. Ясна річ, у разі надходження нових фактів і цифр дані уточнюватимуться, доповнюватимуться та коригуватимуться в ланках атрибутів.

Доволі цінними для дослідників можуть стати два взаємопов'язані атрибути «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту до Червоної армії в роки війни» та «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту, що загинули на фронтах війни». Тема кількості людей, призваних до війська в роки війни, часто становить інтерес у науковому середовищі. Загалом до Збройних сил СРСР було мобілізовано 30 млн осіб, із них понад 9 млн – українці та вихідці з України [17, 553].

Праця «Історія міст і сіл Української РСР» дала змогу встановити кількість мобілізованих до Червоної армії мешканців деяких населених пунктів і кількість загиблих на фронтах односельців. Одним із найбільш детальних у цьому сенсі виявився том, присвячений Сумській області [10]. Він містить дані чи не на кожне село стосовно двох згаданих атрибутів. А том, присвячений Київській області, навпаки, фіксує досить мало демографічних даних, пов'язаних із кількістю призваних та загиблих мешканців населених пунктів від час Другої світової війни. Здебільшого вказується кількість нагороджених орденами й медалями за участь у боях жителів селища, села, міста. Очевидно, укладачі вважали, що ця цифра важливіша [9].

З усієї кількості мобілізованих до Червоної армії значна частина була призвана у 1943–1945 рр. з очищених від гітлерівців територій. На прикладі Сумщини слід сказати, що з понад 350 тис. воїнів-сумчан від 1943 р. і до кінця війни призвали 133 297 осіб [12, 27]. За даними Книги Пам'яті України, з фронтів війни додому не повернулися 154 462 уродженці Сумської області. З них 61 060 – загинули в боях, 77 776 – зникли безвісти, 13 314 – померли від ран, 2282 – загинули в полоні [12, 30]. Увагу привертає кількість зниклих безвісти – половина від загальної.

Цікавим виявилось дослідження кількості військовослужбовців, мобілізованих до Робітничо-селянської Червоної армії (далі – РСЧА) із Закарпаття. Наприклад, у праці «Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Закарпатська область» вказано, що після вигнання нацистів із м. Берегове восени 1944 р. до

лав Червоної армії пішли добровольцями близько 700 осіб [8, 123]. Хоча відомо, що в 1944–1945 рр. РСЧА проводила в Закарпатті мобілізацію. Де-юре тоді цей край належав Чехословаччині, яка напередодні Другої світової була загарбана Угорщиною та Німеччиною.

Статистика свідчить, що з тієї кількості жителів населеного пункту, які брали участь у війні, в середньому мінімум половина гинула в боях. Із 400 жителів с. Семиполки Броварського району Київської області, які воювали проти гітлерівців, загинуло 282 [9, 245]. Із 242 жителів с. Демидів Вишгородського району Київщини полягли в бою 137 [9, 396]. Із 586 жителів смт Хабне (нині – смт Поліське Поліського району Київської області) не повернулися з фронту 337 [9, 534]. Із с. Мельники Чорнобаївського району Черкаської області до лав Червоної армії мобілізували 482 особи, з них загинули на фронті 268 [2]. Ось така вона – сумна статистика демографічних утрат українського народу в найкривавішій війні в історії людства.

Зовсім небагато інформації вдалося знайти для атрибуту «Загальна кількість військовослужбовців Червоної армії, які загинули під час вигнання нацистів та їхніх союзників із населеного пункту». Станом на грудень 2019 р. цей атрибут заповнено на 62 населені пункти. Під час заповнення атрибуту в пригоді стали «Історія міст і сіл Української РСР», а також обеліски та поіменні таблички, встановлені в населених пунктах у пам'ять про події війни. Зазвичай у тому чи іншому селі наявні дві таблички: одна – із прізвищами загиблих односельців, друга – із прізвищами загиблих у бою за визволення села червоноармійців. Мешканці сіл шанують свою історію, пам'ятають імена односельчан-фронтників.

Досить неоднозначною постала цифра втрат бійців РСЧА у відповідній ланці атрибуту стосовно м. Київ. Кількість загиблих червоноармійців на підступах до міста в районі Лютізького та Букринського плацдармів восени 1943 р. сягає сотні тисяч. У Книзі Пам'яті України зазначено, що «у боях за столицю України загинуло 32 934 воїни», однак при цьому не уточнюється, за який період [11, 9]. У праці Г.Ф. Кривошеєва «Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание» цифра безповоротних утрат у Київській стратегічній наступальній операції – 6491 боєць [1, 136]. У цьому випадку враховано тільки військовослужбовців, які полягли безпосередньо під час наступу на місто й у вуличних боях у період з 3 до 6 листопада 1943 р. Тому ця цифра введена в карту як найбільш точно підрахована.

Досить ґрунтовно заповнені ланки атрибуту «Кількість мешканців населеного пункту, яких вивезли на примусові роботи під час окупації». Справді, до демографічних утрат українського народу часів війни можна зарахувати ту кількість остарбайтерів, яка не повернулася додому через смерть на чужині або ж особисті причини. Із 2,4 млн українців, вивезених на примусові роботи, повернулися додому 1,8 млн осіб, 150 тис. померли і 450 тис. залишились у Європі [18, 356]. Загальна ж кількість українських «східних робітників» вражає. Серед населених пунктів, із яких було вивезено найбільше жителів, в атрибуті електронної бази

фігурують Харків (120 000 осіб), Київ (100 000 осіб), Львів (80 000 осіб), Маріуполь (70 000 осіб), Запоріжжя (58 000 осіб), Кіровоград (52 000 осіб), Кременець Тернопільської області (42 000 осіб), Чернівці (30 000 осіб), Донецьк (27 000 осіб), Кременчук (20 000 осіб), Бердянськ (20 000 осіб).

Атрибут «Кількість мешканців населеного пункту, знищених гітлерівцями та їхніми союзниками під час окупації» проливає світло на тему смертності серед українського населення під час нацистського панування.

За даними справ Державного архіву Київської області, з м. Біла Церква вивезли до Німеччини 3126 осіб, стратили під час окупації 1000, із с. (нині – смт) Володарка на Київщині вивезено 158 осіб, а страчено 28, з м. Богуслав Київської області вивезли 135 людей, стратили 600 [3; 4; 6].

Варто зазначити, що в деяких архівних справах можна натрапити на неймовірно завищені цифри знищених або вивезених на примусові роботи жителів того чи іншого населеного пункту. Очевидно, часто брали до уваги мешканців не лише одного села, селища або міста, а й прилеглих населених пунктів або навіть усього району.

У базу картографічного проекту в процесі роботи було додано атрибут «Кількість мешканців населеного пункту, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр.». Він присвячений одній із найбільших трагедій, що негативно вплинула на передвоєнну демографічну ситуацію в Україні. На сьогодні цифри втрат серед українського населення під час голоду різняться. Станом на грудень 2019 р. атрибут заповнено на 2399 населених пунктів. Вдалося повністю опрацювати Київську, Черкаську, Сумську, Житомирську області. Наявність цього атрибуту в базі дає змогу провести порівняльний аналіз. Під час заповнення його ланок використовувалися дані Національної книги пам'яті жертв Голодомору, розробленої Інститутом національної пам'яті України. Видання містить поіменні списки жителів того чи іншого населеного пункту, при цьому не завжди встановлено причину смерті особи. Однак сама кількість людей, померлих за два роки, є значно вищою, ніж у попередні та наступні дворічні періоди. Це дає підстави припустити, що переважна частина їх загинула від голоду та від хвороб, спричинених недоїданням. Серед найбільш вражаючих показників смертності під час Голодомору 1932–1933 рр., внесених у базу: м. Житомир (8015 осіб), м. Чигирин Черкаської області (4500 осіб), с. Бесідка Ставищенського району Київської області (3500 осіб), с. (нині – смт) Макарів Київської області (3450 осіб), с. Помоклі Переяслав-Хмельницького району Київської області (3000 осіб), м. Охтирка Сумської області (2749 осіб) та ін. [13, 20; 14, 487; 15, 12, 492, 698; 16, 427].

У деяких населених пунктах втрати серед земляків у роки довоєнного геноциду вищі, ніж у боях німецько-радянської війни. У м. Конотоп Сумської області на фронтах загинуло 1520 місцевих жителів, а під час Голодомору – 2473 особи, у с. (нині – смт) Ставище Київської області в бою полягли 296 воїнів-односельців, під час Голоду померли близько 2000 ставищан [10, 262; 16, 251; 9, 605; 15, 12]. Список можна продовжувати.

На жаль, не завжди є можливість установити точну інформацію, тому детальні цифри, що вводяться в ланки атрибутів, є особливо цінними. Заповнені за всіма атрибутами дані на населений пункт можна вважати значним успіхом. Вдалося заповнити ланки на с. Городище-Пустоварівське Володарського району Київської області. Встановлено, що з населеного пункту було мобілізовано 200 жителів, із них 52 – загинули на фронтах. Під час вигнання гітлерівців із села загинуло 79 червоноармійців [9, 297]. Вивезено нацистами на примусові роботи 38 мешканців, страчено 2 [6]. Під час Голодомору 1932–1933 рр. загинуло 183 місцеві жителі, що майже в 3,5 раза більше за сумарні втрати на фронтах німецько-радянської війни та під час гітлерівської окупації [15, 304].

У боях за с. Шамраївка сучасного Сквирського району Київської області полягло 67 бійців РСЧА. Із понад 600 призваних із цього села на фронті загинули 252 [9, 588]. Із Шамраївки під час окупації вивезли 143 остарбайтерів, були страчені нацистами 50 мешканців [5]. У роки Голодомору загинуло близько 900 жителів села, що знову ж таки утричі більше, ніж сумарні людські втрати в роки Другої світової [15, 304].

Загалом демографічні втрати України від 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. становлять понад 13,5 млн осіб. Серед них – загиблі, які служили в лавах збройних сил усіх ворогуючих сторін, ті, хто залишив Україну (біженці, переміщені особи, остарбайтери) й не повернувся, та ненароджені [7, 666–667]. Усе це змушує замислитися над власною історією і спонукає ґрунтовно досліджувати маловідомі сторінки минувшини свого народу.

Джерела та література:

1. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
2. Відеодокумент на електронному носії. Документальний фільм «Солдатські вдови» Володимира Микитовича Артеменка. 1983 р. // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-111.
3. Державний архів Київської області. – Ф. Р. 4758. – Оп. 2. – Спр. 3.
4. Там само. – Спр. 5.
5. Там само. – Спр. 12.
6. Там само. – Спр. 13.
7. Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Том 1 (А–В). – Київ: Наукова думка, 2003. – 688 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Закарпатська область / За ред. В.Г. Ткаченко / АН УРСР, Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 810 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Київська область / За ред. В.М. Кулаковського / АН УРСР, Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 971 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Сумська область / За ред. В.М. Кулаковського / АН УРСР, Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 694 с.
11. Книга Пам'яті України. Місто Київ. – 1 том. – Київ: Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1994. – 784 с.

12. Книга Пам'яті України. Сумська область. – 1 том. – Суми: Слобожанщина, 1994. – 312 с.
13. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область / За ред. М.А. Черненко / Український інститут національної пам'яті; Житомирська обласна державна адміністрація. – Житомир: Полісся, 2008. – 1116 с.
14. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область. – Ч. 1 / За ред. П.І. Гамана / Український інститут національної пам'яті України; Черкаська обласна державна адміністрація. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. – 1200 с.
15. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область / За ред. В.І. Ульяновченко / Український інститут національної пам'яті; Київська обласна державна адміністрація. – Біла Церква: Буква, 2008. – 1376 с.
16. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / За ред. І.Г. Федоренка / Український інститут національної пам'яті України; Сумська обласна державна адміністрація. – Суми: Собор, 2008. – 920 с.
17. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
18. Політична історія України. ХХ ст.: у 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. Керівник тому В.І. Кучер. – К., 2003. – 584 с.
19. Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року. Вид. перше / Відп. ред. М.Ф. Попівський / Інформаційно-статистичний відділ при Секретаріаті Президії Верховної Ради Української РСР. – К.: Українське вид-во політичної літератури, 1947. – 1064 с.

© Златко ЗЛАТАНОВ

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ИСТОЧНИКОВ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СТАТИСТИКИ В ПРОЦЕССЕ РЕАЛИЗАЦИИ ЭЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФИЧЕСКОГО ПРОЕКТА «МЕСТА ПАМЯТИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ НА КАРТЕ УКРАИНЫ»

В статье освещается работа по наполнению электронной карты музея, даётся характеристика используемых источников, представляются возможности, которые открывает внесённая в контент информация для исследователей-демографов, учёных, занимающихся историей Украины периода Второй мировой войны.

Ключевые слова: карта, атрибуты, населённые пункты, Вторая мировая война, мобилизация, оккупация, потери, Голодомор.

© *Zlatko ZLATANOV*

**INFORMATION POTENTIAL OF SOURCES OF DEMOGRAPHIC
STATISTICS DURING THE IMPLEMENTATION
OF THE ELECTRONIC AND CARTOGRAPHIC PROJECT
“PLACES OF MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR
ON THE MAP OF UKRAINE”**

The article covers the activities on filling the electronic map of museum, gives the description of the used sources, presents the possibilities that the information of the content opens for researchers-demographers and researchers of the history of Ukraine in the Second World War.

Keywords: *map, attributes, settlements, Second World War, mobilization, occupation, losses, Holodomor.*

УДК 930.253:94(477.46+430)“1941/1945”

© *Тетяна КЛИМЕНКО*

ЗЛОДІЯННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ЧЕРКАЩИНІ (за документами Державного архіву Черкаської області)

У статті розглядається малодосліджена в історіографії наукова проблема насилля нацистського режиму над жителями окупованих територій Черкащини в роки Другої світової війни. При цьому автор використовує архівні матеріали як важливий вид історичного джерела у вивченні питання.

Ключові слова: війна, окупація, насилля, населення, Черкащина.

Дослідження проблеми перемоги радянського народу над нацизмом за минулі більш ніж півстоліття пройшли складний і суперечливий шлях. Історіографія та джерелознавство в період свого становлення й розвитку зазнали негативного політичного та ідеологічного впливу суб'єктивізму й жорсткого цензурного обмеження як під час відбору проблематики досліджень, так і у використанні джерел. Дослідники посилалися на порівняно вузьку джерелознавчу базу. Певна кількість документів залишалася в режимі таємного зберігання, доступ до них був дуже обмежений. Крім того, історія України була розчинена в історіографії колишнього СРСР. Проте пам'ять, а тим більше історія нічого не забувають. І що дужче історичні події віддаляються від нас у часі, то виразніше постає питання розвитку історіографії та джерелознавства з історії України в роки Другої світової війни.

Документальна база дослідження історії України в період 1941–1945 рр. За останнє десятиліття значно розширилася. Ця тема постійно привертає увагу дослідників. Значна роль у вивченні малодосліджених документів часів німецької окупації відводиться й Державному архіву Черкаської області.

Готуючись до завоювання нашої території задля створення «великої німецької імперії», у Берліні за наказом Гітлера ще в 1940 р. розробили план «Ост», яким було передбачено «передусім вигнати і знищити слов'янські народи» [1, 32]. На звільнених територіях мали оселитися німці. У планах гауляйтера України Еріха Коха було впорядкувати на території Умані й навколишніх сіл власний маєток. Для цього було передбачено виселити зі значної території всіх жителів і спалити всі села [2, 3].

У червні – вересні 1941 р. почалась окупація території Черкащини, яка затягнулася до березня 1944 р. Населення в ті роки нестерпно страждало, та водночас лихоліття загартувало мирних людей, які опинилися на окупованій території.

Нацисти в регіоні, як і на всій території України, запровадили свій «новий порядок» – жорстокий режим, метою якого були підкорення й колонізація захоплених земель.

Німецьке командування відразу утворило свою адміністрацію; вона складалася з гебітскомісаріатів, жандармерії, агрокомендатур, районних управ із поліцейськими гарнізонами в м. Золотоноша, Сміла, Умань, Корсунь, Черкаси й керувалася директивами, наказами та розпорядженнями верховного головнокомандування, яке надавало цілеспрямований дозвіл на масове винищення, вбивства, звірства на загарбаних територіях.

Згідно з розпорядженням райхсміністра східних територій А. Розенберга від 19 липня 1941 р., «найменша зневага до співробітників райхскомісаріату чи інших представників німецької нації, не кажучи вже про інші дії проти німців, каратиметься смертною карою і тільки в рідкісних випадках – тюремним ув'язненням». 23 серпня 1941 р. вийшла інша його директива – про введення надзвичайних каральних заходів щодо місцевого населення, за якою: «Норми поведінки місцевих жителів визначити німецькими законами і розпорядженнями німецьких чиновників, для них встановлюється таке особливе положення про покарання: хто вчинить злочин проти німецької держави або встановленої в східних областях вищої виконавчої влади; хто навмисне пошкоджує будинки, зайняті німецькою владою, речі, що їх використовують німецька влада і громадські установи; хто ворожою і підбурювальною діяльністю збуджує антинімецькі настрої; хто закликає або підбурює до невиконання виданих німецькою владою постанов і розпоряджень; хто вчинить якесь насильство щодо імперського німця або особи німецької національності; хто вчинить насильство щодо військовослужбовця німецької армії або її союзника, співробітника поліції, включаючи й допоміжні сили, особи, що відбуває державну трудову повинність, німецького чиновника чи співробітника органів німецької влади або члена НСДАП; хто навмисне вчинить підпал, завдавши тим шкоди німецькій державі, майну імперського німця або особі німецької національності, той буде покараний смертю або, при пом'якшуючих провину обставинах, – каторжними роботами» [3, 3].

Зміст цих розпорядчих документів доводили до населення здебільшого через оголошення, які регламентували життя на окупованій території, а карали за їх невиконання зазвичай смертю. 8 листопада 1943 р. в с. Байбузи Черкаського району на дошці біля німецького штабу було вивішено наказ: «У зв'язку з тим, що народ с. Байбуза празнував жовтневі дні, по вулицях помітно було п'яних, вживалися більшовистські промови під час п'янки, наказую: розстріл або повішання тим особам, що будуть помічені в підтримці партизанів або самі виявляться партизанами; розстріл або повішання за пошкодження майна, належного німецькій армії; розстріл або повішання особам у п'яному вигляді; фізичне пока-

рання осіб, що саботують, не з'являються на роботу. За невиконання обов'язків, покладених на Скотаря Віктора, він комендатурою розстріляний» [4, 5].

Терором окупанти намагалися зламати дух і волю місцевого населення, посіяти страх, який, на їхню думку, був «єдиним здатним відбити у населення бажання до опору» [5, 3]. Вихід на вулицю з настанням темряви, проживання осіб без прописки, користування радіоприймачем, неповідомлення про місце перебування радянських військовослужбовців та комуністів каралося розстрілом. У своєму прагненні карати місцеве населення якомога жорстокіше нацисти не зупинялись навіть перед убивством дітей, жінок, літніх людей такими жахливими методами, як електричним струмом, отруєнням у душогубках, закопуванням живцем у землю.

Одним із головних напрямів нацистської політики, що набула масового характеру, було цинічно сплановане дітовбивство, щоб знищити частину українського генофонду [6, 8]. Неймовірні випробування воєнної доби особливо боляче зачепили неповнолітніх. Війна покалічила тисячі дитячих доль, відняла дитинство, позбавила багатьох родинного затишку, перетворивши на сиріт і безпритульних [7, 20].

Для економії набоїв нацисти систематично вдавалися до «безкровного умертвіння» дітей: їх убивали прикладами, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, гвалтували, морили голодом, розривали навпів, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них вівчарок тощо [8, 112]. Значну кількість дітей було вивезено на чужину й убито ненародженими. У перші дні вступу нацистів у села вони знищували насамперед хлопчиків, вважаючи їх за майбутніх солдатів Червоної армії. За роки окупації в м. Черкаси було закатовано близько 1800, а в с. Вдовичине й на х. Буда Чигиринського району – 113 дітей [9, 11–12; 10, 11 зв.]. На х. Буда есесівський офіцер вирвав із рук М. Проценко одноденне немовля й розбив йому голівку каменем, троє маленьких хуторян заховався тоді в льосі, але їхнє життя обірвала граната, а однорічного Андрійка Семиноженка, який ледь навчився ходити, та його брата Толю окупанти спалили живцем на вогнищі. Страшна трагедія сталася 20 травня 1942 р. в с. Цибулів Монастирищенського району, окупанти спалили 20 дворів, вивезли в поле 489 осіб і там їх розстріляли, а близько 200 жінок вигнали на роботу, відібравши в них 105 дітей, частину з яких розстріляли, не дозволяючи їх закопувати, а решту возили по селу в клітках, мов звірят, а потім закопали живцем [11, 33].

У «Солдатській пам'ятці», яку розповсюджували в німецькій армії, зазначалось: «...у тебе немає серця і нервів, на війні вони тобі не потрібні. Знищуй в собі жалість і співчуття – вбивай кожного радянського, не турбуйся, якщо перед тобою старий чи жінка, дівчинка чи хлопчик, – убивай. Цим ти врятуєш себе від загибелі...» [12, 1]. В іншій листівці, під назвою «Як повинен німецький солдат поводитися з людьми окупованого Сходу?», наголошувалося: «Хіба може культурний німецький солдат вважати людиною дикого, некультурного, голодного,

босого, погано вдягнутого мешканця окупованого Сходу? Звичайно, ні» [13, 9]. Цих порад дотримували не тільки німецькі військові, а й зрадники з місцевого населення, які, підтверджуючи їм свою вірність, влаштовували облави на партизанів, масові арешти та розстріли нескореного мирного населення [14, 16–32]. У протоколі судового засідання Військового трибуналу та вироку суду від 6 травня 1946 р. зі звинувачення жителя с. Білозір'я К.А. Дубовича у зраді Батьківщині є його зізнання в тому, що він особисто давав команду вбивати євреїв: «Серед розстріляних були жінки з дітьми. Якщо мати тримала дитину на руках, то стріляли в матір та дитину, якщо в дитину не попадали, то її добивали. Разом з євреями розстріляли й Переверзникову з двома дітьми, яким було 8 та 10 років».

Широкомасштабні звірства загарбники вчиняли на всій території краю. За неповними даними, на Черкащині окупанти закатували й стратили 72 018 цивільних осіб [15, 40].

З перших днів окупації гітлерівці розгорнули небачений терор. Тільки за один день 18 серпня 1941 р. поблизу с. Білашки Тальнівського району вони розстріляли з кулеметів понад 2800 жителів, а вже 6 вересня в м. Катеринопіль – 30 [16, 76]. На початку вересня 1941 р. після нелюдських катувань нацисти повісили в центрі м. Черкаси слюсаря міської електростанції Г. Стремиленка, коменданта педагогічного інституту І. Бінусова й робітників рафінадного заводу Білана, Крижанівського, Турчина та Шпака, залишених для підпільної роботи [17, 95; 18, 40–43].

У райцентрі Кам'янка після визволення території від окупантів було знайдено п'ять закиданих гноєм ям із тілами 120 осіб [19, 227]. У м. Тальне 18 серпня 1941 р. розстріляли 30 осіб із будинку для людей похилого віку, а у квітні 1942 р. – 115 жителів [20, 15].

У райцентрі Монастирище 29 травня 1942 р. відбулося масове знищення населення. З усіх обійсть вигнали мешканців; тих, хто чинив спротив, розстрілювали, житла грабували. Усіх жителів зігнали на базарну площу й вантажівками вивезли за місто. Там їм було наказано викопати яму, роздягтись і лягти в неї долиць. У такому положенні їх розстрілювали й засипали землею, укладаючи кілька шарів тіл. Дітей кидали в яму живцем, потім закопували. Загалом так було страчено 4917 осіб [21, 1–2].

Тотального характеру набуло знищення євреїв (воно здійснювалося відповідно до виданих у серпні 1941 р. наказів А. Гітлера та Г. Герінга). Їх було оголошено расовими й політичними ворогами Третього райху. Розстріли єврейського населення, різного віку і статі, почалися в перші дні окупації і здебільшого, проводились у місцях його компактного проживання. Для виконання цих акцій на Черкащині діяли оперативна команда 5, зондеркоманда 46, які входили до айнзацгрупи Ц, команди поліції безпеки та СД. 10 серпня 1941 р. під приводом реєстрації та направлення на роботу до м. Умань було зібрано 800 євреїв із м. Тальне, яких вивели на Уманський шлях, що проходить через с. Білашки, й там розстріляли [22, 44].

Епіцентром утілення нацистської програми агресії та «очищення» захоплених територій від «небажаних елементів» стало м. Умань. Наймасовіший розстріл євреїв було проведено в середині вересня 1941 р. Оперативна команда 5 розстріляла 1414 осіб. 16 вересня 1941 р. 304-м поліцейським батальйоном було розстріляно в районі аеродрому ще 6 тис. євреїв з Умані та навколишніх сіл [23, 114]. Жертвам виколували очі, ламали кістки, з живих здирали і припікали шкіру, відрізали вуха та носи, виривали волосся, забивали кілки в голову. Розстрілювали щосуботи впродовж усього періоду окупації. За окремими оцінками, у Сухому яру та Собківському лісництві було страчено понад 15 тис. євреїв із м. Умань та району [24, 31–33]. У дев'яти братських могилах, які виявили після визволення від окупантів, знайшли вічний спочинок тисячі жителів Уманщини [25, 4].

У м. Золотоноша було закатовано 3,5 тис. євреїв, серед яких кількасот дітей. За свідченнями очевидців, кати виривали малюків із рук матерів і кидали їх іще живими в ями або на розтерзання вівчаркам [26, 26]. У містечку Кам'янка за період окупації знищили 400 євреїв, уцілілих було взято на облік біржі праці [27, 92]. Переважно це були старі люди, каліки, жінки й діти, яких водили на роботу поліцаї під конвоєм, а молодь відбирали окремо для відправлення до Німеччини. У жовтні 1941 р. серед євреїв були відібрані ковалі, щевці, кравці та столяри, яких переселили із сім'ями в Покровський радгосп. Решту зігнали в табір під охороною поліції на території сучасної райлікарні. Умови там були жахливі: холод, голод, антисанітарія, швидкими темпами поширювався туберкульоз. Багато людей помирало від хвороб.

У лютому 1942 р. було розстріляно близько 400 євреїв із містечка Кам'янка та с. Олександрівка в яру урочища Загайко Кримчанського лісництва. Розстріли під наглядом німців поліцаї проводили також у Герезенівському лісі. Ями копали військовополонені, яких потім теж знищували.

У с. Єрки Катеринопільського та с. Бузуків Маньківського району всі ув'язнені євреї були знищені в 1943 р. [28, 42]. Понад 1 тис. євреїв було вивезено на Юрову гору, що на околиці м. Сміла, й там розстріляно. У с. Виноград Лисянського району було вбито 155 євреїв [29, 11–90].

Поблизу райцентру Монастирище 29 травня 1942 р. було розстріляно 6055 жителів навколишніх сіл, переважно євреїв: зокрема, з Монастирища – 4924, Цибулева – 489. У с. Терлиця Монастирищенського району із 400 осіб, які тікали з м. Гайсин та Вінниця, частину було розстріляно, а решту забито лопатами й ще живими вкинуто в ями, після чого засипано землею.

Багатьох євреїв напередодні знищення утримували в місцях тимчасової концентрації – гетто, що діяли в м. Черкаси (у районі Митниця), Звенигородка, Сміла, Умань, Шпола, Монастирище та інших населених пунктах краю [30, 10; 31, 317]. Створювали їх там, де було багато єврейського населення. Згідно з переписом 1939 р., в Умані його проживало 13 233, Черкасах – 7637, Смілі – 3428, Шполі – 2397, Звенигородці – 1957, Тальному – 1866, Корсуні – 1329

осіб [32, 8]. Гетто в с. Лисянка було на території колгоспної конюшні, там утримували 170 осіб, яких щодня відправляли на роботу за 20 км.

У м. Звенигородка було створено гетто для непрацездатних: літніх людей, хворих і дітей. Поблизу нього, в с. Неморож, облаштували ще одне, де в'язні мешкали в старих свинарниках і рубали деревину. Їм допомагали харчами в'язні гетто м. Звенигородка [33, 183–184]. Ліквідація цих гетто відбувалась упродовж весни та осені 1942 р. Гетто у Шполі, яке окупанти називали «Палестина», було ліквідовано 15 квітня 1942 р. Безпосереднім виконавцем його знищення була жандармерія. На проведення розстрілів направляли весь склад місцевої поліції, залучаючи його до охорони заарештованих, конвоювання, підготовки місць страти [34, 63–66].

У с. Вільшана 29 серпня 1941 р. теж створили гетто. Зігнали всіх євреїв на одну вулицю, зайняли кілька будинків, звідки їх щодня забирали на найтяжчі роботи. Перший розстріл відбувся в жовтні 1941 р.: стратили всіх чоловіків та хлопчиків від 13 років – майже 100 осіб. У травні 1942 р. всіх євреїв зігнали до школи, відділили дітей від дорослих, потім усіх повели в Хлипнівський ліс, де й стратили. Відомі також гетто в с. Буки, куди відправляли жителів м. Жашків та навколишніх сіл. Вони видобували там у кар'єрі камінь для будівництва доріг.

За наказом Черкаської районної управи та інспектора районної поліції від 10 жовтня 1941 р. в м. Черкаси теж створили гетто. У наказі було зазначено, що «за кожного вбитого робітника нової влади будуть розстріляні 50 жидів і 10 комуністів. За переховування жидів та зв'язок із партизанами винні розстрілюватимуться на місці без суду» [35, 10]. Усіх євреїв було переселено в район Митниця. Одного дня нацисти вивели сотні євреїв включно зі старими й дітьми під виглядом виходу на роботу за місто й розстріляли.

У серпні – вересні 1943 р. у зв'язку з наступом Червоної армії гітлерівці, готуючись до оборони, мобілізували все населення м. Черкаси й району віком від 16 до 60 років на риття протитанкових ровів, окопів та побудову укріплень. Тих, хто не підкорявся наказу, розстрілювали [36, 39]. Квартальний Артем'єв із м. Черкаси згадував: «На роботу окопів бралися люди облавами німців, які ходили з дубовими палицями з хати у хату і гнали людей силою на риття окопів, не жаліючи грудних дітей: відривали від них матерів і гнали в тил, кидаючи дітей самих» [37, 1].

Протягом періоду окупації Черкащини розстріли й катування мирного населення відбувались у Хлипнівському лісі, на Лаптевій леваді, в урочищі Ярки, Берестівському яру, Канівському, Кам'янському, Чигиринському лісах та в усіх населених пунктах краю, зазвичай супроводжуючись знищенням майна. За неповними даними, в містах і містечках було вбито: у Черкасах понад 4600 осіб, із яких 1800 – діти віком до 12 років, у Каневі – 1200, у Кам'янці – 455, у Городищі – 369, у Жашкові – вбито 130 осіб, спалено 257 дворів, у Катеринополі – вбито 206 осіб, спалено 81 будинок, у Корсуні-Шевченківському – вбито 2278 осіб, у Тальному – 1 тис., у Чорнобаї – 107 осіб [38, 294; 39, 7, 12]. Понад 10 населених

пунктів Черкащини були повністю спалені нацистами за опір та саботаж, допомогу партизанам, зв'язок із підпільно-партизанським рухом та участь у ньому.

У Маньківському районі спалено близько 4,5 тис. дворів, Чорнобаївському – 3 тис., Золотоніському та Корсунь-Шевченківському – 2 тис., Канівському, Лисянському та Монастирищенському – 1,5 тис., Смілянському та Черкаському – 1 тис., Кам'янському – 500, Городищенському – 400, Жашківському – 500, Звенигородському та Шполянському – 300.

У Черкаській тюрмі постійно відбувалися розстріли мирного населення. На початку січня 1942 р. було розстріляно 186 комуністів, комсомольців, підпільників. По-звірячому нацистами була закатована дружина командира Червоної армії. Її схопили після народження дитини. Близько місяця їй не давали ніякої їжі, тож з голоду, збожеволівши, вона повигризала м'ясо на руках, потім була розстріляна. Щодня на вулицях з'являлись оголошення й накази «нової влади», які зазвичай закінчувалися словами: «За невиконання – розстріл» [40, 40–42].

У м. Золотоноша вже на третій день окупації нацисти заарештували та стратили 300 активістів. На стінах місцевого бурякопункту, де відбувалась екзекуція, пізніше знайшли такий напис: «Я вмер, пригорнувши до грудей жінку і дитину». Загалом поблизу Золотоноші було спалено 438 дворів. У 30 похованнях пізніше виявили тіла 12 750 закатованих. Повідомлення коменданта Шполянської округи від 22 травня 1942 р. свідчить про злочини нацистських загарбників проти цивільного населення: «За саботаж при весняних завданнях, агітацію проти німецьких військ і керівництва, розповсюдження неправдивих відомостей і спробу організації комуністичних банд біля Іскреного, за присудом військового суду розстріляно слідуєчих бувших комуністів і активістів: з державного господарства Георгіївки – 8 осіб; із державного господарства Рушківки – 11 осіб. Німецька військова влада не має наміру спокійно дивитися на такого роду випадки, але буде невблаганно притягати винних до відповідальності і карати» [41, 4]. У с. Лисянка вбито 33 особи, зокрема спалено живцем 22. У с. Манька замордовано 77 осіб, із них укинута живцем у колодязь 22, спалено 137 дворів. У м. Сміла розстріляно й повішено 3,5 тис. осіб, спалено близько 1 тис. будинків. У Городищенському районі знищено близько 1 тис. осіб. У с. Вербівка спалено 119 дворів, розстріляно 121 особу, у с. Воронівка спалено 131 двір, у с. В'язівка убито 72 особи, у с. Мліїв убито 10 осіб, спалено 20 дворів, у с. Орловець убито 22 особи, спалено 20 дворів.

У Золотоніському районі в с. Гельмязів розстріляно 85 осіб, у с. Сушки спалено 34 двори, у с. Бубнів – 63 двори, у с. Вознесенське – 38 дворів, розстріляно 102 особи, у с. Чапаєвка – 557 дворів, у с. Піщане розстріляно 39 осіб, спалено 122 двори, у с. Безбородьки убито 26 осіб, у с. Безпальче – 23 особи, у с. Коврай-Перший убито 18 осіб, спалено 33 двори, у с. Деньги вбито 102 особи, спалено майже все село – 42 двори, у с. Дмитрівка вбито 45 осіб, у с. Дравівці – 32, с. Великий Хутір – 25, у с. Богуславець – 35, у с. Коробівка вбито 20 осіб, спалено

20 дворів, с. Хрести спалили все – 319 дворів, у с. Чапаєвка вбито 66 осіб, спалено 557 дворів, с. Богушкова Слобідка спалено повністю [42, 26].

У с. Баштечки Жашківського району спалено 137 дворів, у с. Конела – замучено 78 осіб, спалено 123 двори, у с. Острожани – спалено 133 двори, у с. Нагірна вбито 9 осіб, спалено 98 дворів.

У Звенигородському районі було знищено понад 3 тис. осіб: розстріляно 1698 осіб віком від 16 років та 409 дітей до 16 років, повішено 14 осіб, замучено 6 осіб. У с. Вільховець убито 25 осіб, у с. Рижанівка замучено 13 осіб, спалено 70 дворів, у с. Чижівка вбито 14 осіб, спалено 170 дворів.

У Кам'янському районі страчено близько 2 тис. осіб, пограбовано 9875 господарств, побиття й тортур зазнало 3017 осіб, зґвалтовано 75 жінок. У с. Кримки розстріляно 75 осіб, спалено 43 двори, зґвалтовано 35 жінок, у с. Жаботин убито 38 осіб, у с. Пляківка спалено 20 хат, у с. Тимошівка спалено живцем у зерносховищі 40 осіб, х. Лопати поблизу с. Завадівка повністю спалено. У березні 1942 р. в кам'янській поліції розстріляно 150 осіб. У листопаді 1943 р. в с. Юрчиха розстріляно 42 особи. У Кам'янському лісі розстріляно 12 лісорубів, на їхніх тілах помічено від 25 до 80 колотих ран. Партизана Івана Кіндратовича Карася по-звірячому замордовано: завдано 35 ран, виколоті очі, відрізані ніс, вуха, поламані руки й ноги, вирізана зірка на грудях. Партизан Шевченко зазнав 50 багнетних поранень.

У Канівському районі знищено понад 3 тис. осіб. У с. Бобриця спалено 260 будинків, розстріляно 482 особи, у с. Степанці замордовано 30 осіб, спалено 137 дворів, у с. Черниші спалено 180 будівель, 400 дворів, у с. Межиріч убито 9 осіб, спалено 87 дворів, у с. Хмільна замордовано 13 осіб, спалено 28 дворів, у с. Яблунівка замордовано 10 осіб, спалено 82 двори [43, 38].

У Корсунь-Шевченківському районі знищено понад 3 тис. осіб. У с. Гарбузин замордовано 45 осіб, спалено 86 будинків, у с. Стеблів замордовано 174 особи, спалено 180 будинків, у с. Виграїв замордовано 53 особи, спалено 168 дворів, у с. Деренковець-Перший замордовано 138 осіб, спалено 245 дворів, у с. Деренковець-Другий замордовано 33 осіб, спалено 215 дворів, у с. Квітки замордовано 33 особи, спалено 110 дворів, у с. Сахнівка замордовано 52 особи, спалено 58 дворів, у с. Тараща замордовано 14 осіб, спалено 110 дворів, у с. Шендерівка замордовано 11 осіб, спалено 291 двір.

У Лисянському районі в с. Шестеринці 16 січня 1944 р. спалено 200 дворів, у с. Босівка – 179 дворів, у с. Виноград замордовано 195 осіб, спалено 365 дворів, у с. Вотилівка замордовано 11 осіб, спалено 197 дворів, у с. Дашуківка спалено 180 дворів, у с. Кам'яний Брід – 138, у с. Яблунівка – 370 дворів, у с. Тинівка замордовано понад 60 осіб.

У Маньківському районі в с. Буки замордовано 225 осіб, спалено 87 дворів, у с. Юстинград розстріляно й спалено 164 особи, у с. Попівка спалено в хаті 27 людей. Восени 1943 р. спалено х. Павлопіль, де розстріляно 20 родин, у

с. Русалівка замордовано 16 осіб, спалено 392 двори, у с. Кути замордовано 7 осіб, спалено 70 дворів, у с. Кривець – 36 дворів.

У Монастирищенському районі знищено 5838 осіб, із них у с. Коритня розстріляно 63 особи, там само спалено 150 дворів, у с. Конело-Попівка спалено 20 дворів, у с. Терлиця замордовано 119 осіб [44, 34].

У Смілянському районі в с. Велика Яблунівка спалено 390 дворів. У с. Теклине замордовано 63 особи, зокрема спалено живцем 22, кинуто живцем у колодязь 7, повішено 12, спалено все село. У с. Балаклея, спаленому цілком, замордовано 17 осіб, у с. Велика Яблунівка замордовано 43 особи, спалено всі 408 дворів, у с. Сунки замучено 53 особи, спалено 60 дворів, у с. Залевки замордовано 8 осіб, спалено 37 дворів.

У Тальнівському районі знищено близько 3,5 тис. осіб. У с. Глибочок розстріляно 15 осіб, у с. Чеснопіль спалено 80 дворів, у с. Лащова спалено 18 дворів, у с. Мошурів спалено 25 дворів, у с. Шаулиха розстріляно 3 особи, спалено 28 дворів.

В Уманському районі в с. Острівець 156 осіб розстріляно, жінки й діти врятувались, повтікавши напівроздягнутими в сусідні села, із 450 селянських хат уціліло лише 4, решту було спалено, у с. Ладижинка розстріляно 31 особу, у с. Кочубіївка – 18, у с. Аполянка – 17, у с. Доброводи – 16 осіб [45, 139].

У Христинівському районі знищено 878 осіб, у с. Велика Севастянівка розстріляно 27, у с. Пеніжкове – 28 осіб, у с. Сичівка замучено 47, у с. Ягубець розстріляно 12 осіб.

За надання допомоги партизанським загонам у Чигиринському районі знищено близько 2 тис. мирних жителів [46, 1]. У червні 1943 р. спалено х. Буда, який складався із 52 дворів, усі 82 жителі загинули: частину з них спалили живцем у сараї, інших скинули в криницю в центрі села, заливши її вапном, а грудним дітям розбивали голови камінням. У жовтні 1943 р. спалено х. Вдовичин – 200 дворів, закатовано понад 480 осіб, зокрема 121 дитину, така сама доля спіткала х. Ленінський (спалено понад 140 дворів, розстріляно 466 осіб) та х. Дівичий (спалено 170 дворів, мешканців розстріляно, 17 дітей утоплено в криниці) [47, 51; 48, 76]. У с. Мельники спалено 352 двори, на території Мотронинського монастиря розстріляно понад 300 осіб.

У Чорнобаївському районі знищено понад 500 осіб. У с. Іркліїв розстріляно 44 особи, у с. Демки спалено 46 дворів, у с. Васютинці вбито 22 особи, у с. Воронинці спалено 265 дворів, у с. Коврай – 75 дворів, у с. Лихоліти убито 12 осіб, спалено 129 дворів, у с. Крутьки спалено 400 дворів, у с. Лящівка вбито 51 особу, у с. Мельники – 26 осіб, спалено 126 дворів, у с. Митьки вбито 20 осіб, спалено 84 двори, у с. Мутихи спалено 200 дворів, у с. Павленки – 92 двори, у с. Першотравневе – 198 дворів, у с. Ревбинці – 293 двори, у с. Скородистик убито 24 особи, спалено 219 дворів, у с. Старий Коврай убито 22 особи, спалено 32 двори, у с. Червоногірка вбито 34 особи, спалено 81 двір, у с. Чехівка – 212 дворів, у

с. Бакаєве розстріляно 67 осіб, утримуваних у будинку для літніх людей, а також усіх інвалідів з артіль «Ощадність».

У Черкаському районі знищено й вивезено в Німеччину близько 22 тис. осіб, спалено понад 4 тис. дворів [49, 3, 13]. У с. Байбузи розстріляно 9 осіб, спалено 59 дворів, у с. Білозір'я убито 28 осіб, спалено 66 дворів, у с. Руська Поляна вбито 37 осіб, спалено 174 двори, у с. Свидівок убито 17 осіб, спалено 184 двори, у с. Софіївка вбито 22 особи, спалено 90 дворів, у с. Шелепухи вбито 34 особи, спалено 60 дворів, у с. Степанки – 50 дворів, у с. Тубільці вбито 43 особи, у с. Хрещатик – 19 осіб, спалено 167 дворів. У січні 1944 р. спалено 550 дворів у с. Білозір'я та Будище.

У Шполянському районі в с. Іскрене вбито 17 осіб, спалено 180 дворів, у с. Скотареве убито 8 осіб, спалено 77 дворів. У с. Кримки 15 листопада 1943 р. нацисти спалили 43 хати, розстріляли 75 жителів, згвалтували 35 жінок та вивезли всю худобу. Восени 1943 р. повністю було спалено с. Станіславчик.

Із військовополоненими нацисти поводитися по-звірячому. Тримали в таборах за колючим дротом морили голодом, виснажливою працею, принижували людську гідність [50, 15]. За використання їх на громадських роботах командуванню таборів виплачували премію в розмірі 3 крб за кожну людину. Згідно з розпорядженням гебітскомісара «Про порядок і заходи боротьби з бандитизмом» німецькі комендатури почали збирати відомості про місце перебування й кількість поранених та хворих солдатів Червоної армії, окрім того, склалися списки радянських активістів для їх знищення. Населення, яке надавало їм притулок, суворо карали [51, 1, 4, 9, 19].

У перші місяці окупації на території краю було створено розгалужену мережу концтаборів та в'язниць для військовополонених. За умовами утримання всі вони належали до категорії таборів знищення. Смертність у концтаборах була високою і мала багато форм: отруєння газом, розстріл, повішення, злочинні медичні експерименти, смерть від голоду, внаслідок нестерпних санітарних умов, хвороб, виснажливої праці. Навіть у низці німецьких документів знаходимо підтвердження жорстокого поводження із бранцями: «Сотні тисяч полонених загинули від недоїдання і поганих умов утримання» [52, 8].

В одному з перших нацистських таборів для військовополонених – шталазі № 349 (так звана Уманська яма), що існував від серпня 1941 р. до липня 1943 р. на південно-західній околиці м. Умань на території птахоферми та кар'єру, де видобували глину для цегельного заводу, – просто неба утримували 75 тис. військовополонених [53, 18, 20, 27]. Вони були приречені на жахливу смерть від поранень, тортур, знущань, голоду, спраги, холоду, повального тифу, відсутності елементарних умов для існування. Там гинуло щодня близько 70 осіб. Концтабір став могилою для 25 тис. радянських бійців. Полонені військові лікарі у великій таємниці, під загрозою смертної кари, у кожну братську могилу вкладали закорковану пляшку з даними про небіжчиків [54, 2]. Площа поховань становила 5 га [55, 2]. Важкопоранених німці навіть до табору не переправляли, а кидали

наприволяще в клубі біля залізничного вокзалу, там їх рятували як могли місцеві жителі. Вони ж таки допомагали в'язням концтабору пережити важкі дні полону: передавали за колючий дріт їжу, одяг, «визнавали» їх за своїх родичів – і тоді німці дозволяли забирати бранців.

Табори для військовополонених діяли також у Тальнівському гранкар'ері, де було замордовано близько 1 тис. осіб, у Смілі (шталаг № 345), де перебувало одночасно понад 10 тис. осіб [56, 494]. У Золотоніському концтаборі 25–30 липня 1942 р. гітлерівці знищили понад 7 тис. військовополонених [57, 1–37]. Загалом там знайшли свою смерть 12 750 військовополонених і жителів Золотоніського, Іркліївського та Чорнобаївського районів. Сотні військовополонених, утримуваних у Таганчанському таборі, які працювали на вирубці лісу, згодом було розстріляно в одному з ярів біля села. У концтаборі поблизу Звенигородки було знищено 1500 цивільних [58, 10].

Концтабори, виправно-трудова, пересильні табори, тюрми, гетто для цивільного населення діяли в Драбівському районі в с. Жорнокльови та Шрамківка; у Звенигородському – в с. Неморож; у Чорнобаївському – в с. Хрестителеве; у Христинівському – в с. Івангород. У с. Бабанка Уманського району та с. Буки Маньківського району концтабори було розміщено на території середніх шкіл; у м. Золотоноша і Сміла – військових містечок. Особливо «відзначились» окупанти в концтаборі м. Сміла, поблизу залізничної станції, де в'язнів утримували в жахливих умовах. Нацисти знищили там 18 тис. військовополонених та цивільного населення [59, 21].

У Каневі, на території нинішнього Шевченківського національного заповідника, у 1943 р. окупаційна влада влаштувала трудовий табір. Туди після облав звозили місцеве населення для використання його праці на будівництві оборонних споруд уздовж лінії фронту на правому березі Дніпра. Серед ув'язнених були старі люди, військовополонені, матері, які йшли туди замість дітей, навіть вагітні жінки. Зі спогадів колишнього в'язня І.І. Шлями дізнаємося, що годували їх один раз на добу «гнилою капустою, похльобкою з дохлими мишами та крисами».

У пересильному таборі м. Умань, у приміщенні школи, перебували тисячі осіб, яких примусово вивозили на роботи до окупованих нацистами європейських країн.

У 1941–1943 рр. у с. Таганча Канівського району на території виробничих майстерень колишньої дитячої виховної колонії діяв концтабір суворого режиму, що постійно поповнювався новими в'язнями – як цивільними, так і військовополоненими [60, 3].

За розпорядженням окупаційної влади переховування військовополонених, надання їм медичної чи будь-якої іншої допомоги каралося розстрілом. Під час появи радянських літаків і парашутистів негайно вживалися заходи з їх ліквідації. За кожного виявленого партизана чи повідомлення про місце його перебування видавали премію. Німецька влада вилучала в населення вогнепальну зброю та

набої, знищувала листівки й газети із закликами до партизанської боротьби та саботажу.

Однак, попри загрозу, населення краю переховувало оточенців, євреїв, лікувало поранених, допомагало партизанським загонам та підпільним організаціям. Медичні працівники створили цілу мережу підпільних шпиталів – у с. Вереміївка Чорнобаївського району, с. Верхнячка Христинівського, с. Цибулів Монастирищенського. Підпільні групи при лікарнях діяли в Драбові, Шполі, Умані, Тальному та низці інших населених пунктів Черкащини.

Знищення нацистами системи медичного обслуговування та позбавлення населення кваліфікованої медичної допомоги призвели до різкого збільшення масштабів інфекційних хвороб та епідемій. У зимові місяці 1941–1943 рр. відзначено численні випадки захворювання на паразитарний тиф та інші інфекційні недуги. Надзвичайно швидко серед населення поширювався туберкульоз, спричиняючи високу смертність. Частою заразною хворобою була короста. Діти масово страждали на гострі респіраторні захворювання, кір, дистрофію, скарлатину, рахіт, дизентерію, кашлюк, що призводило до значних демографічних утрат.

Крім того, одним із найжорстокіших методів нацистського терору було вбивство невиліковно, психічно й тяжкохворих, які перебували в лікарнях та амбулаторіях. Їх вивозили до лісових масивів і там розстрілювали або ж відправляли в спеціально пристосовані для знищення автомашини, де отруювали газом. Частіше душоубки влаштовували на територіях лікарень. Нацисти вчинили жорстоку розправу над тяжкохворими в Соснівському санаторії м. Черкаси: перекололи їх багнетами, а трупи повкидали у Дніпро [61, 19].

Специфічною формою фізичного терору на Черкащині став штучний голод, який підривав життєві сили населення. Підтвердження масового голоду серед мирних жителів знаходимо в німецьких документах. Г. Гімлер заявляв: «Чи живуть інші народи у достатку, чи вони здихають від голоду, цікавить мене лише в тій мірі, в якій вони потрібні як раби для нашої культури». В одній із директив німецького уряду, яка стосувалася поведінки військ на Сході, зазначалося: «Постачання продовольством населення і військовополонених є непотрібною гуманністю». У численних доповідних записках німці повідомляли про «нестачу хліба і продовольства», про те, що «голод і нестатки деморалізують населення – так, що більшість під виглядом партизанів ідуть грабувати в сусідні райони, але як тільки їх запідозрять у скоєнні пограбувань, – щоб уникнути переслідування, ховаються в лісах і приєднуються до партизанів». У довідці начальника розвідвідділу штабу Південно-Західного фронту сказано: «В селах Драбівка Корсунь-Шевченківського району та Франківка Чорнобаївського району німецькі солдати забрали у населення всі продукти, які тільки мали (хліб, масло, м'ясо та ін.). Одна з жінок с. Драбівка, яка намагалась залишити для своєї сім'ї муку і крупу, була так побита німецькими солдатами, що аж втратила свідомість». На біржу праці надходили численні листи з проханням про працевлаштування, один із них датовано 5 червня 1942 р.: «Дайте нам роботу найближчим часом. Ми довго без

роботи не можемо бути, тому що в нас дуже скрутне становище. Немає грошей, немає що їсти, так що нам доводиться бути голодними. Батьків у нас немає, нас підтримати ніхто не може. Нам треба заробити грошей, щоб купити одяг, взуття, бо ми зараз живем без нічого. Не знаємо, що робити і де взяти харчів. Просимо дати нам роботу» [62, 64].

Звичною справою для німецької армії було і гвалтування жінок. У м. Городище німці примусово зібрали близько 40 дівчат та жінок і організували чотири доми терпимості для солдатів та офіцерів [63, 47].

У райцентрах було створено німецьку цивільну та українську допоміжну адміністрації, які за своєю структурою поділялись на округи на чолі з гебітс-комісаром, міські громади – з бургомістром, райони – з головою та села – зі старостою [64, 86]. На кожен дільницю районна управа призначала дільничного уповноваженого, який розглядав побутові, трудові й житлові питання: випишував наряди на виконання трудової повинності й стежив за їх виконанням, перевіряв санітарний стан та житлові умови мешканців будинків тощо [65, 2]. При районних управах також створювалися служби порятунку, у функції яких входили: боротьба з партизанами, самогоноварінням і спекуляцією, виявлення зброї та нелегальних зібрань населення.

Однак вони не завжди виконували свої основні функції. У фондах районних управ зберігаються документи, в яких ідеться про незадовільну роботу цих служб. У розпорядженні начальника Чигиринської служби порятунку сказано: «...сільські служби проводять роботу, що не входить в їх компетенцію: займаються збором наклепів, помстою, систематичним пияцтвом, залякуванням і безпідставними обшуками населення». За виявленням таких дій винним винесли догану, карали штрафом у розмірі 200 крб, звільняли з роботи [66, 108].

Прагнувши зміцнити своє панування на окупованій території, нацисти використовували частину населення, невдоволену комуністичною ідеологією. Їхні сподівання виявилися небезпідставними. Чимало скривджених радянською системою служили вірою і правдою в поліції, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях: брали участь в арештах, конвоюваннях до в'язниць та в неволю до Німеччини, грабунках, побиттях, розстрілах, облавах та ін. [67, 5, 81, 108]. Після визволення територій від нацистських загарбників значна кількість колабораціоністів була засуджена за зраду Батьківщині.

Згідно з наказами районних управ та жандармських постів у населених пунктах було встановлено комендантську годину – від 21:00 до 04:00, «для забезпечення спокою населення та гарантування його приватної власності». У вечірній та нічний час проводилося затемнення населених пунктів. У розпорядчих документах зазначалося, що «особи, які порушуватимуть наказ, будуть затримуватись і каратись штрафом або іншим покаранням залежно від характеру порушення [68, 18].

Населенню за місцем постійного мешкання видавали особисті довідки (аусвайси). У фонді «Чигиринська районна управа» є наказ гебітс-комісара

Чигиринського району від 20 травня 1942 р., в якому йдеться про те, що цивільне населення мусить завжди носити при собі особисті документи й на вимогу пред'являти їх німецькій службі порядку [69, 64].

У фондах Черкаської, Чигиринської, Ковалівської, Драбівської та інших районних управ зберігаються документи про грабіжницький характер продовольчої політики та ведення сільського господарства «нової влади». Тальнівська районна управа 4 листопада 1941 р. оприлюднила постанову про обкладання населення грошовими й натуральними податками із присадибного господарства – картоплею, насінням соняшнику, молоком, м'ясом, овочевими та фруктовими культурами, а євреїв – у подвійному розмірі. Уманська районна управа 2 грудня 1941 р. розповсюдила відозву гебітскомісара Петерсона до населення Бабанського, Тальнівського, Маньківського, Христинівського та Ладижинського районів із вимогою безумовного виконання всіх його розпоряджень та заувагою, що «протидіяння всякого роду буде суворо каратися» [70, 95]. Зокрема, власники корів мусили в 1941 р. щомісяця здавати по 20 л молока від корови на маслозаводи.

У 1942 р. ця норма зросла до 30 л, у 1943 р. – до 50 л [71, 274]. Характерним є наказ коменданта Золотоноші від 15 січня 1942 р. з попередженням, що «тих, хто не здає молоко на маслозавод, буде оштрафовано на 10 тис. крб, а хто продаватиме молоко – того розстріляють» [72, 1]. Створювались комісії з перевірки тричі на день фактичного удою молока та здачі молокопродуктів [73, 57; 74, 12]. Усе молоко від удою корів слід було здавати на маслозавод і в разі невиконання чи фальсифікації його жирності корова у господаря «безкоштовно відбиралась» [75, 19].

На підставі розпорядження Чигиринської повітової управи та сільськогосподарського бюро населення зобов'язувалося: «... громадяни, що будуть працювати своїм тяглом менше 1–2 днів зазначеної норми робіт на тиждень, будуть позбавлені права на користування конем, якого із возом та упряжкою буде вилучено в громадський двір, суворо забороняється робити перепродаж коней за межі свого села». У розпорядженні Чигиринської управи йшлося про те, що «на кожного птахівника (власника) накладено обов'язок здачі 260 яєць на рік, і байдуже чи від 5, чи від 20 курок». За розпорядженнями й наказами районних лісництв та районних управ сільуправам доводилось виконувати хижацькі плани щотижневої вирубки й вивезення лісу [76, 3].

Для виявлення й запобігання спекуляції продаж продуктів та інших товарів власного господарства дозволено було тільки в кількості, яку продавець міг сам донести на базар, і продавати годилося тільки на вагу. Продаж молока було категорично заборонено [77, 70]. У лютому 1943 р. уманський гебітскомісар видав наказ, яким дозволено було лише в неділю, від 06:00 до 13:00 торгувати тими сільгосппродуктами та виробами, які не підлягають здаванню в порядку заготівель. Водночас було заборонено продаж зернових культур, картоплі, масла, м'яса та м'ясних виробів, риби, живої худоби.

Для контролю здачі хліба були запроваджені звіти про розмір посівів під урожай [78, 32]. Суворому регламенту підлягало й постачання м'яса та інших харчових продуктів [79, 6]. Населенню постійно доводилося виконувати плани здачі. Окрім того, був доведений план заготівлі яєць, лікарських рослин, овочів, фруктів, ярових зернових, городніх культур і м'яса, за які населення отримувало як премію сіль, цукор, сірники. Невиконання планів суворо каралося. За повідомленням крайсландвірту, «за подачу неправильних відомостей, буде накладено покарання» у вигляді вилучення збіжжя, яке «буде служити для покриття потреби українського сільського господарства як посівний матеріал, харчування та кормів» [80, 2].

Норми постачання харчових продуктів постійно збільшувались і були доведені до такої критичної межі, що й самі органи влади вже розуміли: населенню не під силу їх виконати. У наказах Черкаської районної управи йдеться про те, що «в селах Нечаївці, Байбузах, Плеваках стан виконання планів молокопоставки настільки кепський, що навіть не досягає і до 50 %» [81, 51]. За звинуваченням у недбайливому ставленні до заготівлі харчових продуктів для армії старост сіл штрафували.

Серед документів фондів «Ломоватський сільський старостат» і «Рацівська сільська управа» привертають увагу розпорядження й накази про «збір теплих речей – кожухів, штанів, валянок, залізного лому, кольорового металу, утилю та сировини: шкір, хутра, вовни, кінського волосся, щетини, пір'я і паперу для потреб німецької армії» [82, 69]. За їх добровільну здачу було обіцяно горілку й тютюн. Проте в жодному документі не йдеться про виконання цих розпоряджень.

Окупаційна влада встановила суворий контроль за споживанням і розподілом харчових продуктів та відпуском палива для місцевого населення. Заробітну плату було врегульовано відповідно «до шести груп робітників – залежно від роду праці». За годину роботи люди отримували від 0,75 до 2,50 крб. Жінки та євреї – 80 % відповідної суми. Працівники німецької національності (Volksdeutsche) мали надбавку в розмірі 50 % до зарплати. Для цього в райуправах було чітко налагоджено систему виявлення й реєстрації етнічних німців [83, 1]. У фонді «Контора Черкаської районної управи по розбиранню залізничного мосту» є списки робітників та службовців на одержання хліба; у фонді «Відділ опіки та пенсії Черкаської районної управи» зберігається листування з районним торговельним відділом «про видачу хлібних карток [84, 46; 85, 8]. У фонді «Паливний відділ Черкаської районної управи» є звіти, акти, наряди про відпуск палива жителям міста; у фонді «Громадський двір № 1 м. Кам'янка» – відомості про видачу харчопродуктів та грошової винагороди за трудовні [86, 25].

Складником злочинної діяльності нацистів на окупованій Черкащині була політика примусової праці для місцевого населення віком від 18 до 45 років, адже німці бачили Україну передусім своєю колонією – джерелом дешевої сировини та робочої сили. У селах колгоспи реформували в «громадські двори», а

радгоспи – у «державні господарства», які мали виконувати обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції для німецької армії. Усі працездатні щодня мали трудитися в «громадському дворі», а все вирощене – відправляти до Німеччини. Працю селян суворо обліковували й контролювали наглядачі. Під наглядом поліцейських і німців місцеве населення, здебільшого погано одягнуте, гнали на роботу за будь-якої погоди. За найменшу спробу ухилення, навіть хворих і немічних, нещадно били, саджали під арешт, розстрілювали.

Крім того, із дворів забирали все, що можна було взяти: корів, свиней, птицю, одяг. У с. Лебедин Шполянського району наглядач Небе за просту провину так жорстоко побив селянина Єфрема Лисенка, що той лежав кілька днів, не маючи сили ходити, а Ольгу Онищенко за збирання колосків на полі, незважаючи на її вагітність, посадив у в'язницю.

У праці на полях і фермах «громадських дворів» та «державних господарств» задіяно було мало не все населення сіл. Особливо широко залучали до проведення сільськогосподарських робіт дітей та підлітків.

У березні 1943 р. майже всі гебітскомісари видали розпорядження про те, що для 9–14-річних дітей мають бути створені спеціальні бригади – щоб залучити їх до сільгоспробіт: оранки, догляду за посівами, збирання врожаю, боротьби зі шкідниками, догляду за худобою тощо [87, 4]. Скажімо, у серпні 1943 р. в Жашківському районі у роботах брало участь 2110 дітей (вони відпрацювали 49 268 трудовнів), у Буцькому районі – 1897 дітей (35 666 трудовнів).

У зв'язку з активізацією партизанського й підпільного руху від середини 1943 р. посилювалися каральні акції німецької влади проти місцевого населення, яке опинилося під прямою загрозою в боротьбі між партизанами й нацистами. За кожного вбитого німецького солдата, пошкоджену техніку, порізаний кабель, понівечені залізничні рейки чи інші збитки, завдані німецькій владі, окупанти брали заручників із місцевого населення, доля яких зазвичай була трагічною. Населені пункти, на території яких відбувались такі акції, спалювали, а жителів або знищували, або відправляли на каторжні роботи чи в концентраційні табори. У Шполянській окрузі було поширено повідомлення коменданта про розстріл 22 травня 1942 р. 19 мешканців Георгіївського й Рушківського господарств та с. Іскрене за «саботаж при весняних завданнях, агітацію проти німецьких військ і керівництва, розповсюдження неправдивих відомостей і спробу організації комуністичних банд. Німецька військова влада і Управління не мають наміру спокійно дивитись на такого роду випадки і будуть невблаганно притягати винних до відповідальності і карати».

Проте в містах, селах, на хуторах люди боролися з окупантами. Німці скаженіли, боячись помсти. Надзвичайно жорстокою була нацистська влада до цивільних, запідозрених у зв'язках із партизанами. Їх катували, вішали, розстрілювали на очах односельців. У Канівському районі в с. Таганча було розстріляно зв'язкову партизанського загону Марію Загребельну з малолітнім сином. У с. Мельники в січні 1944 р. розстріляно й спалено в хаті Афанасію Губенко.

У с. Дар'ївка фашисти розстріляли сім'ї партизанів Петренка (дружину та двох дітей) і Олекси Сухобруса (теж дружину та двох дітей). У с. Кищенці Маньківського району живим спалено в хаті вчителя Андрія Поліщука, а його матір та сестру після страшних тортур розстріляно. У с. Мірошниківка Корсунь-Шевченківського району були розстріляні Марія Кацалап із немовлям та сім'я Трохима Микитенка.

Свідки тих подій, жителі с. Тимошівка Кам'янського району Тихон Олександрович Плаксун та Єфросинія Іванівна Шинкаренко згадували: «13 грудня 1943 р. на світанку із Кам'янського лісу до села підійшов каральний загін СС у складі батальйону і 10 танків, які тісним кільцем оточили село. За підтримку партизан в той день було розстріляно і спалено у хаті Курінного Євтихія 73 особи» [88, 39].

Незважаючи на юний вік та відсутність бойового досвіду, діти й підлітки виконували відповідальні завдання та доручення з властивою для їхнього віку безоглядністю, тому багато юних життів обірвалося в підпільній боротьбі.

У с. Лукашівка Монастирищенського району сиротою став 11-річний Льоня Стратієвський. Його батько загинув на фронті, а матір і дідуса в 1942 р. розстріляли нацисти. Добрі люди переправили хлопця до партизанської бригади Кондратюка. За дорученням командира він розклеював листівки, відозви до населення, збирав патрони, діставав відомості про дії окупантів, підтримував зв'язок із цибулівськими підпільниками. У липні 1943 р. під час облави 14-річний Леонід Стратієвський, член монастирищенської підпільної організації, потрапив до рук карателів. Щоб здобути відомості про підпільників, гестапівці піддали хлопчика нелюдським тортурам: його жорстоко били, вирізали зірки на спині, прив'язували до хвоста коня, якого пускали в галоп, однак Леонід не виказав старших бойових побратимів і прийняв мученицьку смерть.

Від нелюдських знущань гестапівців загинула, не назвавши жодного імені підпільника, жителька Черкас Людмила Петрова. Окупанти повісили дівчину в міському парку, попередньо з метою залякування зібравши місцеве населення. Яків Кикоть із с. Сушки Канівського району допомагав партизанам у визволенні заарештованого поліцією радянського офіцера Комарова. Про це дізналися нацисти, хлопця було схоплено й після тортур розстріляно в м. Золотоноша. У с. Старосілля Городищенського району семирічного сина колгоспника Трохима Кучеренка, запідозреного у зв'язках із партизанами, гітлерівці вкинули живцем у колодязь. 14-річний Григорій Вовк із того самого села був застрелений на очах у матері.

Напередодні визволення с. Родниківка Уманського району радянськими військами, у березні 1944 р., бажаючи завдати окупантам шкоди, 13-річний Діма Пагурець забрався в танк, зіпсував там радіостанцію, вкрав бінокль і фотоапарат, але був схоплений німцями, розстріляний і розчавлений танком [89, 166 зв.].

Наприкінці 1943 р. 13-річний Петро Марченко разом із підпільниками з с. Юрківка Звенигородського району вбив гітлерівського офіцера. Петрові дістався пістолет. Через певний час на околиці села він і його однолітки Олек-

сандр Ільченко та Федір Бойко зробили засідку й почали стріляти по автоколоні, за що відразу були схоплені й розстріляні німцями.

13-річний Ваня Босенко із с. Руська Поляна після того, як були розстріляні його мати й сестра, поклявся батькові та старшому братові помститися німцям. Спочатку хлопець вартував хату, коли в ній збирались партизани. Згодом очолив групу однолітків, які вишукували зброю і передавали її партизанам, вели розвідку, переховували втікачів із полону. Під час однієї з розвідок Ваня загинув.

Активно допомагав гетьманівським партизанам шестикласник із с. Сушки Яша Кикоть. Він розвідував розташування й переміщення гітлерівських військ, наявність у них того чи іншого озброєння, викрадав зброю і передавав її партизанам. За участь в організації втечі радянських офіцерів із-під арешту був схоплений німцями та розстріляний [90, 76].

У матеріалах про учасників антинацистського підпілля та партизанський рух на території Уманського району виявлено численні жахливі приклади знущання нацистів над дітьми. Постійна небезпека загрожувала маленьким месникам. Діти особливо наражались на вистеження, викриття й безжалюгідні розстріли [91, 1]. У Кам'янському районі були розстріляні в с. Косарі С.П. Роздобудько (1927 р. н.), у с. Михайлівка – Ф.І. Жаботинська (1930 р. н.), В.Л. Чекаль (1937 р. н.).

У фондах виконкомів Жашківської районної ради зберігаються списки дітей, загиблих у м. Жашків, с. Баштечки, Охматів, Житники, Побійна, Нагірна [92, 9]. Корсунь-Шевченківської районної ради – у м. Корсунь-Шевченківський, с. Стеблів, Квітки, Сахнівка, Шендерівка, Прутильці, Тараща, Глушки, Сотники [93, 16–32]. За роки окупації в м. Черкаси було закатовано 60 дітей віком до 12 років, а в с. Вдовичине й на х. Буда Чигиринського району – 113 дітей [94, 11 зв.].

Участь дітей у боротьбі з нацизмом не була масовою, але їхня допомога – зазвичай без зброї в руках – мала важливе значення для життєдіяльності підпільних організацій та партизанських загонів.

Для ефективного використання робочої сили окупаційна влада оголосила загальну трудову мобілізацію. Райхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг 5 серпня 1941 р. видав наказ про введення обов'язкової трудової повинності для населення. Усі жителі віком від 15 до 60 років були зобов'язані зареєструватися на біржах праці, де проводилась активна агітація за добровільний виїзд чоловіків і жінок від 18 до 45 років у Німеччину. Райхскомісаріат «Україна» випустив 350 тис. плакатів та листівок із закликом виїздити до Райху. У кінотеатрах повсюдно демонстрували кіноагітку «Дорога до Німеччини», в якій вихвалялося щасливе життя там «східних робітників». У перші місяці знайшлись особи, які, повіривши агітації і рятуючись від скрути, зголосилися їхати, але охочих виявилось небагато.

Від весни 1942 р. економіка Німеччини гостро потребувала робочої сили, тож нацистська влада взяла курс на примусове вивезення населення туди на роботу. Декретом А. Гітлера від 21 березня 1942 р. був створений спеціальний

орган – Імперське бюро з використання робочої сили – на чолі з гауляйтером Тюрингії, обергрупенфюрером СС Фріцом Заукелем. За його розпорядженням населення окупованих територій мало компенсувати потребу Райху в робочій силі. Це означало початок реалізації плану «Ост», яким передбачалось винищення населення України й перетворення її території на благодатне місце для німецької нації. За наказом від 6 лютого 1943 р. начальника Штабу Сухопутних сил Німеччини Курта Цайцлера було введено трудову повинність для всіх жителів, старших за 14 років.

Попри загрозу розстрілу чи повішення, місцеві жителі робили все можливе, щоб уникнути вивезення до Німеччини: фізично калічили себе, навмисно заражаючи ділянки свого тіла отрутохімікатами й симулюючи цим важку форму заразної хвороби [95, 1]. Оскільки розрахунки окупантів на добровільний виїзд робочої сили до Німеччини не дали очікуваних результатів, вони вдалися до насильницьких дій: складання обов'язкових планів вивезення певної кількості осіб на кожний населений пункт, відлучення дітей від матерів, примусу вагітних до абортів, спалення будинків, облав, жорстокого побиття населення, масових облав, спалення сіл, узяття заручників, захоплення учнів і студентів під час навчального процесу [96, 1–3].

Тих, хто уникав відправки, прирівнювали до саботажників і розстрілювали. Крім того, за ухиляння від мобілізації нацисти вдавалися до покарань, базованих на принципі так званої родинної відповідальності – коли репресії застосовувалися проти сімей. Якщо особа, отримавши повістку, не з'явилася на збірний пункт, її будинок та майно конфісковували або ж забирали іншого члена родини чи садили його у в'язницю [97, 1]. Дітям доводилось уникати перебування в громадських місцях, до того ж небезпечно було залишатись вдома. Вони переховувались у печах, на горищах, у клунях, ямах, льохах, тікали в ліси, де мушили виживати самотійно.

Відповідно до «Закону про трудову повинність» було введено положення про обов'язкову реєстрацію та паспортизацію населення, про що свідчать документи фондів «Ковалівська районна земельна управа», «Летичівська сільська управа», «Драбівська районна управа», «Черкаська біржа праці». Деякі організаційні документи про так зване вербування робочої сили засвідчують насильницькі методи гітлерівців, ущент розбиваючи геббельсівську пропаганду, яка мала місце під час війни, – про його добровільний принцип, застосовуваний в окупованих районах.

На Черкащині немає жодного населеного пункту, звідки не було б вивезено десятків і сотень людей на каторжні роботи. Під виглядом проходження обов'язкового медичного огляду необхідно було з'явитися на біржу праці з добовим запасом харчів, а звідти мобілізованого відразу ж відправляли до Німеччини. Для виявлення якомога більшої кількості працездатних осіб районні та сільські управи здійснювали перепис населення віком від 14 до 65 років [98, 2].

У 1942–1943 рр. відбувалося справжнє полювання на людей. У населених

пунктах вивішували накази, списки приречених на вивезення, попереджаючи про спалення хат і залякуючи тим, що будуть забрані матері чи молодші сестри, якщо юнаки та дівчата не з'являться на комісію для реєстрації на біржі. Керував цією акцією нацистський «генеральний уповноважений із праці» обергрупенфюрер СС Фріц Заукель, якому таємним указом Гітлера від 30 вересня 1942 р. було надано необмежені повноваження. Кожна сім'я жила в очікуванні лиха. Уночі дівчата й хлопці йшли з дому, ночували в лісах, скиртах тощо. Облави відбувались уночі й удень: у магазинах, на базарі, в полі, під час роботи. У розпорядженні Золотоніської районної управи, виданому для всіх старост сіл та керівників «громадських дворів» району, наголошувалося на організації відправлення робітників до Німеччини з визначенням конкретної кількості осіб від кожного населеного пункту [99, 77]. Окупанти провели операцію під кодовою назвою «Сіно». Вивозили цілі родини, забирали навіть 10–14-річних дітей, про що в серпні 1944 р. міністр «у справах Сходу» А. Розенберг повідомив Ф. Заукеля [100, 32–34]. Разом із матір'ю був вивезений до Німеччини А.О. Кармазін, якому ледь виповнилось 11 років. Незважаючи на вік, хлопчина працював чорноробом на хімічній фабриці [101, 1].

У фонді «Листи та спогади радянських громадян, жителів Черкащини, які перебували на примусових роботах в Німеччині та на тимчасово окупованій території під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» зберігаються анкети й посвідчення остарбайтерів, а також їхні листи, пронизані гірким жалем через утрачене здоров'я та розлуку з родиною. Із їх кількості можна зробити висновок про значні масштаби вивезення жителів краю на чужину [102, 5]. За спогадами колишніх «східних робітників», їх везли до місця-розподільника в ущертві заповнених вагонах-телятниках, де впродовж багатоденного шляху неможливо було не те, що прилягти, а навіть присісти. Воду та їжу видавали дуже рідко і в обмеженій кількості, тому багато людей, і насамперед дітей, гинуло від спраги та голоду. Природні потреби справляли просто у вагоні, що породжувало страшний сморід та антисанітарію і, як наслідок, спалахи інфекційних захворювань. Потяги з «живим товаром» посилено охоронялись, і втекти з них було практично неможливо. Будь-які намагання врятуватися з неволі придушувалися найжорстокішими методами: побиттям та розстрілом [103, 48].

Чисельність вивезених на каторжні роботи перевищувала половину працездатного населення, а багато де становила майже весь його склад. За неповними даними, до Третього райху було відправлено понад 80 тис. жителів Черкащини [104, 5]. Наведемо лише вибірково такі приклади.

З Уманського району було вивезено понад 11 тис. осіб, Звенигородського – понад 8 тис., Золотоніського – близько 8 тис., Городищенського та Христинівського – понад 6 тис., Корсунь-Шевченківського – 5,5 тис., Чернобаївського, Іркліївського та Черкаського – понад 5 тис., Христинівського – 4 тис., Маньківського й Тальнівського – 4,5 тис., Лисянського та Шполянського – 3,5 тис., Кам'янського та Чигиринського – 2,5 тис., Драбівського, Канівського, Монастирищенського,

Жашківського, Смілянського – 2 тис., Катеринопільського – 1 тис. осіб.

Із міст: Черкаси – 3 тис. осіб, Умань – 2 тис., Городище – 1869, Чорнобай – 1527, Чигирин – понад 1 тис., Маньківка – 518, Золотоноша й Тальне – 463, Кам'янка та Сміла – 400, Золотоноша – 433, Лисянка – 385, Катеринопіль – 264, Канів – 242, Драбів – 200, Христинівка – 167, Жашків – 130 осіб.

Із сіл:

Городищенського району: Мліїв – 2412 особи, Старосілля – 884, Вільшана – 649, Бузівка – 350, Воронівка – 319, Вербівка – 298, В'язівка – 317, Журавка – 266, Орловець – 655, Товста – 326, Хлистуївка – 274 особи [105, 116];

Драбівського району: Бойківщина – 175 осіб, Золотоношка – 127, Михайлівка – 112, Митлашівка – 108, Мекедівка – 86, Чернещина – 61 особа [106, 3];

Жашківського району: Бузівка – 350 осіб, Конела – 182, Охматів – 172, Кривчунка – 167, Житники – 132, Баштечки – 108, Острожани – 140 осіб;

Звенигородського району: Моринці – 529 осіб, Шевченкове – 500, Вільховець – 478, Козацьке – 354, Княжа – 289, Чижівка – 228, Водяники – 196, Озірна – 171, Неморож – 162, Гусакове – 152, Гудзівка – 130, Багачівка – 114 осіб [107, 214];

Золотоніського району: Гельмязів – 264 особи, Бубнівська Слобідка – 243, Безбородьки – 173, Гладківщина – 114, Каленики – 133, Коврай-Перший та Коврай-Другий – 227, Ліпляве – 181, Підставки – 142, Прохорівка – 115, Великий Хутір – 368, Вільхи – 125, Вознесенське – 261, Деньги – 251, Дмитрівка – 215, Домантове – 231, Драбівці – 225, Зорівка – 110, Коробівка – 229, Кропивна – 158, Маліївка – 112, Скориківка – 250, Чапаєвка – 267 осіб [108, 21];

Кам'янського району: Жаботин – 408 осіб;

Канівського району: Таганча – 401 особа, Беркозівка – 114, Мельники – 191, Степанці – 300 осіб;

Катеринопільського району: Бродецьке – 106 осіб, Петраківка – 149 осіб [109, 217];

Корсунь-Шевченківського району: Стеблів – 434 особи, Бровахи – 114, Виграїв – 116, Драбівка – 246, Завадівка – 180, Квітки – 463, Сахнівка – 142, Дацьки – 115, Петрушки – 112, Селище – 160, Тараща – 145, Сидорівка – 118, Сухини – 258, Заріччя – 103, Миколаївка – 113, Шендерівка – 209 осіб;

Лисянського району: Босівка – 204 особи, Вотилівка – 161, Дашуківка – 120, Журжинці – 180, Почапінці – 149, Федюківка – 286, Хижинці – 180, Яблунівка – 192 особи;

Маньківського району: Дзензелівка – 419 осіб, Добра – 290, Кищенці – 248, Крачківка – 146, Кривець – 350, Кути – 177, Молодецьке – 322, Нестерівка – 268, Подібна – 195, Роги – 126, Русалівка – 372, Чорна Кам'янка – 277 осіб [110, 202];

Монастирищенського району: Цибулів – 498 осіб;

Смілянського району: Макіївка – 297 осіб, Ротмістрівка – 370, Балаклея – 286, Велика Яблунівка – 164, Теклине – 150, Ковалиха – 113, Плескачівка – 174, Сунки – 181, Ташлик – 105 осіб;

Тальнівського району: Білашки – 127 осіб, Веселий Кут – 143, Гордашівка –

168, Заліське – 146, Зеленьків – 179, Криві Коліна – 114, Лащова – 216, Майда-нецьке – 195, Мошурів – 362, Онопріївка – 300, Павлівка-Перша – 280, Папу-жинці – 226, Поташ – 161, Романівка – 311, Шаулиха – 165 осіб;

Уманського району: Бабанка – 260 осіб, Ладижинка – 319, Кочержинці – 175, Аполянка – 125, Берестівець – 180, Гродзеве – 200, Дмитрушки – 149, Іванівка – 167, Косенівка – 121, Оксанина – 216, Рогова – 174, Полянецьке – 124, Рижавка – 238, Родниківка – 150, Ропотуха – 154, Фурманка – 165, Старі Бабани – 137, Текуча – 104, Томашівка – 120, Юрківка – 135, Максимівка – 172, Ятранівка – 302, Громи – 217, Доброводи – 139, Колодисте – 192 особи [148, 80; 111, 122];

Христинівського району: Верхнячка – 129 осіб, Велика Севастянівка – 248, Сичівка – 850, Шукайвода – 154 осіб;

Чигиринського району: Боровиця – 129 осіб;

Чорнобаївського району: Жовнине – 360 осіб, Іркліїв – 383, Васютинці – 461, Воронинці – 153, Демки – 137, Лящівка – 189, Мельники – 416, Митьки – 160, Мойсинці – 195, Москаленки – 285, Першотравневе – 118, Пищики – 285, Ревбинці – 157, Самовиця – 148, Скородистик – 156, Старе – 150, Червоне – 173 особи;

Черкаського району: Байбузи – 135 осіб, Білозір'я – 200, Дахнівка – 1 тис., Леськи – 200, Кумейки – 100, Лозівок – 97, Першотравневе – 183, Руська Поляна – 200, Степанки – 135, Тубільці – 154, Червона Слобода – 155 осіб;

Шполянського району: Бурти – 84 особи, Водяне – 155, Іскрене – 296, Лебе-дин – 589, Лозуватка – 183, Мар'янівка – 198, Матусів – 144, Сигнаївка – 228, Скотареве – 378, Станіславчик – 107, Терешки – 238, Товмач – 346 осіб [112, 33].

Гірка доля спіткала остарбайтерів на чужині. У фонді редакції газети «Черкаська правда» відклалася значна кількість листів громадян, що є специфічною категорією документів. За змістом, авторством, метою написання вони дуже різноманітні. У більшості листів із тематики «Велика Вітчизняна війна» йдеться про поневір'я людей у нацистських концтаборах та неволі. Спогади очевидців доповнюють офіційні документи, які свідчать про важке життя людей в окупації, з них сформовано колекцію «Історичні довідки про найважливіші події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. в м. Черкаси та Черкаському районі». Чимало збереглося спогадів про важкий шлях до Німеччини, з них дізнаємося про зневагу й ненависть гітлерівців до тих, кому не пощастило уникнути рабської праці. Саме за спогадами можна простежити кардинальні зміни в усталеному ритмі життя й емоційному стані людей.

Масова експлуатація праці дітей найтяжче відбилася на їхній дальшій долі. Юнаки із с. Бабанка Уманського району О. Мельник, В. Палієнко, П. Сновида, доведені до крайнього виснаження на вугільній шахті, після невдалої втечі потрапили до табору смерті Аушвіц, згодом їм довелося зазнати мук у таборах Бухенвальд і Дахау. Вижив лише В. Палієнко.

Зі спогадів жительки м. Черкаси Рахліної: «Світанок. Листопад 1943 року.

Фашистські розбійники оточили хати й почали виводити з хат чоловіків і жінок. Всіх гнали на вулицю Шевченка і ставили в колону. Ось жінки виходять до своїх чоловіків, щоб передати одяг і харчі, але фашисти ставлять в колону і жінок. Ось біжать двоє малих дітей 4 і 6 років і просять маму повернутись додому. Але огидний фашист відійшов від колони і мерзенним чоботом пхнув дітей в бруд» [113, 19].

У фільтраційних справах на репатрійованих осіб зібрано характеристики, довідки, висновки комісій з перевірки, картки обліку, анкети, реєстраційні листи, картки працівників, посвідчення, книжки робітників, тимчасові паспорти, опитувальні листи, що свідчать про роботу в нацистській Німеччині насильно вивезених малолітніх мешканців Черкащини. У результаті каральної операції німців на х. Буда Чигиринського району Н.Г. Деркач (1930 р. н.), К.П. Чиж (1929 р. н.) та в с. Мельники того самого району М.І. Проценко (1929 р. н.) й Г.П. Рак (1927 р. н.) були не розстріляні разом з односельцями за зв'язок із партизанами, а вивезені на каторжні роботи [114, 1; 115, 1–7; 116, 1].

У спогадах ветерана війни, колишнього розвідника 596-го Штеттінського легкого артилерійського полку Ю.А. Зозулинського йдеться про важкі бої за визволення дітей із табору Дойч-Алау (Східна Пруссія) [117, 7–9]. Там утримували понад тисячу дітей, віком від 5 до 12 років, радянських військовослужбовців, прикордонників. Діти працювали по 12–14 год на залізниці, підносячи важке вугілля до ешелонів. Годували їх один раз на добу, а вночі в них брали кров для поранених німецьких солдатів та офіцерів. Від нелюдських мук, виснаження вони вмирили щодня [118, 2]. Багато черкащан так і не повернулися з чужини, остаточно втратили зв'язок із рідними, зазнали каліцтв.

Нацистська окупація завдала страшних збитків народному господарству Черкащини. Тільки в м. Черкаси було зруйновано майже всі підприємства, демонтовано, вивезено або знищено їхнє обладнання й устаткування. Черкаський машинобудівний завод було понищено на 70 %. Зруйновано споруди електростанції та ливарного цеху, кузню, механічні цехи, парові машини, генератори, вивезено все ковальсько-пресове й механічне устаткування. Черкаський рафінадний завод до війни був одним із найпотужніших заводів цукрової промисловості країни, там працювало 4 тис. осіб, щодня вироблялось 5 тис. центнерів цукру [119, 3]. Під час відступу окупанти зруйнували заводські цехи, знищили обладнання. Окрім того, були спалені тютюнова фабрика й деревообробний комбінат, який складався із двох лісозаводів та меблевої фабрики, а їхнє обладнання було вивезено. Також були зруйновані соціальні, культурні, освітні, медичні об'єкти: міські лікарні, Пастерівська станція, протитуберкульозний санаторій. Із 19 приміщень шкіл уцілило тільки 9. Корпуси санаторію «Соснівка», відомого до війни всьому СРСР, гітлерівці перетворили на конюшні. Значних збитків було завдано й житловому фонду міста. Більшість будинків спалено або частково зруйновано [120, 55].

Із краю вивезли до Німеччини майже всю велику рогату худобу, свиней,

овець, кіз, коней, птицю, сільськогосподарську продукцію та цінне державне й приватне майно. На території Черкащини не залишилося жодного населеного пункту, де жителі не зазнали б пограбувань, особливо під час відступу загарбників.

Надзвичайно негативні наслідки принесла окупація і рослинницькій галузі сільського господарства. Колгоспні та радгоспні поля прийшли в запустіння, позаростали бур'янами, виснажились через порушення сівозмін та відсутність добрив. Величезних утрат зазнала плодово-ягідна галузь. Знищено або вивезено значну частину садів, ягідників та виноградників [121, 23]. Із долини р. Ятрань – велику кількість чорнозему.

Одним із найтрагічніших наслідків окупації для соціальної сфери було масове руйнування й знищення житлового фонду, що неймовірно ускладнило життя селян, як у часи війни, так і в перші повоєнні роки. Населення, яке втратило житло, мусило роками мешкати в землянках, льохах, хлівах, стайнях. Тривале проживання в антисанітарних умовах негативно позначилося на здоров'ї людей, особливо дітей.

Через майже цілковиту ліквідацію медичних закладів серед населення збільшилися показники захворюваності й смертності. Особливо поширились інфекційні недуги: тиф, дизентерія, туберкульоз, венеричні хвороби.

Збитки, завдані окупаційною владою господарствам та населенню Черкащини, становили десятки мільярдів карбованців. До того ж нацистська окупація заподіяла населенню значні морально-психологічні травми. Для нього це були роки втраченого життя: тяжких захворювань, інвалідності, сирітства, душевних травм та потрясінь від баченого й пережитого.

Отже, наведені документи є цінним джерелом для вивчення трагічної історії регіону. Очевидно, що введення в науковий обіг нового комплексу документів створить фундаментальні передумови для принципово нового етапу історії та історіографії України періоду Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Горб-Дубова Т. Лебедина пісня серця / Т. Горб-Дубова. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.
2. Храбан Г.Ю. Що готувалися зробити німецькі фашисти з Уманщини // Уманська зоря. – 1960. – 26 липня.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 105.
4. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 3.
5. Там само – Ф. П-5644. – Оп. 6. – Спр. 280.
6. Там само. – Ф. Р-1628. – Оп. 1. – Спр. 31.
7. Там само. – Ф. Р-3500. – Оп. 1. – Спр. 24.
8. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 236.
9. ДАЧО. – Ф. Р-604. – Оп. 1. – Спр. 5.
10. Там само. – Ф. Р-1349. – Оп. 1. – Спр. 5, 9.
11. Там само. – Ф. П-1132. – Оп. 1. – Спр. 381.
12. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. –

- Т. 6. – М., 1965. – С. 166.
13. ДАЧО. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 170. – Арк. 13.
 14. Там само. – Арк. 61.
 15. Там само. – Спр. 231.
 16. Дігтяренко М.С. З історії землі Тальнівської / М.С. Дігтяренко. – Черкаси, 1995.
 17. ДАЧО. – Ф. П-4619 – Оп. 8. – Спр. 1.
 18. Там само. – Ф. Р-1577. – Оп. 14. – Спр. 1.
 19. ЦДАВО України. – Ф. 7021. – Оп. 66. – Спр. 123.
 20. ДАЧО. – Ф. П-5644. – Оп. 6. – Спр. 900.
 21. Там само. – Спр. 7.
 22. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 8.
 23. ДАЧО. – Ф. Р-3990. – Оп. 1. – Спр. 85.
 24. Там само. – Ф. Р-3073. – Оп. 1. – Спр. 4.
 25. Бесараб М. Трагічна таємниця Горбового лісу / М. Бесараб // Уманська зоря. – 2001. – № 89.
 26. Німецькі окупанти на Полтавщині: збірник документів. – Полтава, 2006.
 27. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – Київ, 2000.
 28. ДАЧО. – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 8.
 29. ДАКО. – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 28.
 30. ДАЧО. – Ф. Р-49. – Оп. 1. – Спр. 20.
 31. Гончаренко О.М. Нацистська політика щодо євреїв на Черкащині / О.М. Гончаренко. – Черкаси, 2005.
 32. ДАКО. – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 51.
 33. Альтман І.А. Жертви ненависті: Холокост в СРСР 1941–1945 гг. / І.А. Альтман. – М., 2002.
 34. Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 46597.
 35. ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 20.
 36. Там само. – Ф. Р-2475. – Оп. 1. – Спр. 33.
 37. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 7.
 38. Там само. – Ф. Р-3562. – Оп. 1. – Спр. 6.
 39. Там само. – Ф. Р-1591. – Оп. 1. – Спр. 7.
 40. Там само. – Ф. Р-1577. – Оп. 14. – Спр. 1.
 41. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 8.
 42. Голиш Г.М. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Г.М. Голиш. – Черкаси, 2000.
 43. ДАЧО. – Ф. Р-1345. – Оп. 3. – Спр. 26а.
 44. Там само. – Ф. П-1132. – Оп. 1. – Спр. 381.
 45. Нарис історії Уманщини. – К., 2001.
 46. ДАЧО. – Ф. Р-800. – Оп. 1. – Спр. 6.
 47. Там само. – Ф. Р-1351. – Оп. 1. – Спр. 2.
 48. Там само. – Ф. Р-691. – Оп. 1. – Спр. 12.
 49. Там само. – Ф. Р-80. – Оп. 2. – Спр. 3.
 50. Там само. – Ф. Р-1351. – Оп. 1. – Спр. 2; Ф. Р-46. – Оп. 1. – Спр. 3.
 51. Там само. – Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 5.
 52. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 171.
 53. ДАЧО. – Ф. Р-49. – Оп. 1. – Спр. 80.
 54. Там само. – Ф. П-5644. – Оп. 6. – Спр. 26.

55. Довгань О. Уманська яма / О. Довгань // Умань. – 2009. – 15 жовтня. – № 42.
56. ДАЧО. – Ф. Р-49. – Оп. 1. – Спр. 37.
57. Там само. – Ф. Р-4619. – Оп. 8. – Спр. 13.
58. Там само. – Ф. Р-2398. – Оп. 2. – Спр. 2.
59. Там само. – Ф. Р-49. – Оп. 1. – Спр. 3.
60. Дорошенко В.І. Таганчанський Бухенвальд / В.І. Дорошенко // Дніпрова зірка. – 1998. – 15 лютого.
61. Бушин М.І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр.: навчальний посібник з історії Черкащини / М.І. Бушин. – Черкаси, 2003.
62. ДАЧО. – Ф. Р-50. – Оп. 1. – Спр. 5.
63. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Черкаси, 2000.
64. Пономаренко М.Ф. Нацистський окупаційний режим на Черкащині / М.Ф. Пономаренко // Велич подвигу народного. – Черкаси, 1995.
65. ДАЧО. – Ф. Р-52. – Оп. 1. – Спр. 1.
66. Там само. – Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 2.
67. Там само. – Ф. Р-2841. – Оп. 3. – Спр. 21.
68. Там само. – Ф. Р-1352. – Оп. 1. – Спр. 1.
69. Там само. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 24.
70. Там само. – Ф. Р-2400. – Оп. 1.
71. Шевчук В.В. Особливості господарства Черкащини в часи німецько-фашистської окупації / В.В. Шевчук. – Черкаси, 2005.
72. ДАЧО. – Ф. Р-52. – Оп. 1. – Спр. 4.
73. Там само. – Ф. Р-1854. – Оп. 1. – Спр. 3; Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.
74. Там само. – Ф. Р-1351. – Оп. 1. – Спр. 1.
75. Там само. – Ф. Р-58. – Оп. 1. – Спр. 1.
76. Там само. – Спр. 5.
77. Там само. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 24.
78. Там само. – Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.
79. Там само. – Ф. Р-1349. – Оп. 1. – Спр. 1.
80. Там само. – Ф. Р-1860. – Оп. 1. – Спр. 1; Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.
81. Там само. – Ф. Р-326. – Оп. 1. – Спр. 4; Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 3.
82. Там само. – Ф. Р-1834. – Оп. 1. – Спр. 2.
83. Там само. – Ф. Р-1831. – Оп. 1. – Спр. 1.
84. Там само. – Ф. Р-7. – Оп. 1. – Спр. 2.
85. Там само. – Ф. Р-20. – Оп. 1. – Спр. 18.
86. Там само. – Ф. Р-25. – Оп. 1. – Спр. 1.
87. ДАКО. – Ф. Р-2360. – Оп. 10. – Спр. 6.
88. ДАЧО. – Ф. Р-5668. – Оп. 1. – Спр. 13.
89. Там само. – Ф. П- 4619. – Оп. 8. – Спр. 138.
90. Там само. – Ф. Р-5549. – Оп. 8. – Спр. 2.
91. Там само. – Ф. Р-624. – Оп. 1. – Спр. 2.
92. Там само. – Ф. Р-1628. – Оп. 1. – Спр. 31.
93. Там само. – Ф. Р-72. – Оп. 3. – Спр. 1.
94. Там само. – Ф. Р-5625. – Оп. 2. – Спр. 4788.
95. ЦДАВО України. – Ф. Р-3676. – Оп. 4. – Спр. 161.
96. ДАЧО. – Ф. Р-624. – Оп. 1. – Спр. 3.
97. Там само. – Ф. Р-5668. – Оп. 2. – Спр. 6.
98. Там само. – Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.

99. Буренко І.Н. *Канів у 2 Світовій війні 1941–1945* / І.Н. Буренко. – Канів: Дніпрова зірка, 2010.
100. ДАЧО. – Ф. Р-5625. – Оп. 2. – Спр. 439.
101. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 4.
102. Там само. – Спр. 5.
103. Там само. – Ф. Р-5668. – Оп. 2. – Спр. 1.
104. Там само. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 231.
105. Там само. – Ф. Р-121. – Оп. 1. – Спр. 129.
106. Там само. – Ф. Р-1286. – Оп. 1. – Спр. 3.
107. Там само. – Ф. Р-3829. – Оп. 1. – Спр. 3.
108. Там само. – Ф. Р-674. – Оп. 1. – Спр. 1.
109. Там само. – Ф. Р-3562. – Оп. 1. – Спр. 4.
110. Там само. – Ф. Р-472. – Оп. 1. – Спр. 9.
111. Там само. – Ф. Р-3075. – Оп. 1. – Спр. 4.
112. ЦДАВО України. – Ф. 2297. – Оп. 2. – Спр. 10.
113. *Життя в окупації: альбом дитячих малюнків та док.-публіц. творів* / Міжнар. фонд «Взаєморозуміння і толерантність»; упоряд. О.А. Воронкіна. – Черкаси: Вертикаль; Кандич С.Г., 2013.
114. ДАЧО. – Ф. Р-5625. – Оп. 2. – Спр. 9921.
115. Там само. – Ф. Р-5625. – Оп. 2. – Спр. 7081.
116. Там само. – Спр. 7138.
117. Там само. – Ф. Р-4319. – Оп. 2. – Спр. 8.
118. Там само. – Ф. Р-5668. – Оп. 1. – Спр. 5.
119. Там само. – Ф. Р-121. – Оп. 1. – Спр. 31.
120. Там само. – Спр. 38.
121. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62.

© **Татьяна КЛИМЕНКО**

ЗЛОДЕЯНИЯ НАЦИСТСКОГО ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА НА ЧЕРКАСЩИНЕ (по документам Государственного архива Черкасской области)

В статье рассматривается малоизвестная в историографии научная проблема насилия нацистского режима над жителями оккупированных территорий Черкасщины в годы Второй мировой войны. При этом автор использует архивные материалы как важный вид исторического источника в изучении данного вопроса.

Ключевые слова: война, оккупация, насилие, население, Черкасщина.

© *Tetiana KLYMENKO*

CRIMES OF THE NAZI OCCUPATION REGIME IN CHERKASY REGION

(according to the documents of the State archives of Cherkasy region)

The article deals with the scholarly problem of the violence of the Nazi regime over inhabitants of the occupied territories of Cherkassy region during the Second World War, which was poorly researched in historiography. The author uses this period archival materials as an important historical source the problem.

Keywords: *war, occupation, violence, population, Cherkassy region.*

УДК 070(477):355.425.4(44+450)(=161.2)

© **Юрій КЛИМЧУК**

ВИДАННЯ «ВІСТІ З УКРАЇНИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ УКРАЇНЦІВ У ФРАНЦУЗЬКОМУ ТА ІТАЛІЙСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті вперше в українській історіографії подано характеристику та аналіз публікацій на шпальтах створеного Товариством зв'язків з українцями за межами України громадсько-політичного видання «Вісті з України» впродовж 1960–1998 рр. про участь українців у французькому та італійському русі Опору періоду Другої світової війни. Підкреслено, що найбільше матеріалів у газеті за цей період присвячено розкриттю діяльності радянських партизанів, передусім вихідців з України, у французькому Опорі, різноманітних аспектів участі в ньому українських емігрантів. Наголошено, що в публікаціях видання чимало уваги приділено висвітленню «місць пам'яті» українців, які боролись у русі Опору країн Західної Європи проти гітлерівських окупантів, і їхньому внеску в перемогу над нацифашизмом на французькій та італійській землі.

Ключові слова: «Вісті з України», джерело, Друга світова війна, рух Опору, В. Порик, партизани, українські емігранти, Франція, Італія.

Сучасний історіографічний дискурс позначений активною динамікою, швидкою дифузією ідей та освоєнням дослідницького інструментарію, що стають загальним надбанням і стимулюють науковий пошук у всіх куточках світу. Цей позитивний прояв глобалізації не оминув і нашу країну, де історичні студії виконують і надалі не тільки суто пізнавальну функцію, а й (до певної міри) суспільну місію. Традиційна апеляція політикуму та держави до історії, продиктована ідеологічними, корпоративними, електоральними та іншими мотивами, ставить професійних істориків України в порубіжну ситуацію між фундаментальною наукою та політичною заангажованістю. Тема переможної війни СРСР проти нацистської Німеччини була одним із центральних, стрижневих конструктів, спрямованих на легітимацію радянського тоталітарного режиму. Відповідно всі публікації цієї тематики перебували під жорстким ідеологічним контролем. Вміло використовуючи технології маніпулювання масовою свідомістю, комуністичний режим сформував штучно препарований образ війни і закріпив його в

історичній пам'яті повоєнного покоління. Для поширення радянського «міфу про Велику Вітчизняну» партійна верхівка СРСР використовувала різні заходи, зокрема й публікації в ЗМІ, які творили своєрідне альтернативне історієписання війни. Автори публікацій, з огляду на партійну «опіку» над наукою та окреслення «зон пошуку», мали зважати на кожен крок, адже помилка могла бути для них, як для саперів, останньою. Після розпаду Радянського Союзу з відновленням української державності, демократизацією суспільства розпочався пошук україноцентричної версії Другої світової війни, яка апіорі мала деконструювати радянський міф про «Велику Вітчизняну» [1, 140–141; 2, 119; 3, 4].

Автор ставить собі за мету вперше в українській історіографії проаналізувати публікації громадсько-політичного видання «Вісті з України», в яких висвітлювалися питання участі українців у європейському, зокрема французькому та італійському, русі Опору періоду Другої світової війни.

Після здобуття незалежності України, в 1992 р., було розсекречено раніше невідомі суспільству документи стосовно різних напрямів діяльності керівного апарату УРСР, зокрема зносин з іноземними державами та організаціями. Наприклад, у листі постійного представника УРСР при ЮНЕСКО М. Решетнюка (у 1962 р. Україна відкрила своє постійне представництво при організації ЮНЕСКО в Парижі) до завідувача міжнародного відділу ЦК КПУ І. Пересаценка за № 1245 від 27 листопада 1970 р. у зв'язку з майбутнім відзначенням 25-річчя закінчення Другої світової війни пропонувалося провести низку заходів, які мали б на меті: закріпити французько-радянську дружбу; здійснювати пропаганду спільної боротьби французького та радянського народів проти гітлерівської Німеччини в роки Другої світової війни; висвітлювати в ЗМІ участь радянських громадян у русі Опору на території Франції.

Для цього автор листа радив організувати низку заходів, зокрема: підготувати й опублікувати на шпальтах газет «Вісті з України» та «Голос Родины» звернення українського республіканського комітету захисту миру до борців за мир на території Франції; провести нагородження радянськими орденами та медалями французьких громадян – соратників Героя Радянського Союзу В. Порики; підготувати й опублікувати у французьких друкованих виданнях відкриті листи, статті, спогади громадян СРСР та емігрантів, вихідців із СРСР – соратників В. Порики із французького руху Опору; передрукувати ці листи в газетах «Вісті з України» та «Голос Родины»; перекласти й опублікувати книжку А. П'єрера «Юнак з трояндою» (про В. Порику) та рецензію на неї; у дні святкування 25-річчя Перемоги провести святкову церемонію біля пам'ятника В. Порику за участю представників посольства СРСР, радянської військової місії, працівників представництва УРСР при ЮНЕСКО, французьких друзів, представників місцевої влади та покласти вінок на його могилу. Інформацію про це опублікувати в газеті «Вісті з України». Наприкінці листа було зазначено, що в разі доцільності на основі перелічених заходів можна видати українською (французькою)

мовою брошуру для поширення серед української еміграції у Франції та інших країнах [4, 103–105].

Однак проведений аналіз публікацій газети «Вісті з України» (під такою назвою видання виходило від травня 1960 р. до червня 1998 р.) засвідчує, що, по-перше, на шпальтах газети відповідної інформації практично не виявлено, що свідчить про несхвалення керівними органами ЦК КПУ таких пропозицій, а по-друге, інформація про участь В. Порика та його соратників у французькому русі Опору була відображена вже починаючи від 1962 р., тобто перед визнанням на батьківщині боротьби національного героя Франції та Героя Радянського Союзу (1964) Василя Васильовича Порика, 1920 р. н., із с. Соломірка (тепер – с. Порик) Хмільницького району Вінницької області.

У публікації за 1962 р. описано приїзд першої делегації з СРСР на місце загибелі українця в 1961 р., під час якого біля стін Арраської фортеці було покладено квіти до мармурової плити з написом «Basil Borik» [5]. Наступні статті про В. Порика вийшли вже в 1964 р. – з нагоди поїздки першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста до Франції, коли той відвідав у департаменті Па-де-Кале населені пункти Аррас, Енен-Льетар, Салломін і Ланс, в районі яких у роки Другої світової війни боровся в партизанському загоні відважний українець лейтенант В. Порик. П. Шелест поклав квіти на місці розстрілу партизана та на його могилі в м. Енен-Льетар. Підкреслюється, що у Франції з любов'ю і вдячністю згадують про хороброго українського воїна, вважаючи його своїм національним героєм. Зокрема, великим накладом було випущено поштові листівки з портретом легендарного лейтенанта.

Автори статей велику увагу приділили опису героїчних учинків В. Порика. Зокрема, у виданні йдеться про те, що влітку 1942 р. подолянин потрапив до табору Бомон у промисловому районі французького департаменту Па-де-Кале. На початку 1943 р. він став одним з організаторів бойового підпільного центру, що складався з тамтешніх в'язнів. Невдовзі на шахтах постали диверсійні групи. Патріоти почали виходити за дріт і здійснювати сміливі диверсії на залізниці, шосейних дорогах та інших важливих об'єктах, пускаючи під укіс німецькі ешелони, знищуючи гітлерівських солдатів та офіцерів, руйнуючи залізничне полотно, пошкоджуючи лінії телеграфного й телефонного зв'язку. Для виходу з табору партизани користувалися перепустками, які видавав В. Порик, який виконував там функції капо з охорони. Ці привілеї підпільник використовував для боротьби і зменшував ризик викриття діяльності підпільних груп табірною адміністрацією.

Український патріот не лише організовував диверсії, він писав відозви та листівки, які потім передруковували на машинці в м. Лілль (там діяв підпільний «відділ пропаганди» міжтабірного комітету) і вже звідти розповсюджували по всіх таборах. У газеті «Радянський патріот», що вийшла в жовтні 1943 р., було опубліковано заклик військовополонених громадян СРСР із табору Бомон до своїх співвітчизників та французів – організувати боротьбу проти

гітлерівських окупантів. В одній із газет назву «Радянський патріот» помилково приписали підпільній організації, очолюваній В. Пориком, котра діяла в таборі Бомон, хоча насправді це назва підпільного видання, про яке йдеться вище [6].

Установивши зв'язок із французьким рухом Опору, він зумів утекти з табору. Після втечі створив партизанський загін, який воював проти окупантів у районі м. Аррас. У статті «Героєві присвячується» за 1974 р. зазначено: «...загін В. Порика розпочав свої дії в липні 1943 р. Його силами було знищено близько 300 гітлерівців, пущено під укіс із різноманітним військовим вантажем і солдатами 11 фашистських поїздів, зірвано 2 залізничні мости, спалено 14 автомашин, захоплено велику кількість зброї та боєприпасів» [7]. В іншій статті наведено текст присяги, яку склали новоприбулі до загону, що красномовно засвідчує їхню самопожертву та вільний вибір: «Я, патріот своєї Батьківщини, беру на себе високе, відповідальне і почесне звання бійця партизанського фронту... Я завжди готовий віддати життя за нашу справедливу справу і за своїх товаришів по зброї. Виконуючи свій обов'язок перед Радянською Батьківщиною, я буду також чесним і справедливим по відношенню до французького народу, на землі якої захищаю інтереси своєї Батьківщини. Я всіма силами буду підтримувати своїх братів-французів у їх боротьбі проти спільного ворога – німецьких окупантів» [8].

У тій-таки статті названо побратимів В. Порика – В. Колесника, В. Доценка й О. Ткаченка. Далі розповідаються подробиці його поранення в одному з боїв, схоплення й розміщення у в'язниці Сен-Нікез м. Аррас. Також зазначено, що вночі з нелюдськими зусиллями В. Порику вдалося вирватись із пастки. Він переховувався й лікувався в сім'ї Гастона та Емілії Оффр (останню пізніше називав «французькою матір'ю»). Підлікувавшись, месник налагодив зв'язок із партизанами й приєднався до французьких патріотів для дальшої боротьби. За голову українця нацисти оголосили винагороду в 1 млн франків. Протягом квітня – травня 1944 р. багатонаціональний загін В. Порика, який складався з французів, чехів, поляків, англійців і радянських людей, підірвав 2 ворожі ешелони, знищив понад 200 гітлерівців, розгромив охорону концтабору Бомон і звільнив усіх в'язнів.

Працюючи в підпіллі, він обирався членом «Центрального комітету радянських військовополонених». Згодом, 25 червня 1944 р., В. Порик створив «Штаб керівництва радянських партизанів на півночі Франції». Відтак почав керувати всіма групами партизанів – громадян СРСР, котрі діяли в північних департаментах. 22 липня 1944 р. біля м. Аррас під час поїздки до однієї з конспіративних підгруп В. Порик через зраду партизана потрапив у засідку і вкотре був схоплений гітлерівцями. Того самого дня нацисти розстріляли його в аррасській в'язниці. Тіло В. Порика з тюремного рову було перенесено його друзями на кладовище населеного пункту Енен-Льетар (нині – у складі комуни Енен-Бомон).

Наприкінці публікації наведено цікавий факт: «До с. Соломірка, де народився В. Порик, на весілля сестри загиблого друга Надії приїхали побратими

лейтенанта, його друзі і соратники по зброї. Серед прибулих були І.Ф. Фомічев із Харкова – колишній командир партизанського загону ім. Чапаєва, В.К. Таскін з Одеси, колишній начальник з'єданого партизанського загону на північному сході Франції (відповідальний за організацію підпільних комітетів у концтаборах і партизанських груп на сході Франції. – Авт.), І.Н. Скрипаль, командир партизанського загону ім. М. Горького (І.М. Скрипай, «полковник Ніколя». – Авт.) та саратовчанин М.Я. Солодинський, колишній секретар ЦК радянських військово-виполонених у Франції (М.Я. Слободинський, родом із Вінниччини. – Авт.)» [8].

До 20-ї річниці завершення Другої світової війни в газеті «Вісті з України» побачило світ чимало статей на тему французького руху Опору та участі в ньому представників з України. Зокрема, в публікації «Славна сторінка бойової співдружності» подано факти, які дають змогу уявити внесок українців у визволення Франції від гітлерівських окупантів. По-перше, до кінця 1943 р. в табори смерті на території Франції було вивезено 25 тис. громадян з СРСР, по-друге, 15 жовтня 1943 р. в Парижі створили «Центральний комітет радянських військово-виполонених у Франції» («ЦК РП») (у керівному складі його були переважно українці: М. Слободинський, І. Скрипай, В. Таскін, Г. Шибанов, І. Фомічов), головними завданнями якого визначили: ведення підпільної пропаганди серед радянських ув'язнених; створення в таборах бойових організацій; надання всебічної допомоги радянським людям, які виривались із гітлерівської неволі; здійснення тісного зв'язку з органами французького руху Опору та керівництво збройною боротьбою радянських партизанів. По-третє, під керівництвом «ЦК РП» та французького Національного фронту було створено багато партизанських загонів, які або склалися виключно з громадян СРСР, або комплектувалися разом із французькими патріотами. По-четверте, багато загонів мали радянські назви: «Батьківщина», «Залізник», «Полтава», «Ленінград», «Котовський», «Вінницький», «Сталінград», «Каховка», «Ковпак», «Донбас», «Севастополь» та ін. По-п'яте, за аж ніяк не повними даними, на території Франції в червні – вересні 1944 р. проти гітлерівців боролосся понад 5 тис. радянських громадян. По-шосте, від лютого до серпня 1944 р. тільки в шести південно-східних департаментах радянські партизани знищили 3500 гітлерівців, взяли в полон і передали союзникам 650 нацистів, пустили під укіс 65 ешелонів, пошкодили 75 паротягів, 1000 залізничних вагонів, 90 телеграфно-телефонних ліній, зруйнували 3 мости, взяли участь у визволенні багатьох міст до приходу союзницьких військ тощо. По-сьоме, у французькому русі Опору брали участь представники 37 національностей Радянського Союзу (їх усіх у Західній Європі називали «росіянами»). По-восьме, серед радянських партизанів у Франції налічувалося багато українців, як приклад – із 49 командирів партизанських загонів 14, або майже третина, були нашими земляками (коли точніше, то із 60 командирів партизанських загонів 23 були українцями). І, нарешті, боротьба радянських людей у Франції має чимало прикладів подвигів патріотів з України: В. Порик, О. Ткаченко, М. Бойко та ін. [9].

У публікації «Так воювали соратники В. Порики» автор вказує, що окупована Франція поступово перетворювалася на величезний інтернаціональний табір рабів... Бути рабами судилося 275 800 особам із Київщини, 125 тис. із Донецької області, більш ніж 10 тис. із Луганської області. У кореспонденції розповідається про киянина П.І. Лисака, який був начальником штабу Обухівського партизанського загону, добре знав своїх людей. Тому, коли опинився на французькій землі, зумів швидко налагодити зв'язки з побратимами. Почалися масові втечі з таборів, проте головною проблемою для втікачів було незнання французької мови (влітку 1942 р. киянина Петра Лисака заарештувало гестапо – спочатку його кинули до Сирецького концтабору, потім відправили до Німеччини, а звідти – до одного з концтаборів на території Франції. Вирвавшись на волю, він став бійцем партизанського загону, що діяв у департаменті Па-де-Кале). У статті згадані також Й. Калініченко з Київської області, організатор підпільної мережі в таборі Валенсьєн, та О. Трипаченко з Чернігівської області, командир загону, що діяв у районі міст Ланс – Салломін [10].

Про Дмитра Онисимовича Гудзенка з Харківщини йдеться в статті «У загоні макі» за 1974 р. Сержант «В. Гудзенко» на початку війни потрапив під В'язьмою в полон. Невдовзі його перевезли в трудовий табір у м. Грюїссан департаменту Од, що на півдні Франції. Із допомогою французів відважний українець утік із табору. Певний час переховувався в будинку француженки Жаннет. Установивши зв'язок із макі, згодом перейшов в інтернаціональний підрозділ під командуванням Желобера Мореня. В одному з боїв Гудзенко був важко поранений. Із поля бою його на спині виніс темношкірий партизан Меріно.

Коли 22 серпня 1944 р. в м. Нім, у департаменті Гар, за наказом верховного головнокомандувача Збройних сил СРСР на базі вірменських партизанських груп і більшою мірою з колишніх бійців гітлерівського Вірменського легіону був створений 1-й радянський полк у Франції під командуванням майора О. Казаряна, українець перейшов до цього підрозділу, де перебував до повного визволення Франції від окупантів [11]. Треба додати, що 1 травня 1945 р. уряд Франції нагородив 1-й радянський партизанський полк бойовим прапором та Військовим Хрестом зі срібною зіркою, а 665 його воїнів (із приблизно 2200 осіб) відзначив державними орденами й медалями [12, 16].

Окремо варто згадати про участь українських емігрантів у французькому русі Опору, адже 1965 р. в газеті «Вісті з України» побачила світ низка публікацій на цю тему. Українські емігранти із самого початку окупації гітлерівцями Франції вступили до лав патріотично настроєної когорти французького суспільства. Наприклад, у перші дні війни у «вільній зоні» петенівські війська поголовно заарештували всіх членів «Спілки за повернення на Батьківщину», до якої входила значна кількість української еміграції, що бажала виїхати назад до СРСР. Загалом, аналізуючи ситуацію у Франції в перші роки окупації, варто підкреслити, що групи Опору виникали стихійно й формувалися не за національною, а за локальною ознакою: у приморському містечку Дів-сюр-Мер, у департаменті

Кальвадос, на чолі груп руху Опору стояли українці – вихідці із Західної України, до них приєднувалися росіяни, білоруси, поляки, французи, які працювали на місцевому металургійному заводі [13]. Така сама ситуація була в більшості департаментів Франції, адже, сприяючи французам в організації руху Опору, емігранти передусім допомагали своїй далекій Батьківщині. Автор статті «З далекої французької землі» В. Курилов, узагальнюючи викладене, висловив думку про те, що «Друга світова війна була свого роду “іспитом”, для всіх без винятку емігрантів у Франції: треба було ясно, чесно і недвозначно визначити свою позицію – з ким ти і проти кого. Слід віддати належне емігрантам, які проживали в ті роки у Франції: на всі заклики їхати “до Совдепії і допомогти встановити там нову Європу”, із 70 тис. осіб відгукнулось приблизно 70, тобто один на тисячу. Але і ті, що відгукнулись, при першій-ліпшій нагоді втікали назад...» [14].

У серії публікацій «Люди незламної волі» (повна серія була надрукована у львівській газеті «Вільна Україна» в 1964–1967 рр.) подані документальні розповіді про українських емігрантів у Франції із Західної України, в графі «національність» у яких часто було вказано «поляк».

У департаменті Луара, біля м. Ліон, активним підпільником був колишній учасник громадянської війни в Іспанії Микола Терешко (підпільна кличка – Жак) із Львівщини, який працював на одній із місцевих шахт. На його квартирі діяла нелегальна друкарня, де випускали листівки й відозви до французького народу із закликом «Смерть німецьким загарбникам!» [15]. У розповіджуванні листівок йому допомагали дружина Катерина Терешко (підпільна кличка – Ольга), теж із Львівської області, Ганна Попович із Львівщини та Дора Корінь із Дрогобича, яка не вміла навіть читати, проте усвідомлювала, задля чого ризикує своїм життям [16].

Жінки-патріотки часто перевозили у своїх валізах із Ліона зброю, важливі документи, папір та чорнила для друкарні. Коли по всій Франції почали створюватися загони франтирерів, українець М. Терешко очолив партизанську групу, яка діяла в околицях м. Сент-Етьєн. Їй було доручено підірвати електростанцію, яка забезпечувала струмом місцеві шахти. Це завдання надійшло від уродженця Львівщини Івана Ілляшевича, який керував організацією підпілля в південній зоні Франції. Операція пройшла успішно. Невдовзі, у грудні 1943 р., в одній з операцій М. Терешко був важко поранений, схоплений німцями й по дорозі до гестапо помер, утративши багато крові. Поховано українця в м. Ла-Рикамарі департаменту Луара, а на могилі встановлено меморіальну плиту з написом: «...нашому дорогому товаришу, лейтенанту Терешку Миколі, який загинув за Францію і за свою Батьківщину!». В одному з боїв український макі з групи М. Терешка виходець із Львівської області Теодор Лопушанський потрапив у полон до гітлерівців, його розстріляли 20 червня 1944 р. Воювали у групі М. Терешка чоловік Дори Корінь Борис Красницький, теж із Дрогобича, й чоловік Ганни Попович Юрій Попович із Кам'янки-Бузької, а також львів'янин Микола Поповичик. Дружина останнього Катерина Поповичик була медсестрою в

партизанському з'єднанні департаменту Луара, яке очолював поляк Теодор Вяль (бойова кличка – Массат) [17].

Невдовзі було заарештовано й К. Терешко. Вона була зв'язковою, проте не видала своїх однодумців під час жахливих допитів. Повернувшись додому й підлікувавшись, поїхала до Ліона, де продовжила виконання обов'язків зв'язкової під ім'ям Марія-Анна Сошаль. Зокрема, передавала важливі документи через конспіративну квартиру, що належала Атанасу Шептицькому, емігрантові з Тернопільщини, який проживав у містечку Вільфранш-сюр-Мер біля Ліона. Ще на початку війни нацисти його відправили за ґрати. У квартирі мешкали дружина, син і донька, які продовжили справу батька. І. Шептицький очолював групу партизанів, яка здійснила зухвалий наліт на штаб-квартиру гестапо міста. У цій операції месники вбили шістьох гітлерівських офіцерів, спалили приміщення й здобули важливі документи – списки таємної агентури. Зв'язковою цієї групи й розвідницею була його сестра Ганна Шептицька (підпільна кличка – Аннет). Допомогала в розповсюдженні нелегальної літератури мати Івана та Ганни – Марія Карпівна [18].

Із газети довідуємось, що в м. Сент-Етьєн діяла підпільна група з дев'яти осіб, до якої входили Йосип Спанчак (підпільна кличка – Вільгельм Кароль) із Дрогобича (відповідальний за зброю), Петро Буцко (комісар), Степан Михайлюк, Дмитро Проць, Андрій Сліпко, Іван Віцик та ін. [19]. Перші два належали до обласного комітету руху Опору. Іспанець Жаке був її керівником. Найвідоміші їхні операції – здобуття зброї в приміщенні місцевої поліції та доправлення зброї макізарам у машині, що розвозила молоко [20].

У шахтарському містечку Естевель у департаменті Па-де-Кале з перших днів війни поширювались антинацистські листівки і з'являлися написи подібного змісту на стінах будівель. Це була справа підпільної організації, яку очолював Микола Сех – шахтар-емігрант із Львівщини. Його дружина Марія Сех належала до Спілки жінок ім. Марії Конопніцької, яка брала участь у русі Опору. Туди входили жінки різних національностей: польки, білоруски, чешки, українки, француженки та ін. Вони надавали медичну та матеріальну допомогу партизанам, поширювали листівки, підпільну літературу тощо. За цю діяльність М. Сех було нагороджено дипломом Військово-національного комітету партизанів Франції [21].

У тому самому департаменті підпільну боротьбу проти нацистів вів Дмитро Калапунь із Львівщини. Разом із сином Мар'яном він почав збір коштів та необхідних речей для допомоги в'язням концтаборів і примусовим робітникам шахт. На підпільній квартирі українця збиралися керівники місцевих партизанських груп. Одного разу він переховував 21 втікача, серед цих людей був Петро Жеребко з Київщини. Установивши зв'язок із керівником однієї з радянських партизанських груп – колишнім військовополоненим Олександром Люшиним з Одеської області, Д. Калапунь передав їх партизанам [22].

Активну боротьбу з нацифашизмом вели українські емігранти в районах навколо Тулузи – Кармо й Альбі. Одним з учасників місцевого підпілля був і Петро Григорович Дячук (підпільне ім'я – Степан Мартинюк) із Львівщини. Працюючи в місцевих шахтах, навесні 1944 р. він допоміг утекти майже 40 в'язням – колишнім радянським військовополоненим. П. Дячук керував диверсійною групою із французів та своїх земляків. Група українця проводила розвідку, диверсії, брала участь у бойових операціях проти карателів. На її рахунок кілька зруйнованих шляхових тунелів, пущені під укіс ешелони з окупантами, заблокована робота чотирьох копалень [23].

Журналіст В. Чудовський у своїх спогадах про поїздку наприкінці 1984 р. до Франції в складі туристичної групи товариства «Україна» згадує про «пам'ятні місця» В. Порики та його побратимів: «Могилу В. Порики завжди прикрашають живі квіти. Тут, біля величного пам'ятника Герою, стихійно виник мітинг, поети і письменники, які були у складі туристичної групи, прочитали свої твори, присвячені В. Порику та 40-річчю Перемоги над гітлерівським фашизмом. Квіти були покладені також біля меморіалу загиблим бойовим побратимам В. Порики – французьким “макі” в Мон-Валер'єн» [24]. Авторами пам'ятника В. Порику, герою французького Руху Опору, були київські скульптори В. Зноба і Г. Кальченко [25].

Під час офіційного візиту генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов у своєму виступі на французькому телебаченні в жовтні 1985 р., звертаючись до французького населення, зазначив: «З історії не викреслити того, що радянські люди і французи були братами по зброї у боротьбі з фашизмом. Ми б зрадили пам'ять полеглих у цій священній боротьбі, коли б забули, як французькі льотчики полку “Нормандія-Німан” героїчно билися з фашистами в радянському небі, а радянські партизани – у рядах макізарів на французькій землі. 20 млн радянських людей загинули в тій страшній війні – за нашу і вашу свободу. За вашу і нашу свободу віддали своє життя і французи. Більш як 20 тис. радянських воїнів-антифашистів поховано на землі Франції. Я знаю, у вашій країні шанують їх пам'ять» [26].

Участь українців в італійському русі Опору представлено в двох публікаціях за 1970-ті роки. Зокрема, у статті «Гарібальдійці з України» автор узагальнює внесок наших співвітчизників у визволення окупованої території Італії від нацифашизму на прикладі найвідоміших фактів. Публікація починається з роз'яснення, як туди потрапили вихідці з Радянського Союзу: «...гітлерівці вивозили до Італії військовополонених зі Сходу для будівництва фортифікаційних об'єктів, автошляхів, ремонтних і вантажних робіт... Завдяки італійцям вони здійснювали втечі та приєднувалися до місцевих партизан, а згодом, з появою великої кількості втікачів, утворювали окремі радянські підрозділи» [27]. Серед 5 тис. радянських партизанів, які брати участь у місцевому русі Опору, великий відсоток становили українці.

У м. Чивідале-дель-Фріулі в провінції Удіне, неподалік нинішнього словенського кордону, в підрозділі місцевих партизанів діяв харків'янин В. Литовко.

Узимку загін українця ввійшов до складу гарібальдійської дивізії «Фріулі», де вже було багато людей із СРСР. Згодом, у лютому 1944 р., командування дивізії наказало В. Литовку організувати окремий підрозділ із радянських патріотів, куди ввійшло близько 150 осіб, – радянський батальйон ім. Чапаєва. Навесні 1944 р. підрозділ перейшов словенський кордон і приєднався до 9-го корпусу Народно-визвольної армії Югославії. Проте невдовзі В. Литовко повернувся до Італії і став командиром новоствореного батальйону «Чапаєв». У квітні 1945 р. його підрозділ визволяв від окупантів італійські м. Чивідале-дель-Фріулі та Удіне.

В області Фріулі-Венеція-Джулія діяв також радянський батальйон «Сталін» під командуванням росіянина Д. Авдєєва у складі 150 бійців. Серед них 120 були громадянами СРСР, зокрема багато налічувалось українців. Скажімо, комісаром батальйону був В. Бобко із Донеччини (насправді з Вінницької області), а командиром 1-ї роти – хмельничанин А. Мельничук. Бійцями батальйону були також С. Юрченко з м. Біла Церква, В. Бельченко, І. Петрусенко, Т. Буханов із Київщини, Є. Сисоєв із Харкова. Упродовж весни – літа 1944 р. вони здійснили низку диверсій на важливих об'єктах ворога.

В області Реджо-Емілія діяв загін саперів «Кане Адзуро», бійцем якого був М. Симеячко з Луганщини. Загін українця від жовтня 1944 р. до квітня 1945 р. провів 54 операції, підірвав 28 мостів та 29 вантажівок. У тій самій області в бригаді «Стелла Росса» діяв як розвідник полтавчанин А. Бажул.

У горах Лігурії боролася гарібальдійська бригада «Пінан Чикеро», куди входило 48 радянських партизанів. Серед них був С. Васильєв із Київщини. Під час однієї з операцій нацисти схопили його й піддали жорстоким тортурам: відрізали ніс, вуха, пронизували тіло багнетами.

В околицях Рима діяв інтернаціональний загін «Тенете Мікеле» М. Касьяна з Київщини. До нього належали М. Остапенко, В. Пристайчук із Вінниччини, В. Межерецький із Луганська. Загін М. Касьяна, у якому було багато італійців, діяв від жовтня 1943 р. до червня 1944 р. (4 червня 1944 р. силами союзних військ і партизанів був відбитий в окупантів Рим). Він визволяв Палестрину, Каstellо, Капраніку.

Крім перелічених свідчень про діяльність українців у італійському русі Опору, автор згадує ще багатьох наших співвітчизників: М. Чорноуса з Кіровоградської області, про якого в публікації «Гарібальдієць Микола Чорноус» за 1963 р. є окрема розповідь; В. Мельника з Житомирської області; Г. Василю та Г. Тригуба з Полтавщини; О. Кіпоренко, Ю. Радченко, І. Мороза з Вінниччини, М. Булаха, Х. Маслинка з Черкащини; С. Білька з Харкова; Я. Долинного із Запорізької області; В. Семенюта, А. Зубрицького з Київщини; одесита В. Осадчого [28].

Окремо на шпальтах «Вістей з України» розміщено інформацію про відзначення (посмертно) подолянина Миколи Буянова, бійця загону «К'ятті» 5-ї роти партизанської бригади «Сінігалья», за подвиг на полі бою найвищою нагородою Італії – Золотою медаллю «За військову доблесть» – у 1985 р. та передачу

її родині партизана. У матеріалі зазначено, що на початку липня 1944 р. нацифашисти почали масштабну каральну акцію проти партизанів та мирного населення. Під Ареццо перекинули великі каральні частини, зокрема й альпійських стрільців. За кілька днів було розстріляно близько 200 осіб, і мирне населення почало масово йти в гори. 8 липня 1944 р. біля с. Кастельнуово-деї-Саббїонї поблизу м. Каврильї загін «К'ятті» проводив евакуацію цивільного населення, але, вистежений ворогом, опинився в оточенні. Кулеметник М. Буянов зголосився самостійно прикривати відхід загону й цивільних. Після того як у нього закінчилися патрони, нацисти розстріляли українця на місці. Окрім причин загибелі, газета повідомляє і про пам'ятні місця: могила українця – на кладовищі м. Сан-Джованні-Вальдарно у провінції Ареццо, у Кастельнуово є площа М. Буянова, а в Каврильї – парк його імені. Автор статті вказує, що на могилі українця завжди лежать живі квіти [29].

Загалом на шпальтах газети «Вісті з України» географія участі вихідців з України в європейському русі Опору представлена ширше, що може бути предметом для майбутнього дослідження. У статті «Дві медалі партизанки», розповідається про Марію Маслову-Кислинську, яка боролася на югославській території у складі 1-ї радянської ударної бригади 18-ї народно-визвольної армії Югославії під керівництвом харків'янина А. Дяченка, а в публікаціях «Його знають Арденни» та «Людство пам'ятає» розповідається про росіянина Євгена Доценка та його бойового побратима українця Григорія Лизогубенка, з яким той воював на території Бельгії у складі 4-го бельгійського партизанського полку, до складу якого входили бельгійці, росіяни, українці, голландці, французи, поляки (командиром полку був полковник бельгійської армії Григорій Якович Велогоненко (Слонімський) із Дніпропетровська) [30; 31; 32].

Проаналізувавши публікації в газеті «Вісті з України», можна дійти висновку, що французькі та італійські патріоти надавали велику допомогу радянським громадянам, зокрема й українцям, які після втечі з таборів стикалися зі значними труднощами на незнайомій території: не знали мови, не мали зброї, були вкрай виснажені фізично. Місцеві жителі переховували їх від переслідувачів, ділилися з ними харчами, постачали зброю, допомагали встановити зв'язок з учасниками руху Опору.

Підсумовуючи, зазначимо, що матеріалів про участь українців у французькому та італійському русі Опору за вказаний період виходу газети «Вісті з України» було опубліковано 25 (про європейський Опір нацифашизмові загалом – 28). З огляду на суспільно-політичну вагу цієї проблематики, гостроту й актуальність питання, а також підвищену сьогодні увагу до політики пам'яті про війну цю кількість можна вважати мізерною. Причини такої ситуації слід вбачати в тому, що 30 із 38 років існування газети під назвою «Вісті з України» припадають на радянський період, коли публікації на відповідну тему перебували під жорстким ідеологічним контролем. Через боротьбу з «вільнодумством» ця проблема була заборонена для вивчення професійними істориками, особливо

якщо йшлося про дослідження участі й внеску конкретних народів СРСР у перемогу в Другій світовій війні. Ще однією із серйозних причин такого замовчування було розпорядження Головного штабу Червоної армії від 16 серпня 1941 р., згідно з яким узятий у полон солдат вважався зрадником, а в основній своїй масі саме військовополонені, які втікали з трудових таборів на території Західної Європи, ставали бійцями місцевих партизанських підрозділів.

Додамо, що найбільша кількість публікацій із цієї проблематики припадає саме на роки ювілеїв перемоги в Другій світовій війні. Ними мало бути підкріплено ідеологему «дружби народів» – інтернаціональної допомоги в боротьбі з нацизмом. І це не дивно, адже газету «Вісті з України» видавало Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном і вона була спрямована на західно-європейського читача, бо ж виходила не лише українською, а й, скажімо, англійською та французькою мовами.

Жанрова палітра публікацій з історії французького та італійського руху Опору в роки Другої світової війни представлена узагальнювальними статтями, біографічними нарисами, спогадами, документальними розповідями, хроніками тощо. Загалом редакційна політика відбивала суспільно-політичні реалії і відповідним чином реагувала на виклики часу.

Отже, згадане періодичне видання є важливим джерелом вивчення й осмислення проблеми участі українців у європейському русі Опору.

Джерела та література:

1. Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття // *Український історичний журнал*. – 2017. – № 6. – С. 140–162.
2. Лисенко О.Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // *Український історичний журнал*. – 2007. – № 6. – С. 119–142.
3. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // *Український історичний журнал*. – 2010. – № 3. – С. 4–29.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 262. – 128 арк.
5. Каштанов В. Французи пам'ятають його ім'я // *Вісті з України*. – 1962. – № 77. – С. 3.
6. Славний син українського народу // *Вісті з України*. – 1964. – № 31. – С. 3.
7. Озерна А. Героєві присвячується // *Вісті з України*. – 1974. – № 23. – С. 4.
8. Роготченко А. Василь Порик – герой Франції // *Вісті з України*. – 1964. – № 21. – С. 1–2.
9. Меньшов В. Славна сторінка бойової співдружності // *Вісті з України*. – 1965. – № 14. – С. 5–6.
10. Лемешук М. Так воювали соратники В. Порика // *Вісті з України*. – 1971. – № 18. – С. 3.
11. Рященко Б. У загоні макі // *Вісті з України*. – 1974. – № 17. – С. 3.
12. Старов М. Благодарність народів // *Военный вестник*. – 1965. – № 6. – С. 14–17.
13. Курилов В. З далекої французької землі // *Вісті з України*. – 1965. – № 28. – С. 6–7.
14. Там само. – № 30. – С. 4–5.

15. Береговенко Т., Долишня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. – 1965. – № 17. – С. 4.
16. Там само. – № 18. – С. 7.
17. Там само. – № 20. – С. 3.
18. Там само. – № 21. – С. 3.
19. Там само. – № 22. – С. 3.
20. Там само. – № 23. – С. 5.
21. Там само. – № 24. – С. 4.
22. Там само. – № 25. – С. 4.
23. Там само. – № 26. – С. 4–5.
24. Чудовський В. На побачення з Францією // Вісті з України. – 1985. – № 3. – С. 7.
25. Галина Никифорівна Кальченко // Вісті з України. – 1975. – № 12. – С. 7.
26. Виступ М.С. Горбачова по французькому телебаченню // Вісті з України. – 1985. – № 41. – С. 2.
27. Кудрицький А. Гарібальдійці з України // Вісті з України. – 1970. – № 20. – С. 4–5.
28. Гвоздецький В. Гарібальдієць Микола Чорноус // Вісті з України. – 1963. – № 27. – С. 2, 4.
29. Валуєв Ю. Боєць загону Квятті // Вісті з України. – 1986. – № 20. – С. 2.
30. Белень А. Дві медалі партизанки // Вісті з України. – 1975. – № 1. – С. 4.
31. Мілодан Г. Людство пам'ятає // Вісті з України. – 1965. – № 15. – С. 2–3.
32. Шахова Л. Його знають Арденни // Вісті з України. – № 18. – С. 2, 7.

© **Юрій КЛИМЧУК**

ИЗДАНИЕ «ВЕСТИ ИЗ УКРАИНЫ» КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ УЧАСТИЯ УКРАИНЦЕВ ВО ФРАНЦУЗСКОМ И ИТАЛЬЯНСКОМ ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье впервые в украинской историографии представлены характеристика и анализ публикаций на страницах созданного Обществом связей с украинцами за пределами Украины общественно-политического издания «Вести из Украины» на протяжении 1960–1998 гг. об участии украинцев во французском и итальянском движении Сопротивления периода Второй мировой войны. Подчеркивается, что больше всего материалов в газете за этот период посвящено раскрытию деятельности советских партизан, прежде всего выходцев из Украины, во французском Сопротивлении, различных аспектов участия украинских эмигрантов в движении Сопротивления Франции. Отмечено, что в публикациях издания немало внимания уделено освещению «мест памяти» украинцев, боровшихся в движении Сопротивления стран Западной Европы против гитлеровских оккупантов, и их вклада в победу над нацифашизмом на французской и итальянской земле.

Ключевые слова: «Вести из Украины», источник, Вторая мировая война, движение Сопротивления, В. Порик, партизаны, украинские эмигранты, Франция, Италия.

© Yurii KLIMCHUK

EDITION “NEWS FROM UKRAINE” AS A SOURCE OF RESEARCH OF THE PROBLEM OF UKRAINIAN PEOPLE’S PARTICIPATION IN THE FRENCH AND ITALIAN RESISTANCE MOVEMENT DURING THE SECOND WORLD WAR

For the first time in the Ukrainian historiography, the article describes the characteristics and analysis of publications on pages of the public-political newspaper – “News from Ukraine”, published in Ukrainian, English and French languages, in 1960–1998. It highlighted the issue of participation of Ukrainians in the European Resistance, in particular, in the French and Italian Resistance movement during the Second World War.

With the independence of Ukraine and the declassification of new archival materials, the author managed to find out that the newspaper “News from Ukraine” was used by the authorities and representatives of the Soviet Union in various international organizations to promote, for example, the Franco-Soviet community.

During the period of this week’s issue, most of the material was devoted to studies of the activities of Soviet guerrillas, especially the Ukrainians, in the French Resistance. In this edition we can also read about “memory places” of Ukrainians who fought in the Resistance movement of Western European countries and in particular their contribution to the Victory over Nazi-fascism on the territory of France and Italy.

In the newspaper the author pays attention to the hero of the Soviet Union and the national hero of France – Vasyl Poryk: how the official deputation from the USSR visited the place where he was shot in Arras prison and place of burial in Enen-Letar, biographical information about him, his personal contribution to the guerrilla movement in the northern France. Much attention is paid to other heroes: Petro Lysak from Kyiv, who was in a guerrilla detachment operating in the Pas-de-Calais department, Y. Kalinichenko from Kyiv region – the organizer of the underground network at the camp near Valenciennes, O. Trypachenko from Chernihiv region – the detachment commander who fought heroically against the Nazi occupiers in the area of Lens and Sallaumines, etc.

The author emphasizes that the largest number of publications on this topic was in the Victory’s anniversaries of the Second World War. The author states the fact about the ideology of “friendship of nations” – international assistance in the fight against Nazism. The author emphasizes that the genre of publications of history of the French and Italian Resistance Movement during the Second World War is represented by generalizing articles, biographical essays, memoirs, documentary stories, chronicles, etc.

The total amount of material regarding the participation of Ukrainians in the French and Italian Resistance movement, published on the front pages of the newspaper “News from Ukraine”, was relatively insignificant. The reason was the ideological scrutiny by the party leaders and Soviet authorities, who reluctantly agreed to show the exploits of “traitors” publishing in the periodical press and representatives of different nationalities of the Soviet Union in the Second World War, in particular, in the European Resistance Movement. It was concluded that the newspaper “News from Ukraine” is an important source of study and understanding of the problem.

Keywords: “News from Ukraine”, source, Second World War, the Resistance Movement, V. Poryk, guerrillas, Ukrainian emigrants, France, Italy.

УДК 343.819.5(438)+930.253:77“1945”

© Людмила ЛЮБАРСЬКА

ІСТОРІЯ АУШВІЦУ В ДОКУМЕНТАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ імені Г.С. ПШЕНИЧНОГО

Проаналізовано аудіовізуальні документи та фотоматеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного за тематикою Аушвіцу. Висвітлено колекцію фотографій, зроблених зимою 1945 р. фотокореспондентом газети «За честь Батьківщини» 1-го Українського фронту Володимиром Юдіним. В аналізі низки кінострічок і кіножурналів звернуто увагу на проблему дітей, визволених із концтабору. Наведено загальні статистичні відомості щодо діяльності комплексу таборів Аушвіц у 1940–1945 рр.

Ключові слова: архівна колекція, Аушвіц, Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного.

Друга світова війна була найбільшою катастрофою ХХ ст., вона забрала десятки мільйонів людських життів, за кожним із яких – особистий досвід, що й становить історію людства. Ця війна позначена жахливими злочинами, одним із яких став геноцид. Цим терміном називають винищення будь-якого народу в усі часи. Але в середині ХХ ст. він набув безпрецедентних масштабів у Європі, де за вказівками керманічів Третього райху відбувалося масове знищення різних етнічних і соціальних груп. За короткий період планомірно й методично було ліквідовано мільйони людей лише на тій підставі, що вони були визнані «неповноцінними». Задля цього працювала продумана, організована система із залученням новітніх фізичних та хімічних засобів масового вбивства, наукових розробок і дослідів, що супроводжувалася нищенням людської гідності. Наріжними каменями в ній були ідеологічна настанова на окреслення і збереження «чистоти арійської раси», а також принципова, свідома відмова від моральних критеріїв. Нині про геноцид нагадують музейні експозиції, пам'ятники, дні пам'яті та інші ритуали, книжки, публікації в ЗМІ, наукові форуми, художні та документальні кінострічки. Серед усього цього масиву слід виокремити мистецьке осмислення та форму документальної рефлексії. Зупинимось на останній і звузимо її до аудіовізуального ракурсу як профільного поля науково-практичної діяльності

Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного).

Специфіка аудіовізуальних документів передбачає появу нових ракурсів і уявлень про комплекс вивчення різних суспільно-історичних процесів: демографічних, виробничо-технічних, економічних, політичних, культурних тощо – задля реконструкції якомога повнішої картини минулого. Дослідники залучають чимало неопублікованих досі документів про події, обставини життя, способи адаптації, норми поведінки, соціокультурні й політичні погляди більшості у виняткових умовах війни як формотворчі фактори свідомості громадян певної країни в конкретний історичний період. Тому сучасні науковці дедалі частіше звертаються до аудіовізуальної інформаційної бази, зважаючи на її евристичні можливості. Джерельною базою новітньої історіографії є тексти, у найширшому значенні слова, закріплені в різний спосіб на різних видах носіїв хроніки реалій, про умови життя у звичних і виняткових обставинах, пристосований до них побут, звукові записи усних свідчень. На відміну від традиційних машинописних чи рукописних джерел, вони дають ширше й подекуди достовірніше представлення в аудіовізуальних документах, значно поповнюючи предметне поле дослідження, допомагають максимально наблизитися до його предмета, а також переоцінити попередні свідчення завдяки новому ракурсу.

В архівній колекції ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного зберігається чимало таких аудіовізуальних документів, що становлять значну джерельну базу для вивчення історії Другої світової війни і фіксують події не лише в Україні, а й за її межами. Є серед них і зібрання свідчень про Аушвіц. Через об'єктивні причини вони становлять нечисленну частку дотичного до війни матеріалу – трохи більше ніж 100 одиниць обліку. Хронологічні межі цих документів охоплюють період від 1945 р. до 2000-х років. За типологічною ознакою їх доцільно розподілити на дві групи: фотодокументи й кіно- та відеодокументи.

Перша група включає трохи більше ніж 100 світлин, які можна класифікувати за жанровою та тематичною ознаками. За жанровою ознакою виокремлюються портретні, групові, подієві та видові. А за тематичною – фотодокументи:

- 1) періоду, що передував звільненню бранців;
- 2) ті, що відображають зустріч бранців і радянських солдатів під час звільнення Освенцима;
- 3) ті, які фіксують реальний стан у таборі одразу після зміни історичних умов, що дало змогу якнайповніше зберегти вцілілі докази;
- 4) у яких зафіксоване проведення рятувальних заходів, облаштування тимчасових пунктів для життя й термінового лікування колишніх ув'язнених, процеси евакуації.

Основний масив збереженої фотодокументації є результатом роботи військових кореспондентів. Наприклад, це фотографії киянина, фотокореспондента газети «За честь Батьківщини» 1-го Українського фронту Володимира

Юдіна. Військові фотографіи проходили війну нарівні з фронтовиками, крім того, вони виконували ще й професійні обов'язки свідків. Відповідне місце у воєнних архівах належить Аушвіцу. Більшість фотографій зроблено по гарячих слідах, одразу після відкриття освенцимської брами. Ці світлини насамперед відтворюють картину визволення: зустріч радянських військ, виведення вцілілих бранців у смугастих тюремних робах із бараків із подальшим етапом евакуації. На знімках зафіксовано надання медичної допомоги на місці, згарища й залишки спалених печей, цегляних будівель в Аушвіці-I і дерев'яних в Аушвіці-II – Біркенау, сховища з купами особистих речей, посуду, волосся. На фотографіях можна побачити територію табору, обнесені колючим дротом алеї, якими ходили на роботу і в бараки, а також мертвих і напівживих в'язнів Аушвіцу. Пізніше останні з наколотими цифрами на виснажених тілах і скаліченими душами перебуватимуть у притулках. Татування на руках і стегнах стали «чорними мітками» Аушвіцу [14]. Є також частина відбитків безпосередньо самих подій: прибуття ешелонів із депортованими на залізничні платформи, ув'язнені під час робіт, зустріч радянських солдатів, звільнення, евакуація, поховальні церемонії тощо.

Другу групу джерельної бази дослідження історії Аушвіцу становлять кіно- та відеодокументи (14 од. обл.). Як і документи попередньої групи, кіно- та відеодокументи можна класифікувати так:

- 1) окремі документальні фільми (7 од. обл.);
- 2) сюжети в кіножурналах (3 од. обл.);
- 3) окремі кіно- і телесюжети (2 од. обл.);
- 4) відеосюжети (2 од. обл.).

Оскільки кіно як цілісний багатокомпонентний документ так чи інакше містить рефлексивний складник (метамовний коментар із конкретним «значенням слова» до чи після показу рухомої картини-свідчення, хроніки; збірник реальних історій уцілілих в'язнів Аушвіцу, записаних наживо), доцільно класифікувати стрічки за ступенем об'єктивності, який визначає структуру документа. За цією ознакою варіативність кінодокументалістики зумовлена і способом оперування матеріалом:

- 1) якнайповніше використання оригінальної хроніки з мінімальним коментарем;
- 2) побудова фільму (сюжету) на основі розповідей очевидців із використанням / без використання хроніки;
- 3) концептуальний аналітичний підхід до теми з домінуючим публіцистичним складником і використанням хроніки та інтерв'ю як опорного ілюстративного підтвердження.

В одному із сюжетів кіножурналу «Радянська Україна» за 1967 р. виведено, наприклад, долі сестер Лебедєвих після звільнення з Аушвіцу [12]. Оповідь проілюстрована хронікальними зйомками видів табору, вивезення дітей і повернення їх до Києва. Візуальний ряд супроводжується живими голосами учасників подій, стислим коментарем. Так само унікальні деталізовані хроніки звільненого

табору у фільмі Георгія Шкляревського «Дорога на улицу Русскую» підтверджують розповідь колишньої невільниці Зої Морозової про реалії та способи виживання, випадкову вдалу втечу й допомогу чеських селян [3].

Часто присвячені пам'ятним датам і подіям фільми пізніших років зумовлені комеморативними практиками як конструктами масової історичної свідомості, продиктованими ідеологічною матрицею радянського керівництва з метою формування міфу «Великої Вітчизняної війни», зокрема виховання, формування певних цінностей і моделей поведінки. Такі кінострічки, побудовані вже на вистояному в часі матеріалі, охоплюють значний хронологічний період і цікаві, окрім іншого, не безпосереднім відгуком на недавню подію, як це було на початках, а виявленням пізніших нашарувань змінної соціальної пам'яті, що модифікувалися під впливом політичних рацій, а також запитів суспільства. Минуле тут постає не калькою самого себе, а специфічним феноменом, об'єктом, набуваючи стереоскопічного вигляду, подібно до того, як стереокамера досягає оптичного ефекту паралакса – зміни видимого положення об'єкта стосовно віддаленого гла залежно від точки спостереження. У фільмі режисера І. Озарка «Скалічене дитинство» подано одну з версій контекстуального зсуву семантики [10]. Логічно почавши з реальних документів війни (фото, таборіві хроніки, кадри виведення дітей із бараків, людські останки, номери на руках і т. ін.), свідчень в'язнів, котрих змушували шити речі з людської шкіри, варити мило з тіл, пити воду з-під крематоріїв тощо, автор переходить до опису життя вцілілих після звільнення, які стали упослідженими вигнанцями, але вже по цей бік, в умовах радянської «свободи». Цей другий, новіший, шар викриває зміщення, трансформаційні рухи не тільки суспільної, а й узагалі людської психіки й цим оновлює актуалізацію теми геноциду, виводячи її на позачасовий екзистенційний рівень.

Будь-яку історичну подію можна презентувати аудіовізуальними засобами як доповнення до паперової документації. Однак із часом ці засоби переростають свою атрибутивну функцію, оскільки, крім поняттєвого апарату, залучають чуттєвий досвід і образне мислення, природжуючи й розширюючи семантичний потенціал факту. Власне подібну ситуацію маємо і з дослідженням трагедії концентраційного табору Аушвіц, створеного 27 квітня 1940 р. за наказом райхсфюрера СС Гайнріха Гімmlера на території окупованої Польщі. Упродовж наступних двох років поблизу м. Освенцим був створений цілий комплекс концтаборів масового ув'язнення, або таборів смерті, а через два роки вирости ще два аналогічні центри [7]. У радянській історичній науці за ними закріпилася саме польська назва – Освенцим. Найбільший табір смерті відтоді став центральною ланкою створеного гітлерівською Німеччиною механізму остаточного вирішення «єврейської проблеми» – знищення «ворогів Райху», великих груп людей, переважно європейських євреїв. Йшлося вже не тільки про каторжну працю на користь Третього райху. Про це свідчать контракти з німецькими будівельними фірмами щодо зведення чотирьох величезних крематоріїв, обладнаних газовими камерами, а також компанією «Топф та сини» з м. Ерфурт на постачання

спеціально розробленого устаткування; проведення попередніх випробовувань, вирахування потрібної кількості газу «Циклон-Б», фенолу для ін'єкцій та багатьох інших засобів убивства. У результаті чіткої реалізації всіх технічних та організаційних заходів Аушвіц було перетворено на гігантський, із бездоганно налагодженим потоковим виробництвом, комбінат смерті. Серед шести подібних на території Польщі (Освенцим, Треблінка, Майданек, Белжець, Собібор і Хелмно) саме перший вирізнявся не лише розмірами (близько 5 км² самого табору, а з прилеглою площею для внутрішніх потреб, задля чого звідти було виселено 2 тис. польських селян, – 40 км²), а й використанням найдосконаліших інструментів – досягнень безпрецедентної «науки» масового винищення людей та утилізації їхніх останків [13].

Перші ешелони з полоненими почали прибувати в січні 1942 р. Відповідно до збільшення технічної спроможності табору зростав і потік приречених: у 1943 р. кількість і потужність газових камер давали змогу впродовж п'яти годин знищити 12 тис. осіб, а в 1944 р. – 24 тис. Непрямим свідченням масштабів скоєних тут злочинів стали знайдені на 6 вцілілих складах (решту 29 нацисти встигли спалити) 348 820 комплектів спіднього й верхнього чоловічого, 836 225 – жіночого, а також надзвичайно багато дитячого одягу. Крім того, було виявлено 19 650 кг «Циклону-Б», поставленого в Освенцим німецькою фірмою «Дегеш» у 1942–1943 рр. із розрахунку 6–7 кг на 1,5 тис. осіб (хроніка визволення табору у фільмі «Зверства німецько-фашистських захватчиків» (1945) супроводжується описом фактів і обставин: трупи, склади речей із точною кількістю (514 843) комплектів одягу, взуття, окулярів, щіток, зубних щіток, волосся, золотих коронок) [4]. Дотепер серед фахівців немає згоди щодо кількості загиблих в Аушвіці.

За останніми оцінками, цифра становить 1,5 млн, з них 85 % – євреї [6]. Детально продуманим і безперечно точним був сам процес знищення: новоприбулі бранці позбувалися особистих речей на спецпункті – у так званій Канаді. Далі вони проходили процедуру розділення й огляду, після якої 10 % реєстрували як працездатних, ці люди діставали замість імен номери (загалом таких було 405 тис., вижити вдалося лише 65 тис., а з 16 тис. радянських військовополонених – лише 96). Решта (тобто слабкі, хворі, літні люди й діти) без записів потрапляли в замасковані під душові газові камери. Так само чинили й з циганами [2].

Предметом професійної гордості адміністрації Аушвіцу було «безвідходне виробництво». Крім використання речей приречених, «на користь» ішли й людські рештки: зубні коронки, волосся, кістки – на ювелірні вироби, промислові й побутові потреби, борошно для суперфосфатів, мило тощо [4]. Надзвичайно прибутковою для державної скарбниці й промисловості Німеччини виявилася експлуатація рабської праці, що стала способом повільного вбивства. Праця бранців посилювала економічний потенціал Райху, а табірна «наука» збагатилася спецлікарнями, лабораторіями, іншими закладами з необмеженим доступом до експериментального людського матеріалу [1].

Щоб приховати сліди злочинів в Аушвіці, від листопада 1944 р. німці почали демонтаж обладнання газових установок і евакуацію вцілілих в'язнів. Нацистське керівництво мало намір повністю ліквідувати всі будівлі табору, але 27 січня 1945 р. під час Вісло-Одерської операції війська 60-ї армії 1-го Українського фронту визволили комплекс концентраційних таборів Аушвіц-Біркенау. Солдати побачили 7650 виснажених і хворих ув'язнених, частину крематоріїв, бараків і документів [13]. На «освенцимських» судових процесах у Польщі, Великій Британії, Франції, Греції, пізніше Австрії та самій Німеччині (про Нюрнберзький процес докладно розповідає фільм 1946 р. «Суд народів») покарано було лише невелику частину есесівського табірної персоналу [11]. Когось із них виправдали, решті вдалося сховатися в Африці чи Південній Америці (у кінофільмі студії «Укркінохроніка» «Світ звернено до сонця», окрім інших реальних історій після Аушвіцу, ідеться про пошук свідків злочинів доктора Йозефа Менгеле, зокрема польки Ванди Бжезинської, медсестри дитячого блоку концтабору [5]. У стрічці перелічуються імена, дати, розкривається перебіг подій [8]). Територію табору було обнесено парканами з колючого дроту під напругою, уздовж загороджень розміщувалися спостережні вежі. «Наголошую, що ви приїхали не в санаторій, а до німецького концтабору, з якого існує лише один вихід – через димар. Кому це не до вподоби, той зараз же може “піти на дріт”. Якщо в транспорті перебувають євреї, вони не мають права жити довше, ніж два тижні. Ксьондзи – місяць, решта – три місяці», – такими словами зустрічав новоприбулих «цугангів» заступник коменданта табору Аушвіц в 1940–1942 рр. Карл Фріч [9].

За короткий час існування Аушвіцу там загинуло понад 1,1 млн євреїв. Серед інших жертв було від 70 тис. до 74 тис. поляків, 21 тис. циган і близько 16 тис. радянських військовополонених. У таборі утримувалося чимало білорусів, угорців, росіян, траплялися навіть німці. Важко встановити чітку національну диференціацію в'язнів. Українські науковці вказують на 110 тис. вихідців з України. Класифікаційна плутанина, свідоме замовчування й несвідоме перекручування фактів, похибки у фіксуванні інформації унеможливають виявлення точних цифр. Відомо, що відправлені до табору українці були переважно:

- 1) військовополоненими;
- 2) діячами ОУН, заарештованими після проголошення в червні 1941 р. у Львові Акта відновлення Української держави;
- 3) особами, відправленими до Аушвіцу за спротив вивезенню на примусові роботи, або втікачами;
- 4) представниками цивільного населення, які потрапили туди «збірним транспортом» (коли разом перевозили, наприклад, українців і поляків).

Комплексна, об'єктивно-суб'єктивна природа аудіовізуальної документалістики зумовлює її окремішність, ускладнене (порівняно з традиційними, семантично пласкими пасивними формами) сприймання через іманентну здатність урухомлювати критичний дослідницький потенціал. Ця особливість аудіовізуальних документів тому є засадничою для вивчення й розуміння складних

феноменів історії людства на кшталт Аушвіцу, оскільки значення останніх не вичерпується хронотопом фактичної часової конкретики, неунікно набуваючи комеморативної суб'єктності. Таке перше наближення до аналізу документів ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного, пов'язаних з історією концентраційного табору Аушвіц, може спрямувати вектори досліджень і відкрити додаткові аспекти наукових пошуків.

Джерела та література:

1. *Вирок виносить історія*. Кф. 3 ч. / Реж. М. Винярьський; Київнаукфільм, 1964 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 4375.
2. *Герои уходят в бессмертие*. Тф. 3 ч. / Реж. Н. Ігнатова, Ф. Сокаліс; Центральна студія телебачення, 1959 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 4862.
3. *Дорога на улицу Русскую*. Кф / Реж. Г. Шкляревський; Укркінохроніка, 1975 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 5999.
4. *Зверства немецко-фашистских захватчиков*. Кф. 7 ч. / Реж. М. Биков, О. Воронцов; ЦСДФ, 1945 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 1544.
5. *Молодь України*. № 3 / Реж. Л. Букін; Укркінохроніка, 1970 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 4506.
6. *Невідомому солдату*. Кф / Реж. Р. Нахманович; Укркінохроніка, 1961 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 2430.
7. *Освенцим (нем. Аушвиц) [Електронний ресурс]* // *United States Holocaust Memorial Museum Holocaust Encyclopedia: United States Holocaust Memorial Museum*. – Режим доступу: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/auschwitz-1>. – Назва з екрана.
8. *Світ звернено до сонця*. Кф. 2 ч. / Реж. Р.І. Фоценко; Укркінохроніка, 1963 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 2753.
9. *Конецлагерь Освенцим*. Досьє, 26.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tass.ru/info/1722923>. – Назва з екрана.
10. *Скалічене дитинство* / Реж. І. Озарко; Радянська Україна. Кіножурнал № 23. Укркінохроніка. Спевипуск, 1988 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 10036.
11. *Суд народів, кінофільм*. Кф / Реж. Р. Кармен; ЦСДФ, 1947 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 2048.
12. *Ті, що народилися вдруге* / Реж. М. Романов; Радянська Україна. № 6. Укркінохроніка, 1967 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 3808.
13. *Циммерман Джон. Отрицание Холокоста* / Пер. М. Улановской и И. Островского. – *University Press of America*, 2005. – 318 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jewniverse.ru/RED/Ulanovskaya_Zim/p_3ch_10.htm. – Назва з екрана.
14. *Чекасина Н. Счастье в аду: история любви заключенных Освенцима* [Електронний ресурс] // *Дилетант*, 09.01.2018. – Режим доступу: <https://diletant.media/articles/38734471/>. – Назва з екрана.

© Людмила ЛЮБАРСКАЯ

ИСТОРИЯ АУШВИЦА В ДОКУМЕНТАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО КИНОФОТОФОНОАРХИВА УКРАИНЫ имени Г.С. ПШЕНИЧНОГО

Проанализированы аудиовизуальные документы и фотоматериалы Центрального государственного кинофотофоноархива Украины имени Г.С. Пшеничного по тематике Аушвица. Освещена коллекция фотографий, сделанных зимой 1945 г. фотокорреспондентом газеты «За честь Родины» 1-го Украинского фронта Владимиром Юдиным. В анализе ряда кинолент и киножурналов обращено внимание на проблему детей, освобожденных из концлагеря. Приведены общие статистические сведения о деятельности комплекса лагерей Аушвиц в 1940–1945 гг.

Ключевые слова: архивная коллекция, Аушвиц, Центральный государственный кинофотофоноархив Украины имени Г.С. Пшеничного.

© Liudmyla LIUBARSKA

THE HISTORY OF AUCHWITZ IN THE DOCUMENTS OF THE CENTRAL STATE CINEPHOTOPHONO ARCHIVES OF UKRAINE NAMED AFTER H. PSHENYCHNYI

The author analyzes the audiovisual documents and photographic materials about Auschwitz of the Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pchenychnyi. The author describes the collection of photographs taken in winter 1945 by Volodymyr Yudin – photojournalist of the newspaper of the 1st Ukrainian Front “For the Honor of the Motherland”. In a number of films and magazines mentioned in the article, the author pays attention on the problem of children liberated from the concentration camp. The author states the fact about the general statistics on the activities of Auschwitz complex of camps in 1940–1945.

Keywords: archive collection, Auschwitz, the Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pchenychnyi.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1917–1918”

© Андрій ТАРАСОВ

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ-УКРАЇНЦІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (березень 1917 р. – початок 1918 р.)

У роботі проаналізовано питання національної ідентичності військовополонених-українців. Розглянуто їхні ключові проблеми цього періоду та регіональні особливості перебування в полоні. Охарактеризовано політику національної ідентифікації військовополонених російською владою.

Ключові слова: *військовополонені, національна ідентичність, Перша світова війна, Російська імперія, Центральна Рада.*

Період Першої світової війни характеризувався переміщенням великої кількості населення по всій території Російської імперії. Помітне місце в цьому процесі належало військовополоненим Центральних держав, зокрема й українцям, які перебували у складі австро-угорської армії.

Нині існує великий корпус літератури, що висвітлює становище військовополонених Центральних країн у роки Першої світової війни на території Російської імперії [1–8]. Автори аналізують різноманітні аспекти військового полону: чисельність, національність бранців, особливості їх утримання в таборах, контакти з місцевим населенням, допомогу благодійних організацій тощо. Суттєві зміни у становищі військовополонених Центральних держав на території Російської імперії сталися після Лютневої революції 1917 р. Здебільшого їх відображено і в роботах дослідників.

Більшість іноземних авторів часовий проміжок від лютого до жовтня 1917 р. розглядає в контексті діяльності Тимчасового уряду, а період після жовтня 1917 р. – влади більшовиків.

Такий підхід видається логічним, але на території Наддніпрянської України він потребує суттєвого доповнення з огляду на діяльність Української Центральної Ради. Особливо в контексті аналізу становища військовополонених-

українців і, зокрема, добровольчих підрозділів. Український історик О. Рубльов пише у своєму дослідженні про діяльність західноукраїнської інтелігенції, серед якої був і ряд військовополонених австро-угорської армії, на землях Наддніпрянщини [9]. Автор торкається питань діяльності переважно освіченої частини військовополонених-українців.

Важливими для розгляду проблеми є дослідження що стосуються діяльності окремих осіб. У роботах М. Ковальчука й К. Науменка висвітлено перебування в російському полоні Євгена Коновальця, у дисертаційному дослідженні О. Книгицької – Олени Степанів [10–12].

Одним з організаційних центрів на території Наддніпрянщини, що опікувався питанням військовополонених-українців, був Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни (у різні часи він мав різні найменування; далі – Галицько-Буковинський комітет). Аналіз створення й діяльності цього комітету подає український дослідник І. Хома [13].

Утім, деякі аспекти становища військовополонених-українців за доби Української Центральної Ради потребують дальшого дослідження. Скажімо, недостатньо вивченими залишаються проблеми національної ідентифікації та самоідентифікації під час полону, регіональних особливостей перебування в ньому, зміни у становищі полонених упродовж 1917 р. – початку 1918 р. тощо.

Джерельною базою цього дослідження є переважно документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та мемуарна література.

Аналізуючи перебування українців у російському полоні, передусім слід звернути увагу на визначення там національності полоненого та наявність різного ставлення російської влади до бранців різних національностей.

Питання національної ідентичності та ідентифікації є одним зі складних у вивченні проблеми військового полону періоду Першої світової війни. Проблеми колективних ідентичностей узагалі та етнічних (або ж національних; тут і далі ці терміни використовуємо як тотожні) зокрема – належать до актуальних для світової науки. У цій статті використовується інструментарій для дослідження етнічних ідентичностей, запропонований американськими вченими Джин Фінні та Ентоні Онгом [14]. Принципово важливим є те, що ці науковці, вивчаючи етнічні ідентичності, розглядають їх у контексті ширшої багатоетнічної «американської спільноти». Подібне бачиться типовим і для багатонаціональної Австро-Угорської імперії, що важливо для нашого дослідження.

Ще одне зауваження щодо групових ідентичностей – це питання їхньої природи. На сьогодні є кілька підходів щодо бачення ідентичності взагалі й етнічної зокрема. У цій статті ми дотримуємося підходу, згідно з яким національна ідентичність може виступати не лише як статус, а і як процес. По-перше, значна кількість солдатів, особливо вихідців із селянства, до війни взагалі не ідентифікувала себе в категорії «національність». Цей процес якраз і був активізований у роки Першої світової війни. По-друге, специфіка Австро-Угорської імперії як

держави визначала низку різнорівневих ідентичностей (імперські наднаціональні, регіональні, етнічні тощо).

Отже, зустрічаємо аж ніяк не поодинокі випадки самоідентифікації за різними параметрами: мова, регіон проживання, імперська ідентичність тощо.

У дослідженні польського історика Адама Мьодовського наведено цікаві приклади такого самоототожнення. Скажімо, угорські словаки ідентифікували себе як угорців чи русинів, румуни Трансильванії – як угорців, а румуни Буковини – як русинів. Певна частина поляків та словенців вважала себе австрійцями [15, 112].

Військовополонені Австро-Угорщини, зокрема й українці, доволі часто володіли кількома мовами. Ця обставина теж схилила до того, щоб називати власну національність у різних варіантах. Зрештою, відомі факти її зміни серед військовополонених Центральних країн уже під час перебування в полоні (детальніше про це – у праці американського дослідника А. Рахамімова) [3]. Ця обставина дещо ускладнює підрахунок кількості військовополонених певної національності.

Водночас російські анкети, що діяли як інструкції з опитування взятого в полон солдата, передбачали наявність графи «національність». В Інструкції для опитування полонених та перебіжчиків 1914 р. серед 68 різноманітних пунктів «національність» є третьою за списком: її з'ясовували навіть перед номером військового з'єднання [16, 85 зв.].

Така велика увага до національності бранця пояснюється урядовою політикою Російської імперії з виділенням категорій лояльних та нелояльних національностей. Скажімо, німців, австрійців, угорців зараховували до категорії нелояльних, тоді як слов'янські народи, румунів та жителів окремих регіонів (наприклад, Ельзасу-Лотарингії) – до лояльних. Протягом 1914–1917 рр. можна спостерігати прояви цієї політики у вигляді як різноманітних документів, що регулювали життя військовополоненого, так і неофіційних настанов.

Складним є питання національної політики російського уряду впродовж Першої світової війни щодо українців як Галичини, Буковини та Закарпаття, так і Наддніпрянщини. Аналогічною бачиться ситуація і з полоненими українцями. Більшість іноземних авторів повторює тезу про лояльне ставлення в полоні до представників слов'янських народів. Утім, є підстави стверджувати: щодо українців (у офіційних російських документах на їх позначення використовували слово «русини») існувала й інша політика, відмінна від застосовуваної до чехів, словаків, поляків чи сербів.

Особливістю перебування в полоні військовослужбовців Центральних держав після лютого 1917 р. стало поступове пом'якшення умов утримання.

З утворенням у березні 1917 р. Української Центральної Ради спостерігаємо в середовищі військовополонених-українців появу сподівань на зміну свого становища. Координаційним центром для полонених був згаданий Галицько-Буковинський комітет. Його архівні матеріали дають надзвичайно широкий матеріал для

аналізу перебування українців у полоні: кількісні дані, географія розміщення військовополонених, освіта, проблеми, які непокоїли бранців у 1917 р., тощо.

О. Рубльов указує, що на осінь 1917 р. допомогі інституції Центральної Ради зареєстрували понад 10 тис. військовополонених-українців [9, 60]. Така реєстрація стала можливою завдяки роботі зі збирання інформації щодо бранців, зокрема й через звернення, які надходили до комітету.

Важливий внесок у цю діяльність зробили й місцеві українські громади певних міст Російської імперії. Наприклад, улітку 1917 р. до Центральної Ради було переадресовано лист-звернення військовополонених-українців до української громади м. Пенза [17, 36].

Від моменту утворення Української Центральної Ради можна простежити численні звернення військовополонених і безпосередньо до самої ради. Вони є неоціненним джерелом інформації не лише про умови перебування в полоні в роки Першої світової війни, а й про ставлення до Центральної Ради, загальний психологічний стан тощо.

Аналіз таких епістолярій іще потребує додаткового дослідження за відповідною методологією. Наведемо лише деякі приклади листування.

26 червня 1917 р. до Центральної Ради надійшов лист із м. Кузнецьк Саратовської губернії. Написано його в дуже емоційному тоні: «Царські спасителі славян та їх сатрапи кинулись на нас, як ті голодні вовки на свою нещасну добичу. Звалився тяжкий гніт на нас зі всіх сторін. Придавив наше національне достоїнство... если русское правительство откажется від нашої просьби, много з нас рискне своїм житем, но не останемось довше в кацапській неволі» [15, 40–41].

Звернення військовополонених-українців ставило перед Центральною Радою завдання, які необхідно було узгоджувати з Тимчасовим урядом. Насамперед це стосувалося зміни умов утримання. Відомі щонайменше два документи, підготовлені для делегації Центральної Ради до Петрограда.

Перший із них має назву «Доповідь про військовополонених українських солдатів». Його складено двома мовами: українською та російською [19, 3–4 зв.].

У документі висвітлено ключові проблеми полонених-українців. Зокрема, сказано про відсутність нормальних гігієнічних умов, поширення хвороб, високу смертність (особливо у Троїцькому таборі) [19, 3].

Окрім того, дано порівняльну характеристику умов проживання бранців різних національностей. У доповіді відзначено кращі побутові умови для німців й угорців та більші права для чехів. Тут слід наголосити на тому, що основні пункти стосувалися тих військовополонених, які перебували поза межами України.

У резолютивній частині доповіді запропоновано два заходи для покращення становища військовополонених-українців: 1. Перевести всіх військовополонених солдатів-українців із Сибіру, Туркестану та рудників на польові роботи до України. 2. Узяти на поруки тих військовополонених, які можуть повернутися для проведення польових робіт на території, зайняті російськими військами [19, 4 зв.].

Схожий за структурою й інший документ (підготований також для делегації до Петрограда) про становище військовополонених українців – офіцерів австро-угорської армії – «Доклад про полонених Українців-офіцерів» [19, 8–8 зв.].

Його укладачі повідомляють про розкиданість таких бранців по різних таборах, про розміщення по 30 осіб у бараках та про значно менші, ніж у інших слов'янських національностей, права.

Варто сказати і про наявність так званих штрафних таборів у м. Нікольськ, Уссурійськ, Усть-Сисольськ (нині – м. Сиктивкар, Російська Федерація), куди могли бути поміщені ці офіцери «тільки за свої українські переконання» [19, 8].

Центральна Рада пропонувала Тимчасовому уряду чотири рішення: 1. Сконцентрувати всіх офіцерів-українців на території України в Харкові, Полтаві. 2. Повернути офіцерів зі штрафних таборів (список мав бути доданий Центральною Радою). 3. Звільнити з полону офіцерів-українців відповідно до наказу Генерального штабу від 22 липня 1916 р. за № 10303. 4. Поширити на військовополонених-українців права, якими користувалися чехи, словаки та ін. [19, 8 зв.].

Порушені Центральною Радою питання щодо становища військовополонених значною мірою не були вирішені аж до осені 1917 р.

Водночас більшість дослідників військового полону зазначає, що умови перебування солдатів та офіцерів могли суттєво різнитися залежно від конкретного місця та адміністрації табору. Освіченість офіцерів-українців, їхнє володіння кількома мовами надавали переваги у спілкуванні з табірною адміністрацією. Український бранець, офіцер 19-го піхотного полку Євген Коновалець був перекладачем при начальнику табору й вільно виходив за його межі, зокрема бував у місті.

Український дослідник К. Науменко подає цікаві відомості щодо умов перебування офіцерів-українців у таборі в м. Царицин (нині – м. Волгоград, Російська Федерація). На двох офіцерів виділяли ординарця з українських стрільців та 50 руб. щомісяця [11, 17]. Така практика була зумовлена підписаними міжнародними договорами та наявністю бранців російської армії в Австро-Угорщині й Німеччині.

Контроль за дотриманням умов здійснювали різноманітні організації, зокрема Червоний Хрест, місії сестер милосердя з держав-супротивників, національні товариства тощо. Після появи Центральної Ради військовополонені-українці стали пов'язувати свої сподівання насамперед з українською інституцією.

Варто відзначити й регіональні особливості життя в полоні. З одного боку, на території Наддніпрянської України існували регіони, де присутність військовополонених була критично важливою для місцевої економіки, з іншого – перебування серед українців давало змогу ширше контактувати з місцевим населенням.

До таких регіонів належало, скажімо, Криворіжжя, де перебувало багато військовополонених, зокрема й українців із добровольчого підрозділу Українських січових стрільців (УСС).

Відповідно до статистичних даних Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, найбільша кількість бранців на Криворіжжі зафіксована в травні 1916 р. (без урахування тих, хто був задіяний на підприємствах інших галузей, а також у сільському господарстві та місцевих органах влади). Полонених налічувалося 16 697 осіб, що становило 62,1 % від усіх людей, які працювали на видобутку криворізької залізної руди [20, 1].

На території краю було розміщено військовополонених із підрозділу Українських січових стрільців. Документи дають змогу простежити також численні звернення бранців із Криворіжжя з проханнями про зміну їхнього становища. Військовополонені-українці просили перевести їх на інші види робіт. Приводом до таких звернень могли бути заклики Української Центральної Ради стосовно культурного та освітнього будівництва. Наприклад, відомо, що військовополонені, які працювали на Тарапаківському руднику, мали змогу прочитати статтю «Пекуча справа» в газеті «Нова Рада» (офіційний друкований орган Української партії соціалістів-федералістів). Один із бранців згаданого рудника – Петро Мельничук – 30 квітня 1917 р. надіслав до Української Центральної Ради лист, у якому зазначав: «...багато межі нами, жовнірами, освідомлених людей: селян, учителів, студентів з українських гімназій – є багато інтелігенції з українських легіонів з Галичини, а багато їх тяжко працює в рудниках» [21, 38]. Автор послання закликав Українську Центральну Раду використати науковий, освітній потенціал військовополонених на користь розвитку української справи.

Восени 1917 р. через поширення прав, які мали поляки, чехи та словаки, й на українців, пожвавішали взаємини між полоненими різних рудників та з місцевим населенням. Правилами було передбачено можливість спілкування між таборами, листування, одруження з місцевими жінками тощо.

Як результат, бранці-українці утворюють організацію військовополонених Криворіжжя. Полонений «усус» Осип Думін (майбутній начальник розвідки Української військової організації (УВО); спогади написано під псевдонімом Антін Крезуб), який працював на залізорудних копальнях Криворіжжя, згадував: «В початках свого існування організація поставила собі два завдання. Перше: через гуртування самих себе впливати в національному дусі на своїх менш свідомих земляків і на місцевих Українців; друге: поробити заходи перед копальняною управою о поправу тяжкого матеріального положення серед полонених Українців... З прихильників Австрії ставали полонені Українцями-самостійниками та соборниками» [22, 118]. Осип Думін відзначає також зміну поглядів місцевого населення із «федеративних» на самостійницькі.

Усе це активізувало й процес формування добровольчих підрозділів на території Наддніпрянщини. Ініціаторами часто виступали військовополонені січовики.

3 листопада 1917 р. було надіслано запит від військовополонених Криворіжжя, рудника «Дубова балка», за підписом голови комітету, січового стрільця Юрія Мочернюка щодо інформації про можливість вступу у «...Вільне козацтво,

як рівно ж і в Українські полки», можливість отримати посвідчення для осіб, які виявили таке бажання, переселення в місце для формування підрозділів та питання про створення окремого «Криворожеского рийону» [23, 113].

Наявна архівна база та спогади безпосередніх учасників дають підстави стверджувати, що цей процес було фактично завершено до січня 1918 р. Його організаторами виступили дві особи: згаданий військовополонений із Криворіжжя Осип Думін та офіцер із самарського табору полонених Євген Скалій. Слід сказати, що на цьому шляху постало чимало перепон: від нестачі транспорту до активної протидії з боку прихильників більшовиків.

Початок війни між Українською Центральною Радою та більшовиками вимагав активізації процесу перевезення добровольців до місця формування січових стрільців у м. Київ. Осип Думін у своїй статті «Початок Галицького куреню Січових Стрільців» зазначає: «Вночі з 10 на 11 січня добровольці зібралися на ст. Вечірній Кут і тихо розмістилися по вагонах... До Києва їхало тепер 263 готових січовиків» [22, 120].

У добу Центральної Ради такі випадки набувають поширення. За наявності певних сприятливих обставин бранці-українці активно включалися у процеси українського національного руху Наддніпрянщини. У серпні 1917 р. Степан Паладійчук, військовополонений 95-го піхотного полку австро-угорської армії, організував Шевченкове свято в місці свого перебування в полоні на Київщині [24]. Відомо, що саме він звертався до Української Центральної Ради з проханням про встановлення контактів із Теофілом Окуневським та Володимиром Охримовичем [25, 166 зв].

Для певної частини військовополонених-українців мала значення та обставина, що вони залишалися підданими Австро-Угорщини й переймалися своєю долею в разі повернення додому. Деякі полонені, зокрема з Криворіжжя, виступили проти входження до українських добровольчих підрозділів саме із цієї причини.

За таких обставин окремі полонені, як-от офіцери Євген Коновалець, Іван Чмола, Василь Дідушок, під час своєї діяльності на Наддніпрянщині користалися псевдонімами.

Загалом 1917 р. дає змогу простежити зміну ставлення до своєї «імперської», «австрійської» ідентичності частини військовополонених-українців. Аналіз звернень бранців до Центральної Ради стає нагодою наочно це продемонструвати. Уже від 1917 р. можна помітити широке використання слів «наша Центральна Рада», «наш український народ», «ми як сини України» і т. ін.

Варто зазначити, що «австрійська» ідентичність могла цілком співіснувати з українською («русинською» – відповідно до офіційних документів), як і «малоросійська» – із власне російською. При тому полон міг впливати на зміну ідентичності, додаючи різні комбінації. Як приклад – у період діяльності Тимчасового уряду та Центральної Ради можемо спостерігати в окремих документах такі подвійні самоідентифікації бранців. У червні 1917 р.

військовополонений 13-го уланського полку австро-угорської армії (повна назва полку «K.u.k. Galizisches Ulanen-Regiment von Böhm-Ermolli Nr. 13»; складався значною мірою з українців Галичини; мовами спілкування були українська та польська) Андрій Мельник у зверненні до Центральної Ради вказав свою національність як «русько-українська» [26, 1].

Для ідентифікації, зокрема й національної, важливим є питання вибору серед рівнозначних груп. Довгий час «імперська» та «національна» ідентичності не були такими, залишаючись на різних рівнях. Суттєві зміни, зокрема і щодо національної самоідентифікації, в середовищі військовополонених відбуваються восени 1917 р. – на початку 1918 р. Події Першої світової війни, проголошення Української Народної Республіки (УНР), її війна з більшовиками суттєво змінюють їхні погляди. Певна частина військовополонених полишає свою «австрійську» ідентичність. Діяльність підрозділу січових стрільців унаочнює цей процес.

Варто зазначити, що питання самоідентифікації поставало серед багатьох народів Австро-Угорської імперії. Комбінації могли бути ще складнішими. Цікавий у цьому контексті приклад самоідентифікації хорватських військовополонених, які перебували в Одесі: «австрійська», «югославська», «сербо-хорватська», власне «хорватська» ідентичності. За повідомленням хорватського історика Хрвое Чапо, створення добровольчих підрозділів у м. Одеса супроводжувалося «сербізацією», що викликало спротив серед військовополонених-хорватів. Доходило до побиття, ба навіть смертей бранців, які не відмовлялися від хорватської ідентичності [27, 39–40].

Як відомо, юридично проблему військовополонених австро-угорської армії вирішили вже в січні – лютому 1918 р., коли згідно зі ст. VI Брестського мирного договору та відповідних двосторонніх угод мав відбутися взаємний обмін полоненими. Щоправда, повернення з полону окремих австро-угорських військовослужбовців, зокрема й українців, значно розтягнулось у часі.

Отже, доба Української Центральної Ради позначилася суттєвою зміною умов перебування в полоні українців – військовослужбовців австро-угорської армії. У цей період було чимало звернень від них до українських інституцій, передусім Галицько-Буковинського комітету.

Характер звернень дає підстави виділити основні проблеми бранців: необхідність покращення умов проживання, переведення в українські губернії, прохання про матеріальну допомогу, перенесення відбування полону в місця проживання, зайняті російською армією. Особливе обурення у військовополонених-українців викликали нерівні права для представників слов'янських національностей. У листах і зверненнях до Центральної Ради можна простежити невдоволення станом допомоги українцям. Аналіз архівних документів дав змогу визначити найпроблемніші регіони для перебування військовополонених: Сибір, азійська частина Російської імперії.

Порівняно із цими землями українські губернії, зокрема через клімат, були бажанішими для перебування бранців усіх національностей.

Водночас полонені українці, особливо офіцери з добровольчого підрозділу УСС, виступили каталізатором державотворчих процесів на території Наддніпрянщини. Київ, Царицин та Криворіжжя стали осередками формування груп добровольців для проходження служби в підрозділі січових стрільців.

Упродовж Першої світової війни та українських визвольних змагань актуалізувалась і проблема національної ідентичності. Якщо в довоєнний час питання національної належності могло взагалі не виникати для певної категорії населення (переважно селян), то в період війни та полону воно виходило подекуди на передній план. Інструкції, що їх мали російські війська, визначали одним із першочергових завдань з'ясування національної належності військовослужбовця, який потрапив до полону.

Політика Російської імперії щодо класифікації та навіть створення ієрархії лояльних національностей активно проводилася в роки Першої світової війни. Національна належність часто впливала на дальшу долю військовополоненого. Попри лояльне ставлення в полоні до слов'янських народів, українці інколи були винятком. Принаймні про це свідчить пізніший час поширення на них прав, якими користувалися чехи, словаки, поляки, а також численні спогади самих військовополонених.

Проголошення УНР значно вплинуло на піднесення української національної самосвідомості, зокрема й у середовищі українців – військовополонених австро-угорської армії. Певна частина з них (насамперед представники добровольчих підрозділів та офіцери) відмовилися від своєї «імперської», «австрійської» ідентичності на користь української. Відомо, що багато колишніх полонених стали активними учасниками українських визвольних змагань, елітою українського війська, урядовцями УНР, Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та Української Держави.

Великий масив листів військовополонених до Центральної Ради цього періоду містить чимало аспектів, що потребують дальшого дослідження. Перспективним бачиться вивчення психологічного стану бранців, опису побутових умов у місцях їхнього перебування, стосунків з адміністрацією таборів, міжнаціональних взаємин тощо.

Джерела та література:

1. *Nachtigal R. Die Murmanbahn: Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915 bis 1918) / Reinhard Nachtigal. – Grunbach: Greiner, 2001. – 159 p.*
2. *Wurzer G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg: PhD Dissertation / Georg Wurzer. – Tübingen, 2000. – 589 p.*
3. *Rachamimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front / Alon Rachamimov. – Oxford; New York: Berg Publishers, 2002. – 259 p.*
4. *Leidinger H. Zwischen Kaiserreich und Rätemacht: Die deutschösterreichischen Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft und die Organisation des österreichischen Kriegsgefangenen*

- und Heimkehrwesens 1917–1920 / Hannes Leidinger. – Vienna: University of Vienna, 1995. – 206 p.*
5. Познахирев В.В. Турецкие военнопленные и гражданские пленные в России в 1914–1924 гг. / В.В. Познахирев. – СПб.: Нестор-История, 2014. – 292 с.
 6. Yanikdag Y. Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914–22 / Y. Yanikdag // *Journal of Contemporary History*. – 1999. – № 34. – P. 69–85.
 7. Rossi M. I prigionieri dello Zar, soldati italiani dell'esercito austro-ungarico nei lager della Russia, 1914–1918 / Marina Rossi. – Mursia, Milano, 1997. – 204 p.
 8. Бондаренко Е.Ю. Иностранцы военнопленные на Дальнем Востоке России: 1914–1956 гг.: дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. – Владивосток, 2004. – 477 с.
 9. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К., 2004. – 648 с.
 10. Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. / М. Ковальчук. – К., 2010. – 288 с.
 11. Науменко К. Царицинська доба Євгена Коновальця / К. Науменко // *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 11–23.
 12. Книгицька О.В. Громадська, військова та науково-педагогічна діяльність Олени Степанів: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 // *Львівський національний університет імені Івана Франка*. – Львів, 2018. – 224 с.
 13. Хома І. Галицько-буковинський комітет допомоги жертвам Першої світової війни: створення та основні засади діяльності / І. Хома // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. – 2014. – Вип. 3. – С. 43–45.
 14. Phinney J., Ong A. Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current Status and Future Directions / J. Phinney, A. Ong // *Journal of Counseling Psychology*. – 2007. – Vol. 54. – № 3. – P. 271–281.
 15. Miodowski A. Jeńcy austro-węgierscy w niewoli rosyjskiej w okresie przedrewolucyjnym (sierpień 1914 – luty 1917) / A. Miodowski // *Białostockie teki historyczne*. – 2016. – T. 14. – P. 111–130.
 16. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3260. – Арк. 85 зв. – 86 зв.
 17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1105. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 36.
 18. Там само. – Арк. – 40–41.
 19. Там само. – Спр. 57. – Арк. 3–8 зв.
 20. ЦДІАК. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 1–3.
 21. ЦДАВО України. – Ф. 1105. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 38.
 22. Крезуб А. Початок Галицького куреню Січових стрільців / А. Крезуб // *Кур'єр Кривбасу*. – 2000. – № 133 – С. 116–120.
 23. ЦДАВО України. – Ф. 1105. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 106–113.
 24. Степан Паладійчук, 1888–1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2016/04/1888-1974.html>. – Назва з екрана.
 25. ЦДАВО України. – Ф. 1105. – Оп. 1 – Спр. 66. – Арк. 166–167.
 26. Там само. – Спр. 1. – Арк. 1.
 27. Čapo H. Identifiability in Warfare: Croatian soldiers' multinational ambiance of service (1914–1918) // *Review of Croatian History*. – 10/2014. – № 1. – P. 23–46.

© **Андрей ТАРАСОВ**

ВОЕННОПЛЕННЫЕ-УКРАИНЦЫ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ АРМИИ В ПЕРИОД УКРАИНСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ (март 1917 г. – начало 1918 г.)

В работе проанализированы вопросы национальной идентичности военнопленных-украинцев. Рассмотрены их ключевые проблемы в этот период и региональные особенности пребывания в плену. Дана характеристика политике национальной идентификации военнопленных российскими властями.

Ключевые слова: военнопленные, национальная идентичность, Первая мировая война, Российская империя, Центральная Рада.

© **Andrii TARASOV**

UKRAINIAN POWS OF THE AUSTRO-HUNGARIAN ARMY DURING THE EXISTENCE OF THE CENTRAL COUNCIL OF UKRAINE (march 1917 – the beginning of 1918)

The author analyzes the national identity of the Ukrainian POWs during the existence of the Central Council of Ukraine (also called the Tsentralna Rada). The author characterizes the policy of national identity of the POWs in Russian Empire. POWs in Kyiv and in Moscow were sorted by nationality. So, one of the aims of research is the criteria for sorting by nationality. Despite being members of the Slavic group, the Ukrainian prisoners of war, especially from the volunteer units, had fewer rights in some places than other Slavic prisoners (Czechs, Slovaks, Poles). In this context, there is the broader question regarding the Ukrainian identity of the given period, such as the new-coined words that demonstrated an extension of new, wide Ukrainian identity. The author also analyzes the impact of captivity on the processes of national identity of the Ukrainians. The author describes the main problems of the Ukrainian POWs in those times and the regional aspects of captivity.

Keywords: POWs, national identity, the First World War, the Russian Empire, the Tsentralna Rada.

ГРАНІ ВІЙНИ

УДК 343.41(477.86)“1914/1945”

© Михайло ПАНЬКІВ

«СТАРШІ БРАТИ» ЧИ НАСИЛЬНИКИ, ГВАЛТІВНИКИ, ГРАБІЖНИКИ. МІСЦЕ ПОДІЙ – ІВАНО-ФРАНКІВЩИНА. ЧАС ПОДІЙ – ПЕРША ТА ДРУГА СВІТОВІ ВІЙНИ Й ПІЗНІШЕ

Статтю присвячено проблемі поводження військових Російської імперії та Радянського Союзу з місцевим населенням на землях Західної України, зокрема нинішньої Івано-Франківської області. Автор зосереджує увагу на моральних, психологічних та еволюційно-історичних аспектах питання, вдаючись до порівняльного аналізу фактів, зафіксованих як документами, так і свідченнями усної історії, в синхронічному й діахронічному зрізах. Досліджувані факти засвідчують, що в абсолютній більшості випадків російські війська, за винятком українців Наддніпрянини, яким доводилося в них служити, ставилися до жителів Івано-Франківщини та інших західноукраїнських земель як до людності не визволеної, а окупованої території.

Ключові слова: Перша світова війна, Друга світова війна, українці, євреї, Росія, насильство.

Протягом своєї чотирьохсотлітньої історії Московія (за Петра I змінила свою назву на «Росія») пережила внутрішні бунти (походи Лжедмитріїв I та II, 1605–1610 рр.), вела оборонні війни з Наполеоном Бонапартом (1812) та нацистською Німеччиною (1941–1945). У 1812 р. французи захопили Москву, а у 1941 р. німцям не вдалося. Вони зупинилися на підступах до радянської столиці. Решта воєн із боку Росії були загарбницькі й тривали майже постійно.

Поведінка агресорів упродовж усієї історії була однаковою: нищення економічного й культурного потенціалу, насильство над людністю завойованих земель та її асиміляція. Особливо вони відзначилися гвалтуванням жінок і дівчат. Документи свідчать, що такі факти були під час воєн за Прибалтику, Польщу, Кавказ, Середню Азію та ін. Гвалтування тривали й тоді, коли російські загарбники стояли гарнізонами на окупованих територіях. Українці особливо відчували це в XVII–XIX ст., про що багато писалося в їхній літературі. Назва «москаль» тут означала «насильник», «гвалтівник», «грабіжник».

Не змінили загарбники свою поведінку й у ХХ ст., зокрема під час світових воєн. Спогади очевидців Першої світової рясніють цими повідомленнями. Такі їхні діяння відчуло на собі населення Західної України, коли російські війська захоплювали її території. Увірвавшись сюди, вони насамперед реквізували алкогольні напої. А напившись, вдавалися до терору й, зокрема, гвалтувань.

Особливо у цьому відзначались козацькі військові частини, які йшли в авангарді російської армії. Усі жінки боялися їх, як чуми, адже місцеві військово-возобов'язані чоловіки були на фронті в лавах австро-угорської армії. Захистити жіноцтво не було кому. Російське командування крізь пальці дивилося на поведінку своїх офіцерів і солдатів, що сприяло їхній безкарності.

Як могли жінки, виховані в християнській моралі щодо подружньої вірності й дівочої честі, захиститися від цього лиха? Вони намагалися не потрапляти насильникам на очі, ховалися де можна, виходячи з дому, обмазувалися сажею чи болотом, одягалися у лахміття тощо. Але такі наївні хитрощі мало допомагали. Козаки й солдати грубо гвалтували, а офіцери старалися подачками матеріально розореним родинам вдів та солдаток домогтися від них свого. Насильства призводили до сімейних трагедій і падіння моралі. Чоловіки, повернувшись із фронту, заставляли у своїх родинах байстрят, що підштовхувало до розлучень або постійного переслідування дружин, дочок та ні в чому не винних дітей.

Становище покриток і їхніх незаконнонароджених малюків було дуже важким. Покритка не мала багатьох прав і пошани в громаді. Її не приймали в різні товариства, не запрошували у весільні чини, хоч би якою вона була близькою ріднею, у гостях така жінка завжди сиділа скраю, біля дверей, у церкві стояла перед порогом. Не кращим було становище її синів чи доньок. Їх не обирали у громадські уряди, позбавляли майнових прав, особливо спадкових, для них був гірший вибір подружньої пари тощо.

Про поведінку російських військ збереглася низка спогадів.

Село Добротів (нині – Надвірнянського району). На добротівчан козаки, які вступали в 1914 р., справили негативне враження: у високих волохатих шапках, неголені, бородаті. Ногами вибивали двері, вривалися до хат, обшукували всі закапелки, що подобалося – пхали в сумки та кишені. Особливо чіплялися до жінок. Щоб урятуватися, ті розпускали й кудлатили волосся, обмазувалися сажею, ховались [1, 44].

Село Клубівці (нині – Тисменицького району). Згадувала Софія Йосипівна Карпів (1907–1995), записано в 1983 р.: «Коли прийшли москалі, то ринули до вцілілих хат і брали все, що могли. Забігли й до нашої хати. Один розбив скриню, взяв мамину шлюбну сорочку, яку тримала на смерть. Інші москалі забрали хустки, спідниці, речі, які не сподобалися, порозкидали по хаті, потоптали ногами...» [2, 46].

Село Серафінці (нині – Городенківського району). Коли з'явилися козаки – вони йшли на чолі російської армії, що наступала (1914), – то насамперед підпалили єврейську корчму біля дороги. Всюди на своєму шляху палили корчми,

розбивали крамниці, склади з алкоголем та ґуральні, щоб військо не спивалося. За козаками проходили колони піхоти з боку Буковини. Ішли в сірих шинелях і мундирах сімками, бойовим порядком. Попри сувору заборону вживати алкогольні напої, поміж солдатами були п'яні. Від них потерпало місцеве населення, адже загарбники вимагали «водки», грошей, нападали на жінок і дівчат. До кінця вересня 1914 р. Городенківський повіт був окупований росіянами. Їхні війська нищили пам'ятки, руйнували читальні, бібліотеки, ув'язнювали й відправляли до Росії відомих діячів української культури [3, 44].

Село Печеніжин (нині – Коломийського району). У жовтні 1914 р. до Печеніжина вступили черкеські козаки. Люди називали їх «кучмерами» (бо носили баранячі кучми). Вони ґвалтували жінок, грабували євреїв, вирубували ліс, забирали нафтову ропу з рафінарії, а також худобу [4, 77].

Село Вікно (нині – Городенківського району). У с. Вікно наприкінці серпня 1914 р. розквартирувався полк донських козаків, у якому було багато китайців, туркменів, черкесів. Вони блукали селом, міняли цукор на яйця, ловили курей, грабували й били євреїв, ґвалтували жінок і дівчат. Із приходом росіян почалися арешти «австрофілів», а насправді свідомих українців. Вони грабували бібліотеки громадських товариств та приватних осіб, закрили й пограбували школу, повибивали вікна, потрощили двері в читальні [5, 53].

Село Рожнів (нині – Косівського району). Федір Мацко у нарисі «Історія села Рожнева» згадував про поведінку росіян: «Правдою є те щодо культурної поведінки – цього в руських не було. Будь-яка жінка чи дівка стрінеться на дорозі з руським, то не промине їх, щоби не знасилував. А то по хатах ходили, і в хаті є діти і жінка чи доросла дівка – валит її, вона плаче, діти плачуть, верещать – на це ніякої уваги. Діти дивляться, як москаль ґвалтує маму. Зробив свою роботу, сказав «спасібо» і пішов. Ловили челядь, як тварюк. Тому, хто родився 1916 р., то це обов'язково від руських. Дехто пізніше повернувся з війни, то обов'язково застав дома в жінки копиля.

Село Церковна (нині – Долинського району). Донські козаки в селі ґвалтували дівчат і жінок, били нагайками за найменшу провину (адже на Дону таке покарання тоді було поширене), грабували єврейські крамниці. Російська адміністрація на військові потреби забирала сіно, овес. Рубали приватний ліс, вимагали від громадян худобу, забирали для тилових потреб коней [7, 54].

Село Палагичі (нині – Тлумацького району). У Палагичах козаки піймали і зґвалтували дівчину. З розпачу вона втопилася [8, 42].

Село Уторопи (нині – Косівського району). Коли до села прийшли в 1914 р. росіяни, селяни на чолі з о. Іоаном Кобринським із процесією зустрічали їх, за що потім поплатились. Воячина відповіла жорстокістю. Це були донські козаки, які грабували і ґвалтували жінок. У селі був шпиталь для поранених росіян. Ті, які видужували, вибували із села, а приходили нові. Були також китайці, туркмени, черкеси. Китайці й туркмени ходили по селу й міняли цукор на яйця, ловили курей. Росіяни ґвалтували жінок, грабували і знущалися з євреїв [9, 93].

Село Петрів (нині – Тлумацького району). У 1917 р., коли проходили через село російські солдати («москалі та черкеси»), вони грабували, нападали на жінок і дівчат, знущалися з німців, навіть безвинно вбивали [10, 94].

Місто Тисмениця. 6 серпня 1917 р. російські війська втретє «визволяли» Тисменицю. Наступали з Нижнева й Отинії. Частина містян вийшла в урочище Панське. Росіяни навмисне обстріляли це місце. Серед жителів були поранені. Захопивши місто, козаки та солдати взялися до грабунків. Грабінж, гвалтування тривали кілька днів. Лише через тиждень у місті було призначено коменданта [11, 202].

Таких прикладів можна навести ще багато. Ці факти свідчать, що російська солдатня, особливо донські козаки та черкеси, поводитися на Галичині як середньовічні дикуни-загарбники: грабувала місцеве населення, особливо євреїв, гвалтувала жінок і дівчат. При тому росіяни серед місцевого населення шалено пропагували визвольну місію щодо «єдинокровних братів-українців». І водночас висилали у глиб Росії активну, свідому інтелігенцію, греко-католицьких священників (відправили туди навіть митрополита Андрея Шептицького), знищували культурно-освітні заклади, русифікували школи та ін. Адже царський уряд був переконаний у доцільності приєднання Східної Галичини до Російської імперії. Недарма російський міністр внутрішніх справ Сергій Сазонов із неприхованим задоволенням казав: «Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху» [12, 422].

У складі російської армії служили й українці з Наддніпрянщини. Вони, як згадувало місцеве населення, дружелюбно ставилися до галичан. Краєзнавець М. Гачинський зазначає, що солдати-українці допомагали їм харчами, особливо цукром, більшість – розмовляли українською мовою, відвідували церковні відправи тощо [13, 93]. Коли в Росії розпочалася революція 1917 р., солдати-українці організували походи з українськими прапорами й портретом Тараса Шевченка, співали його «Заповіт» [14, 45].

Із боку австро-угорських вояків випадків гвалтування не спостерігалось. Однак вони часто безвинно карали місцевих українців, звинувачуючи в русофільстві. Особливо відзначились у цьому угорські гонведи, які найчастіше страчували через повішення ні в чому не винних людей української національності. У спогадах старожилів зберігся лише один факт насильства австро-угорського вояка-хорвата над дружиною Прокопа Чіпки із с. Завій (нині – Калуського району). Чоловік був на фронті в австрійському війську, а на жінку напав цей хорват. Вона сховалася на оборозі. Нападник знайшов її і згвалтував. Народився син Олексій. Повернувшись із війни, Прокіп не покарав невинної дружини, а дитину всиновив [15, 206].

Не змінилася поведінка російських солдатів і коли вони повернулися на Прикарпаття в 1944 р. Радянська пропаганда не переставала заявляти про «визволення» краю Червоною армією від німецьких загарбників. Чи так воно було? Всіх військовозобов'язаних чоловіків Правобережної України зразу мобілізували до

армії і часом навіть без зброї гнали на фронт. Їх вважали мало не зрадниками: росіяни вже навоювалися – тепер наступайте ви, місцеві, неозброєні, а то й неомундировані. Вони сотнями гинули від німецьких кулеметних черг та артилерійських залпів. Автор статті в 1966 р. працював учителем в с/мт Чернелиця Городенківського району. І ось на так зване свято Перемоги до селища приїхали родичі полеглих за нього бійців. А загинуло їх багато. Це були вихідці із Хмельницької та Вінницької областей. Проїшов, можливо, місяць після їх мобілізації. Вони навіть не встигли пройти бійцівські курси. Із Західної України гнали таких самих «бійців Червоної армії» у Прибалтику та Пруссію. І там вони тисячами гинули від куль добре укріпленого противника. Яке ставлення було до решти місцевого населення – старших людей і особливо до жінок? Власне, як до окупованих.

У Європі багато пишуть про гвалтування німецьких жінок від 15 до 50 років. Скрупульозні німці підраховували, що згвалтованих німкеней було понад 2 млн. У нас таких молодлиць і дівчаток не пораховано й ця тема досі замовчується. Лише проводи УПА у своїх документах частково звертали на неї увагу, фіксуючи дані з окремих сіл. Респонденти теж неохоче діляться відомостями про гвалтування. Адже не кожному хочеться розповідати про згвалтовану маму чи сестру. Досить часто жертвами ставали дружини чоловіків, яких відправили на фронт. Захищати цих жінок було нікому. А бувало, що гвалтування відбувалось у присутності законного чоловіка. І все-таки нам вдалося зібрати деякі матеріали.

Насамперед – розповідь, яка стосується моєї родини. Наприкінці березня 1944 р. з Покуття прогнали гітлерівців і цей регіон окупували війська 1-ї гвардійської танкової армії М. Катюкова. Багато танкістів до війни служили в м. Станіслав (нині – Івано-Франківськ) у складі 1-ї танкової бригади. Німцям і мадярам упродовж червня 1941 р. вдалось окупувати Станіславську область. Танкісти першої бригади відступили звідси. Проте багато офіцерів залишили свої сім'ї та дітей у Станіславі. Звичайно, вони вболівали за долю покинутих родин, які опинились у німецькому тилу. Майже всі ці сім'ї покинули Станіслав і мешкали в навколишніх населених пунктах. Місцеві люди чим могли допомагали їм вижити. Здавалося, червоноармійці мали б лише дякувати. Ба ні. Вони ставилися до місцевого населення як до ворогів. Це була поведінка середньовічних завойовників: грабунки, гвалтування, карання безвинних.

Отже, с. Вербівці (нині – Городенківського району). На початку квітня 1944 р. до оселі Федора Івановича Паньківа (рідного брата мого батька) ввірвалися три російські вояки.

Чому називаю їх росіянами, а не українцями? Згідно з донесеннями ОУН, проявом недовіри командирів Червоної армії до бійців-українців було те, що вони зрідка носили коротку автоматичну зброю, нею користувалися переважно росіяни. Самих українців тримали під наглядом довірених людей інших національностей. Щодо такого недовір'я командного складу можна навести слова кількох військовослужбовців: «...не дають автоматів, бо нам не вірять». Старшини часто карали вояків-українців, чіплялися до них [16, 336]. Не помітно

було українців серед командирів на відтинку Вільшаниця – Милування. 80 % червоноармійців – з околиць Житомира та Вінниці, але жодного українця-офіцера. Один офіцер у Слобідці казав, що «прежде воевали только русские, а тепер пришла пора и украинцам защищать родину от фашистов и националистических банд» [17, 339].

Продовжимо розповідь про події у Вербівцях. Прийшли до Федора Паньківа непрохані три російські солдати з автоматами. Вони виштовхали з хати господаря та його десятирічну дочку на вулицю і почергово тримали їх під дулами автоматів, а дружину тим часом повалили на постіль і гвалтували. Федір пішов скаржитись командуванню. Його запевнили, що цих солдатів покарають, відішлють на передову. Натомість скаржника першого мобілізували на фронт і його дружина першою в селі через кілька тижнів отримала похоронне повідомлення. Пізніше вона серед односельців однією з останніх подала заяву до колгоспу. Вдові Федора вдалося серед зими босою втекти до сусіднього с. Сороки й перебути там кампанію переслідувань та утисків, пов'язаних із колективізацією. До того ж вона на своєму городі переховувала у криївці повстанців. На щастя, цього не було виявлено.

Наступний приклад – про родину Серед. Федора Середу, який тільки-но одружився, у травні 1944 р. мобілізували на фронт. Дітей у них із молодією дружиною Настею ще не було. На початку червня Настя проходила дорогою повз обійстя Олексія Марчука, де був один зі штабів танкової армії. Звідти вискочили два солдати, затягли її до стодоли й там довго гвалтували. Федір повернувся з фронту живим, але дітей у родині так і не було.

Трохи пізніше в тому самому селі згвалтовано Варвару Середу, чоловік якої був мобілізований іще в 1940 р. Утім, на фронт його не взяли. Як і більшість уродженців Західної України, він працював на оборонному заводі у Свердловській області. Варвара завагітніла й народила сина, якого в селі прозвали «москалем». Чоловік до села не повернувся, залишився на Уралі. Там-таки, у Вербівцях, удову Галимейку згвалтував солдат-азіат. Вона народила дівчинку з яскраво вираженими азійськими рисами. У селі цю дитину прозвали «таджичкою» [19].

Із Аналітичного огляду військових дій на території Тлумацького та інших районів (квітень 1944). Зберігаємо стилістику оригіналу: «Німецька армія для забезпечення свого відходу вислала на відхід до Нижнева 300 СС-ів, переважно із польських фольксдойчів, які нав'язали контакт із місцевими поляками і розстрілювали місцевих чоловіків (43 особи), арештовували особливо тих, у кого були родичі в ОУН. Коли вони довідались, що майже оточені, то втікали у напрямі Станіслава. Частина з них ловили найгарніших дівчат у віці 14–17 років та знасилували їх» [20, 319].

Село Пужники (нині – Тлумацького району). 1 квітня 1944 р. червоноармійці у священика робили ревізію, мовляв, він переховує бандитів. Нічого не знайшли і його виправдали, а його жінку згвалтували. В інших селах теж грабували священиків [21, 36].

Село Олеша (нині – Тлумацького району). Тоді ж таки в Олеші більшовики зайшли до двох господарів, наставили автомат до грудей, стягнули з одного чоботи, наказали обернутися до стіни і згвалтували жінку та дочку [22, 327].

Село Грушка (нині – Тлумацького району). У Грушці намагалися згвалтувати одну дівчину, але вона вирвалася й почала тікати. Тоді прострілили їй праву руку й кинули за нею гранату. В цьому селі вимагали від одного господаря горілки, вистріливши над головою його жінки. Казали, що застрелять її, як не дістануть алкоголю. Господар казав, що не має. Після обшуку знайшли горілку, напились і згвалтували жінку, двох сестер і 14-річну дівчину [23, 327].

Село Закрівці (нині – Коломийського району). У с. Закрівці годині о 13-й приїхали на конях шість більшовиків. Побачивши багато людей, які вибирали з ями бараболу, пострілами розігнали всіх мужчин, над жінками поглумились. У цьому самому селі п'яні більшовики потішались жінками, били мужчин, наставляли їм автомати до грудей. Людям казали, що всіх бандерівців, які хочуть самостійної України, постріляють і що кожен селянин – бандит. Людей у вишитих сорочках, добрих чоботях і краще одягнутих вважають бандерівцями, а тому сильно контролюють таких перехожих... Випадків покарання не було. Коли старшому лейтенантові сказали, що червоноармійці в с. Закрівці гвалтували жінок і стріляли в церкві по священику та старших братах, він спочатку заперечував і твердив, що це роблять бандерівці. Пізніше, як йому доказали, котрі саме це були, то заявив, що їх буде покарано (ходила чутка, що напасників розстріляли). Коли про цю справу говорили сержантові-комсомольцеві, то він стверджував, що це роблять бандерівці [24, 328].

Селяни зустрічають більшовиків дуже вороже. Дуже їх бояться. Найбільше боїться більшовиків інтелігенція, яка за винятком одиниць залишається на місцях...

Більшовики тероризують населення. Вони переважно вночі крадуть. За нагоди гвалтують жінок. Селяни проти того безпорадні [5, 328].

27 березня 1944 р. Їсти їм населення дає, бо просять, але найбільше зі страху. Часом кажуть приготувати спеціальні вечері або обіди, бо будуть гості. Тоді селяни варять їм кропиву (с. Вільшаниця) чи необлуплену бараболу тощо. Совіти тим і пригостилися, бо дуже голодні. У Пшеничниках червоноармієць виїв цілу макітру необлупленої картоплі, звареної для свиней.

Народ висміює їхню вбогість, кажучи просто у вічі, всюди зве їх «шміраками». Совіти всі кпини приймають з однією відповіддю: «Ничего, пусть придёт НКВД, оно будет с вами разговаривать об этом хорошо» (с. Тисменичани) [26, 331].

Район Лисця. Бійці не бояться відповідальності за грабунки, бо ходять грабувати разом із командирами. Що кому подобається – це візьме, а щоб залякати господаря, ще й накричить: «Бульбовец, бандеровец!». У с. Хом'яківка господар пустив переночувати червоноармійця, нагодував, а цей – за людяну поведінку з ним – з господаря стягнув чоботи [27, 335].

Селище Богородчани. Березень 1944 р. У Богородчанах казали, що йдуть на Берлін. Хочуть визволяти чехів і поляків. Підуть також у Німеччину. Там розстрілюватимуть старців і дітей, палитимуть села й насилуватимуть так, як німці робили в них [28, 338].

Село Космач (нині – Косівського району). Випадки зґвалтування червоноармійцями жінок і дівчат були й у с. Космач [29].

Село Тишківці (нині – Городенківського району). У Тишківцях були випадки гвалтування дівчат червоноармійцями гарнізону, що квартирував у селі, як повідомила Марія Грималюк зі слів своєї тітки [30].

Село Гошів (нині – Долинського району). При закритті жіночого монастиря в Гошеві також було зафіксовано насильства і гвалтування монахинь військовими каральних загонів [31].

Село Гостів (нині – Тлумацького району). Російська вояччина була жорстокою навіть до новонароджених. Марію Гайдаш із с. Гостів забрали з малим сином на вивіз до Сибіру за участь родичів в УПА. Вона була вагітна. У дорозі жінка народила дитину. Щойно немовля закричало, до неї підійшов наглядач вагона. Цей кат узяв голе дитя за ніжку й викинув із потяга у сніг. Молода мати не витримала горя, тяжко захворіла. У гарячці марила діточками, кликала їх. У холодному вагоні на залізничних нарах померла. Два нелюди взяли за ноги мертву Марію, витягли з вагона й кинули в сніг, як і її маля, на поживу диким звірам [31, 90].

Село Вербівці (нині – Городенківського району). Станичний села Микола Гайдичук узяв собі псевдо «Захаров» – прізвище начальника Городенківського НКВС, що викликало кпини над останнім у його колег-карателів. Тож цей начальник докладав усіх зусиль, щоб піймати невловимого станичного. Той переховувався разом із дружиною Ганною. У 1946 р. вона народила дівчинку й передала своїй мамі. У сусідки теж народилася дитина, і тепер вона годувала грудьми обох малюків. Сусід-сексот розповів більшовикам про цю дівчинку. Ті забрали її до районного НКВС, вимагаючи, щоб батьки прийшли по немовля, тобто здались. Гайдичуки не з'явились, і дитя померло.

У лютому 1947 р. енкавеєсівцям вдалося виявити криївку, де переховувалися станичний із дружиною. Зав'язався бій. Під час бою подружжя, щоб не здатися в полон, застрелилося. Про трагедію дізналося все село, і невдовзі тут з'явилася пісня про цю подію. Автори слів і мелодії невідомі [32].

Нехай читач мені вибачить за такі страшні факти. Так було. Не щадили офіцери і своїх. У мешканки с. Вербівці Марії Андрусак квартирував якийсь високий чин. Із ним проживала молода медсестра. Одного разу вона покликала господиню і вручила їй невеликий дерев'яний ящик, у якому, завитий у прядиво, ще рухався новонароджений хлопчик. Попросила десь його закопати. Господиня покропила малюка свяченою водою, похрестила і прошепотіла йому ім'я. Він після цього помер. Марія віднесла ящик із мертвою дитиною на цвинтар, провела, як знала, похоронний обряд і поставила невеликий хрестик. Уночі приснився їй ангелочок, весь у білому, і подякував за хрещення та похорон [33].

Чи були випадки гвалтування з боку німецьких вояків? Таких фактів зафіксувати ми не змогли, хоч шукали. Німецькі військовики не квартирували в селах. Ванда Василевська в повісті «Райдуга» писала про сільську красуню Маланку, яку згвалтував німець і вона завагітніла. Згодом героїня твору трагічно загинула. Але, наголошую, це художня проза. Після війни на німців вішали все, що було й не було. В окупованих містах вони користувалися послугами місцевих повій. Тих у 1945–1946 рр. міліція заарештовувала, обстригала наголо, і їх висилали в Сибір. Що ж до повісті «Райдуга», то навряд чи її сюжет побудовано на реальних фактах. За згвалтування слов'янок німецька влада строго карала, адже це було б змішування вищої арійської раси з недолюдьми. Тих, кого брали на роботу до Німеччини, у разі статевих зв'язків із німцями стерилізували, щоб не плодити дітей нижчої раси.

Нам відомий один факт згвалтування фольксдойчами жінки польської національності.

Траплялися приклади сексуального насильства й в окупованій Західній Україні 1920–1930-х років. Польські чиновники, які приїжджали з перевітками на Гуцульщину, вимагали пригощань від сільських старост, а після застілля ще й інтимних послуг. Якщо староста не знаходив таку жінку для ревізора, то віддавав свою дружину чи дочку. Аналогічні дії спостерігались у буковинських гірських селах з боку румунських чиновників. Вони й занесли на Гуцульщину венеричні хвороби, які після 1930-х років тут були дуже поширені.

Переїняту в червоноармійців традицію гвалтування продовжували після війни силовики НКВС та міліції. У разі звільнення з-під арешту підозрюваних дівчат, якщо їхню вину не вдавалося довести, гвалтували – і на волю вони виходили вагітними. Додому відтак не повертались. Їх влаштовували технічними робітницями в районних центрах.

Приклади сексуального насильства російських окупантів часто підхоплювали представники деморалізованого місцевого колгоспного та сільського керівництва. Особливо потерпали жінки, яких упіймали на дрібних крадіжках у колгоспі: кілька кілограмів збіжжя, жмут соломи на корм худобі тощо. На трудодні ані соломи, ані сіна не давали. Крали її переважно жінки – вночі з колгоспних скирт. Начальники, спіймавши таку «крадійку», тут-таки, на соломі, її гвалтували. Особливо це стосувалося вдів, яких було багато в кожному селі. Така жертва мовчала, бо за одну в'язку могли засудити на три-п'ять років. А корові – єдиній годувальниці в колгоспному селі – треба було дати якийсь корм. Окрім того, невеликими подачками начальники заманювали вдів, яким треба було годувати дітей. Не дивно, що по селах під час війни й після неї через гвалтування російською солдатчиною та деморалізованими місцевими керівниками зросла кількість незаконнонароджених дітей. За австро-угорської влади такі народження були рідкістю, надзвичайною подією для села.

Вони говорили нам про дружбу й братерство, а завжди нас грабували, вбивали, занাপащували наших дружин і сестер. Вони століттями нас асимілю-

вали, забороняли нашу мову, привласнили нашу історію. Українці, не миріться з ними, а гоніть їх із нашої Богом даної землі. Захищайте наших жінок, дітей, старих батьків. Перемагайте!

Джерела та література:

1. Янко І. Добротів. Історія села / І. Янко. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 255 с.
2. Карпів Й. Клубівці (нарис з історії села) / Й. Карпів. – Івано-Франківськ, 2000. – 91 с.
3. Яшан В. З минулого Городенки і околиць / В. Яшан // Городенківщина, історико-меморіальний збірник. – Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. – С. 44.
4. Грабовецький В. Історія Печеніжина / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1997. – 233 с.
5. Купчинський Б. Вікно. Історія села від найдавніших часів до наших днів / Б. Купчинський. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 554 с.
6. Мацко Ф. Історія села Рожнів / Ф. Мацко. – Косів: Писаний камінь, 2008. – 147 [13] с.
7. Гук В. Церківна і Станківці. Історико-етнографічний нарис / В. Гук. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 65 с.
8. Гуцул Дмитро Панькович. Коротка історія села Палагичі (Рукопис). – 1972. – 95 с.
9. Грабовецький В. Уторопи. Сторінки історії / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1997. – 223 с.
10. Гачинський М. Нарис з історії Петрова / М. Гачинський. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 514 с.
11. Андрухів І., Гаврилюк С. Тисмениця / І. Андрухів, С. Гаврилюк. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 48 с.
12. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 717 с.
13. Гачинський М. Нарис з історії села Петрова / Михайло Гачинський. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 516 с.: іл.
14. Яшан В. З минулого Городенки і околиць... // Городенківщина: історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. – С. 38–49.
15. Кащишин Й. Завій над Луквою-рікою / Й. Кащишин. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. – 524 с.
16. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ ст. Документи і матеріали. – Т. 2. – Кн. 1 (1939–1945). – Івано-Франківськ, 2009. – 559 с.
17. Там само.
18. Там само.
19. Спогади автора, Паньківа Михайла Ілліча, 1940 р. н., с. Вербівці Городенківського району, освіта вища, кандидат історичних наук, пенсіонер.
20. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ ст.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само.

29. Спогади Середжука Петра Степановича, 1949 р. н., с. Космач Косівського району, освіта вища, доктор історичних наук, професор Івано-Франківського національного університету імені Василя Стефаника. Записано у лютому 2017 року.
30. Спогади Грималюк Марії Іванівни, 1939 р. н., с. Тишківці Городенківського району, освіта вища, пенсіонерка. Записано у листопаді 2018 року.
31. Романович О. Нарис історії села Гостів / О. Романович. – Івано-Франківськ: Типовіт, 2009. – 263 с.
32. Спогади автора.
33. Розповідь Андрусак Марії Прокопівни, народилась у с. Вербівці Городенківського району, про ці події розповіла своїй сестрі Паньків Євдокії Прокопівні. Пізніше від своєї матері автор дізнався про цю історію.

© **Михаил ПАНЬКИВ**

«СТАРШИЕ БРАТЯ» ИЛИ ПОРАБОТИТЕЛИ, НАСИЛЬНИКИ, ГРАБИТЕЛИ. МЕСТО СОБЫТИЙ – ИВАНО-ФРАНКОВЩИНА. ВРЕМЯ СОБЫТИЙ – ПЕРВАЯ И ВТОРАЯ МИРОВЫЕ ВОЙНЫ И ПОЗЖЕ

Статья посвящена проблеме обращения военнотружущих Российской империи и Советского Союза с местным населением на землях Западной Украины, в частности современной Ивано-Франковской области. Автор сосредотачивает внимание на нравственных, психологических и эволюционно-исторических аспектах вопроса, проводя сравнительный анализ фактов, фиксируемых как документами, так и свидетельствами устной истории, в синхроническом и диахроническом разрезе. Исследуемые факты свидетельствуют о том, что в абсолютном большинстве случаев русские войска, за исключением украинцев Надднепрянщины, которым приходилось в них служить, относились к жителям Ивано-Франковщины и других западноукраинских земель как к населению не освобождённых, а оккупированных территорий.

Ключевые слова: Первая мировая война, Вторая мировая война, украинцы, евреи, Россия, насилие.

© *Mykhailo PANKIV*

**“ELDER BROTHERS” OR ENSLAVERS, RAPISTS, ROBBERS.
LOCATION – IVANO-FRANKIVSK REGION. PERIOD OF EVENTS –
THE FIRST AND THE SECOND WORLD WARS AND LATER**

The article reveals the problem of treatment of the local population in Western Ukraine, in particular, in current Ivano-Frankivsk region, from the troops of the Russian Empire and the Soviet Union. The author pays attention to the moral, psychological and evolution-historical aspects of the issue, compares the facts estimated in documents as well as in oral testimonies, in synchronic and diachronic perspective. The discovered facts prove that in the most of cases the Russian troops, excluding the Ukrainians of Central Ukraine serving there, treated the residents of Ivano-Frankivsk region and other Western-Ukrainian lands as of people on the occupied territories but not the liberated ones.

Keywords: *the First World War, the Second World War, the Ukrainians, the Jews, Russia, violence.*

УДК 355.43(355.354“1939/1945”)

© Володимир РЄЗНІК

ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ НА ЗАСТОСУВАННЯ АВІАЦІЇ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті здійснено аналіз теоретичних поглядів на застосування авіації в майбутніх війнах та операціях, що розроблялись у період між двома світовими війнами. Автор розкриває основні підходи воєнних теоретиків у провідних країнах світу до ролі авіації в майбутніх збройних конфліктах. Окрім того, він звертає увагу на перебіг дискусії у воєнно-теоретичних колах у 1920–1930-х роках стосовно окремих підходів до застосування авіації. Спростовано ряд критичних зауважень щодо теорії повітряної війни італійського воєнного теоретика Дж. Дуе. Показано, які з передвоєнних положень теорії воєнного мистецтва авіації були підтверджені під час Другої світової війни, що було спростовано воєнною практикою, а що мало дальший розвиток.

Ключові слова: *війна в повітрі, панування в повітрі, авіаційна підтримка, стратегічна авіація, тактична авіація.*

Друга світова війна була найбільш грандіозним воєнним конфліктом за всю історію людства. Її вплив на дальший розвиток воєнного мистецтва мав визначальний характер. Учасники вступили в неї зі збройними силами, побудованими відповідно до тих концептуальних поглядів на їх застосування, що розроблялись у період між двома світовими війнами. Цим поглядам відповідали структура збройних сил, спрямованість оперативної та бойової підготовки й воєннотехнічна політика. І це стосується всіх видів збройних сил та родів військ.

Під час війни ті концепції, що розроблялись у передвоєнні роки, пройшли практичну апробацію. Одні з них дістали дальший розвиток, деякі частково або повністю були спростовані. На нашу думку, Друга світова війна становить інтерес як приклад того, як концептуальні погляди на стратегічне, оперативне та бойове застосування перевірялись воєнною практикою, як розвивалася воєнна теорія, зіткнувшись із реаліями, часто непередбачуваними або не врахованими в передвоєнні роки. Продемонструємо це на прикладі авіації. Урахування досвіду попередніх війн із прикладами вдалих рішень і помилок у розробленні теоретичних поглядів на застосування авіації у війні завжди зберігатиме свою

актуальність і творитиме передумови для уникнення надалі хибних кроків у розвитку Повітряних сил Збройних сил України.

У розвитку воєнної думки щодо застосування авіації в майбутній війні можна виділити кілька напрямів. Говорячи про період між двома світовими війнами, з огляду на розвиток теоретичної складової воєнного мистецтва авіації, передусім згадують теорію повітряної війни, започатковану відомим італійським воєнним теоретиком – генералом Джуліо Дуе. У своїй фундаментальній праці «Панування в повітрі» він висловив кілька положень, які істотно вплинули на дальший розвиток воєнної теорії. Основні ідеї, висловлені Дуе, були такі:

- прорив глибоко ешелонованої оборони сухопутних армій пов'язаний із надмірними втратами для сторони, що наступає;

- втрати, яких зазнано внаслідок проведення наступальної операції, можуть звести її результати нанівець;

- враховуючи можливості авіації руйнувати важливі для противника об'єкти в стратегічному тилу, раніше недосяжному для протилежної сторони, доцільно зосередити зусилля на завданні масованих авіаційних ударів великих мас важких бомбардувальників саме по них; це створить умови, за яких противник буде неспроможний вести війну через параліч системи державного та військового управління, руйнування своїх комунікацій, оборонної промисловості та через загальну дезорганізацію тилу [1, 45–46].

Для реалізації такого підходу до ведення війни необхідно в мирний час створити потужне угруповання важкої бомбардувальної авіації, яка стане основною ударною силою військово-повітряних сил (далі – ВПС) як виду збройних сил. Таке угруповання може своїми діями зірвати агресивні наміри противника, утримати його від агресії або примусити до виконання певних вимог загрозою руйнування стратегічно важливих об'єктів і великих міст.

Захист території країни від агресії з повітря Дуе пропонував забезпечити превентивними ударами важкої бомбардувальної авіації в загрозливий період по об'єктах, що визначають повітряну могутність противника. Прикриття своїх об'єктів винищувальною авіацією та зенітною артилерією Дуе вважав недоцільним, адже, на його думку, винищувальна авіація не зможе оперативно зосередитись у районі об'єкта, по якому завдається удар, а зенітна артилерія неспроможна протистояти великій масі важких бомбардувальників, крім того, її можна скувати ударами тактичної авіації, яка має забезпечити придушення системи протиповітряної оборони (далі – ППО) [1, 105–106].

Незважаючи на очевидні «слабкі місця» (абсолютизація війни на руйнування, під час якої захоплення й утримання територій утрачає сенс; недооцінка темпів науково-технічного прогресу в авіації та засобах ППО, маневрених спроможностей авіації тощо), теорія Дуе мала й прогресивне значення. Генерал справедливо наголошував на необхідності виділення авіації в окремий вид збройних сил, який взаємодіє з іншими в реалізації стратегічного замислу під єдиним керівництвом верховного головнокомандування. Він уперше висловив ідею взаємодії

родів авіації під час ведення повітряних операцій та завдання авіаударів. Справедливою була теза про те, що стратегічна авіація спроможна виконувати функцію засобу стратегічного стримування або примусу до виконання певних вимог. Тому теорія Дуе здобула прихильників у воєнно-теоретичних колах. Достатньо популярною вона була і в СРСР, де впродовж 1930-х років створили найпотужнішу для того часу дальню бомбардувальну авіацію, до складу якої входили три повітряні армії особливого призначення [2].

Праці Дж. Дуе після їх першого опублікування відразу викликали бурхливу дискусію у військово-науковому середовищі. На думку радянського військового діяча 1930-х років комкора В. Хріпіна, «погляди Дуе справляли і справляють величезний вплив як на формування теоретичної воєнної думки, так і на безпосередню практику будівництва ВПС. Гострі суперечки навколо теорії Дуе свідчать про те, що ця теорія – справді непересічне й значне явище в галузі воєнної думки» [1, 7].

Прихильник Дуе П'єр Вотье підкреслював революційний характер його поглядів, вважаючи, що італієць був єдиним на той час теоретиком, який розробив систему, яка «...ґрунтується на настільки міцній основі і так докладно відпрацьована в деталях, він – єдиний, хто дав точне правило для визначення співвідношень між різними категоріями збройних сил» [3]. Водночас критики виявляли недоліки в його теоретичних міркуваннях. Визнаючи, що на початковому етапі війни наступальні операції ВПС проти важливих життєвих центрів противника можуть дати суттєві матеріальні результати, справити значний вплив на моральний стан населення противника і створити величезні проблеми для дальшого розвитку операцій його сухопутних військ, французький генерал Е. Аллео не погоджувався назагал із тим, що самостійні повітряні наступальні операції спроможні забезпечити досягнення цілей війни; іншим видам збройних сил не потрібна власна так звана допоміжна авіація; винищувальна авіація може бути безболісно скорочена як зайвий для повітряного наступу рід сил авіації [4, 81–82].

На нашу думку, такі зауваження не зовсім справедливі, бо критик не врахував специфіки воєнно-політичних цілей, які можуть ставитися перед збройними силами взагалі та авіацією зокрема. У низці ситуацій проведення повітряних наступальних операцій визначало результат війни або істотно сприяло іншим видам збройних сил у досягненні бажаних результатів. Справедливим це зауваження може бути, коли війна ведеться на континентальних театрах воєнних дій (далі – ТВД) й ворогуючі сторони ставлять перед собою мету захоплення території. У такому разі тотальне руйнування інфраструктури та промисловості противника є недоречним як із політичних, так і з економічних міркувань, на чому наголошував радянський воєнний теоретик О. Лапчинський [5, 122.].

Крім того, Дуе ніколи не пропонував відмови від винищувальної і взагалі тактичної авіації. Він стверджував, що авіація, навіть якщо вона виконує завдання в інтересах сухопутних військ, повинна мати своє окреме

підпорядкування і становити окремий вид збройних сил. Це дасть змогу масувати її зусилля на виконанні найважливіших завдань, забезпечить необхідну оперативність і компетентність в управлінні її діями. Практика Другої світової війни підтвердила правоту італійського теоретика, адже під час ведення бойових дій на континентальних ТВД саме потужні об'єднання авіації різних країн продемонстрували свою ефективність як у взаємодії із сухопутними військами, так і вирішуючи самостійні оперативні та стратегічні завдання [6, 8].

Що стосується авіації як роду військ (сил) сухопутних військ і флоту, слід частково визнати правоту Дуге стосовно сухопутних військ його часів, адже в 1920–1930-х роках не існувало літальних апаратів, здатних забезпечити авіаційну підтримку сухопутним військам на полі бою з належною ефективністю. Вирішення завдань, що покладалися на авіацію в інтересах сухопутних військ у тактичній та оперативній глибині, доречніше було покласти на частини і з'єднання ВПС, що було підтверджено практикою Другої світової війни. Водночас в окремих локальних конфліктах міжвоєнного періоду, зокрема на Далекому Сході між СРСР і Японією, підпорядкування авіації командувачу загальновійськового об'єднання виявилось виправданим для забезпечення взаємодії на віддаленому ТВД.

Специфіка завдань, які ставилися перед авіацією на морських ТВД вимагала наявності угруповань морської авіації як роду сил військово-морських сил (далі – ВМС). Практика вилучення авіації зі складу ВМС і покладання специфічних завдань морської авіації на ВПС, як це було в Німеччині після приходу до влади нацистів і концентрації всіх авіаційних питань у руках Г. Герінга, призвели до згубних наслідків через відсутність міжвидової взаємодії, недостатню підготовленість особового складу, командирів та органів управління ВПС до виконання специфічних завдань в інтересах флоту, а також через брак необхідного озброєння й військової техніки у ВПС, підхід до інтересів флоту за залишковим принципом [7].

Велика Британія авіацію розглядала як стратегічний засіб ведення війни. У 1923 р там було ухвалено наступальну доктрину «повітряного залякування». Військове керівництво вважало, що спираючись на військово-морський флот та авіацію, країна зможе підірвати військово-економічний потенціал противника способом руйнування політичних і промислових центрів. Однак у 1937 р., коли Міністерство авіації почало планування бойових дій проти Німеччини, стала очевидною цілковита нежиттєздатність цієї концепції [8, 417]. Британські літаки того часу були неспроможні досягти навіть західних кордонів Німеччини, до того ж Британія не мала на континенті жодного військового аеродрому. Відчувався і брак підготовлених кадрів. Така концепція була небезпечна і для самої Британії, адже її ВПС мали тільки наступальну спрямованість, тоді як питання ППО вважалися другорядними. На підставі аналізу власних економічних можливостей, з урахуванням досвіду локальних війн і збройних конфліктів того часу, британці дійшли висновку, що бомбардувальна авіація не зможе ані уразити об'єкти на

території Німеччини, ані захистити Британію і що кращими засобами захисту островів стануть зенітна артилерія та винищувальна авіація. Відтак у 1938 р. почалося створення потужного угруповання ППО, до складу якого входили зенітні артилерійські, винищувальні авіаційні та радіолокаційні підрозділи й частини [9, 169, 179–181, 184–185]. Проте питання оперативного застосування авіації у Великій Британії не розроблялися належним чином.

Французька воєнна теорія значення авіації недооцінювала, залишаючи їй завдання ведення повітряної розвідки та прикриття військ і тилів від ударів повітряного противника. Проведенню повітряних операцій із метою завдання потужних авіаційних ударів по військах і тилах противника приділялося другорядне значення [10, 408]. Тільки Ш. де Голль у своїх передвоєнних працях пропонував мати у складі ударної армії певне угруповання авіації. На його думку, авіація мала бути спроможною не лише виконувати завдання в інтересах армії загалом та її окремих з'єднань, а й вести самостійні бойові дії [11, 33].

У США до початку Другої світової війни авіація, перебуваючи у складі армії та флоту як рід військ (сил), була трактована передусім як засіб захисту континентальної території від зовнішньої агресії. Експерименти, проведені за ініціативою заступника командувача авіаційної служби армії США бригадного генерала В. Мітчелла 21 червня 1921 р., під час яких ударами з літаків за кілька хвилин було знищено трофейні німецькі лінкор «Ostfriesland» та крейсер «Frankfurt», продемонстрували спроможність авіації успішно боротися з великими бойовими кораблями противника [12, 63].

Інший підхід до ролі та місця авіації був пов'язаний із її участю в наступальних та оборонних операціях сухопутних військ. Найбільший розвиток він мав у СРСР та Німеччині. У Радянському Союзі погляди на застосування авіації розвивались у контексті концепції глибокої наступальної операції. 3 березня 1932 р. згідно зі стратегічним та оперативно-тактичним призначенням ВПС Червоної армії авіація розподілялася на військову, армійську та фронтову. У листопаді 1940 р. окремо виділили авіацію Головного командування, або дальню бомбардувальну авіацію (далі – ДБА). Вона була призначена для ведення самостійних повітряних операцій із завдання ударів по об'єктах у глибокому тилу противника. Військова авіація складалася з окремих ескадрилей, що входили до стрілецьких (механізованих, кавалерійських) корпусів. Її завданнями були ведення повітряної розвідки, коригування вогню артилерії та забезпечення зв'язку між командуванням корпусу й штабами з'єднань та частин у його складі. Армійська авіація складалася зі змішаних авіаційних дивізій, які належали до загальновійськових армій. Фронтowa авіація перебувала в підпорядкуванні військових округів (під час війни – фронтів) і складалася з авіаційних з'єднань та частин, однорідних за своїм складом. На початок війни до 80 % радянської авіації входило до складу армійської та фронтової авіації, тобто перебувало в підпорядкуванні командувача загальновійськових з'єднань [13].

Досвід локальних конфліктів 1930-х років переконав радянське керівництво у правильності такої організаційної побудови авіації. Справді, для конфліктів у віддалених і відносно невеликих районах, де відбувалися ці події, така структура себе загалом виправдовувала.

ВПС Німеччини мали іншу структуру. На відміну від ВПС Червоної армії, Люфтваффе уже в 1930-х роках були самостійним видом збройних сил. Вищим оперативним з'єднанням був повітряний флот, до складу якого входили змішані оперативно-тактичні з'єднання – авіаційні корпуси, що складались із п'яти-шести ескадр. Зі свого боку, ескадра була вищим оперативно-тактичним з'єднанням однорідного складу й поділялася на групи. Група, до складу якої входило три загони по дев'ять літаків у кожному, становила німецький аналог радянського авіаційного полку. Особливістю Люфтваффе була фактична відсутність угруповань авіації, спроможних вирішувати завдання у стратегічній глибині [14].

Отже, розвиток теорії воєнного мистецтва авіації напередодні Другої світової війни ґрунтувався на баченні характеру війни, цілей і завдань, які необхідно було вирішувати збройним силам у майбутньому. Авіацію розглядали як засіб або підтримки сухопутних військ під час операцій на континентальних ТВД, або верховного головного командування – призначений для виконання завдань у стратегічній глибині. Зважаючи на це, обирали й пріоритети у військовому будівництві. Для країн, що планували вирішувати стратегічні завдання на континентах, більш характерним був пріоритетний розвиток тактичної авіації, водночас так звані острівні країни більшу увагу приділяли стратегічній. Збалансований розвиток авіації для цього періоду не був характерним.

Друга світова війна примусила воєнних теоретиків переглянути концептуальні положення щодо застосування авіації. Відбулось остаточне формування стратегічних завдань авіації, до яких належали: руйнування об'єктів стратегічного тилу противника; підтримка сухопутних військ в операціях; боротьба за панування в повітрі; ведення повітряної розвідки; перевезення особового складу та вантажів; висадка повітряних десантів. Проте, якщо для радянської та німецької авіації були пріоритетними саме перші три завдання, то союзники по антигітлерівській коаліції не менше уваги приділяли і двом останнім [15, 12].

Війна продемонструвала, що під час широкомасштабного конфлікту самим руйнуванням стратегічного тилу противника відсікти агресію неможливо. Хоча союзна авіація в 1943 р. розпочала стратегічний повітряний наступ небачених масштабів проти Німеччини, її союзників та окупованих територій, зруйнувати військово-економічний потенціал противника упродовж прийнятного терміну не вдалося. Причинами були недостатні ударні можливості стратегічної авіації, які не давали змоги точно уражати визначені цілі, успішні загалом дії сил ППО противника, відсутність винищувального прикриття ударних угруповань. Було спростовано тези Дуге про неможливість прикриття наземних об'єктів необхідним угрупованням зенітної артилерії, швидкого зосередження винищувальної авіації на загрозливому напрямку. Невиправданою виявилась і його впевненість

у тому, що своїм захисним озброєнням стратегічні бомбардувальники можуть успішно відбивати атаки великих груп винищувачів. Навіть атакуючи у щільних бойових порядках із взаємним перекриттям усіх секторів, американська стратегічна авіація, озброєна найкращими на той час літаками В-17 зазнавала великих утрат, діючи без винищувального прикриття. Досвід показав, що будь-яку повітряну операцію треба починати, завойовуючи панування в повітрі [16]. Слід також зазначити, що недостатня увага до розвитку стратегічної авіації в передвоєнний період призводила до згубних наслідків. Відсутність повноцінної стратегічної авіації, спроможної завдати ударів на всю глибину континенту, не дала змоги ані німецькому, ані радянському командуванню результативно атакувати об'єкти глибокого тилу противника, хоча таке завдання було актуальним для обох сторін.

Загалом дістали підтвердження й дальший розвиток передвоєнні погляди щодо авіаційної підтримки дій сухопутних військ в операціях. Як засвідчила практика, авіація відіграла в них провідну роль упродовж усієї війни. Відсутність успішної авіаційної підтримки завжди призводила до поразки навіть в умовах чисельної переваги сухопутних військ. Спроби радянського командування провести контрудари силами механізованих корпусів у червні – липні 1941 р. призвели врешті до цілковитого розгрому контрударних угруповань, попри те, що вони кожне окремо й усі разом у кілька разів переважали німецькі танкові групи за кількістю озброєння та військової техніки, насамперед танків. Лише у складі 4-го механізованого корпусу, розгорнутого в районі Львова, станом на 22 червня 1941 р. перебувало 882 танки, з них 101 – КВ і 313 – Т-34, аналогів яким німці не мали. У складі єдиної на всю групу армій «Південь» 1-ї танкової групи в німців налічувалося 585 танків, з яких лише 284 – середні Рз III, які істотно поступалися за тактико-технічними характеристиками радянським [17; 18]. Слід зазначити, що у складі Південно-Західного фронту таких корпусів було три [19]. Провідну роль у розгромі радянських мехкорпусів відіграла німецька авіація, яка, утримуючи панування в повітрі, вела успішну розвідку і своїми ударами завдавала радянським військам утрат під час висунення, розгортання й на полі бою, запобігаючи реалізації кількісної та якісної переваги.

Найбільш раціональною формою організації повітряних сил на початку війни була німецька, за якої авіація, будучи самостійним видом збройних сил, діяла у складі оперативних з'єднань – повітряних флотів, що давало змогу німецькому командуванню зосереджувати потрібну кількість сил на вирішальних напрямках, досягати рішучого масування сил, успішно захоплювати панування в повітрі й ефективно підтримувати дії сухопутних військ [20]. Згодом до аналогічної структури були приведені й військово-повітряні сили всіх країн – учасниць війни [21]. Отже, практика спростувала радянські й американські погляди, згідно з якими авіація мусила перебувати в підпорядкуванні загальновійськового командування,

адже в такому разі вона не мала стратегічної та оперативної самостійності, яка виявилась украй потрібною.

Під час вирішення завдання авіаційної підтримки сухопутних військ у наступальних операціях зародилася така форма оперативного застосування авіації, як авіаційний наступ. Його сутність полягала в безперервній підтримці загальновійськових (танкових) з'єднань під час наступу масованими діями авіації на всю глибину оперативної побудови оборони противника [22, 67]. Слід також зазначити, що до авіаційної підтримки військ залучено було не лише тактичну, а й важку бомбардувальну (стратегічну) авіацію. Її дії були спрямовані головним чином на завдання ударів по об'єктах в оперативній глибині [23].

Отже, Друга світова війна докорінно вплинула на розвиток воєнного мистецтва, озброєння й військової техніки та організаційну структуру авіації. Вона продемонструвала її вирішальне значення для всього ходу збройної боротьби. Було зроблено висновок про необхідність збалансованого розвитку всіх родів сил авіації для участі у світовій війні. Відбулось остаточне визначення основних стратегічних завдань ВПС як виду збройних сил. Незважаючи на наступні зміни, що відбулись у військовій справі упродовж другої половини ХХ ст., основи дальшого розвитку воєнного мистецтва авіації були закладені саме під час Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Дуэ Дж. *Господство в воздухе. Сборник трудов по вопросам воздушной войны* / Пер. с ит. В.А. Винограда; Предисловие комкора В.В. Хрипина / Дж. Дуэ. – 2-е изд. – М.: Воениздат НКО СССР, 1936. – С. 45–46.
2. *Организация ВВС РККА 1941–1945 г.* // *Авиация Второй мировой* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.airpages.ru/ru/vvs1.shtml>. – Назва з екрана.
3. *Вотье П. Военная доктрина генерала Дуэ* / П. Вотье. – М.: Воениздат НКО СССР, 1937. – 240 с.
4. *Аллео Э. Воздушная мощь и сухопутные вооруженные силы* / Э. Аллео. – М.: Воениздат НКО СССР, 1936. – 252 с.
5. *Лапчинский А.Н. Воздушные силы в бою и операции* / А.Н. Лапчинский. – М.: Государственное военное издательство, 1932. – 291 с.
6. *Лисенко О.Є., Макаров В.Д. Бойові дії авіації в роки Великої Вітчизняної війни* / О.Є. Лисенко, В.Д. Макаров. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 174 с.
7. *Руге Ф. Война на море. 1939–1945* / Ф. Руге // *Военная литература* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/ruge/index.html>. – Назва з екрана.
8. *Barnett C. Britain and Her Army 1509–1970. A Military, Political and Social Survey* / C. Barnett. – NewYork, 1970. – 560 p.
9. *Higham R. Armed Forces in Peacetime. Britain, 1918–1940* / R. Higham. – G. T. Foulis&Co, 1962. – 332 p.
10. *История второй мировой войны. В 12-ти томах.* – Т. 2. – М.: Воениздат, 1974. – 479 с.
11. *Голль Ш. де. Военные мемуары: Призыв 1940–1942* / Пер. с фр. А.А. Анфилофьева, Ю.Б. Арзуманова, В.Г. Гак и др. / Шарль де Голль. – М.: АСТ; Астрель, 2003. – 814 с.
12. *Брофи А. Военно-воздушные силы США* / А. Брофи. – М.: Воениздат, 1957. – 354 с.

13. Организация ВВС РККА 1941–1945 г. // *Авиация Второй мировой*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.airpages.ru/ru/vvs1.shtml>. – Назва з екрана.
14. Организация и подготовка кадров ВВС Германии. Организация ВВС. Аналитическая записка НИИ № 4 ВВС Рабоче-крестьянской Красной армии // *Авиация Второй мировой* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.airpages.ru/mn/lw_01.shtml. – Назва з екрана.
15. Роль Военно-воздушных сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 (По материалам IX военно-научной конференции ВВС). – Москва: Министерство обороны СССР, Военно-воздушные силы, 1986. – С. 175.
16. Веракса Е. Воздушные операции стратегической авиации США и Англии в Западной Европе в 1943–1945 гг. / Е. Веракса // *Виртуальная энциклопедия военной авиации* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pro-samolet.ru/air-battles/581-air-operations-strategic-air>. – Назва з екрана.
17. Уланов Андрей. Июнь 1941 года. 4-й мехкорпус на Львовском выступе / Андрей Уланов // *Warsport* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://warspot.ru/6414-iyun-1941-goda-4-y-mehkorpus-na-lvovskom-vyustipe>. – Назва з екрана.
18. Состав немецких танковых групп в 1941 году при нападении на СССР // *Армии и солдаты*. Военная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://armedman.ru/stati/sostav-nemetskih-tankovyih-grupp-v-1941-godu-pri-napadenii-na-sssr.html>. – Назва з екрана.
19. Юго-Западный фронт // *Боевые действия Красной армии в ВОВ* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bdsa.ru/фронты/859-694>. – Назва з екрана.
20. Организация и подготовка кадров ВВС Германии (НИИ ВВС КА. 1944 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.airpages.ru/mn/lw_01.shtml. – Назва з екрана.
21. Организация советской авиации в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.airpages.ru/ru/vvs3.shtml>. – Назва з екрана.
22. Скоморохов Н.М. Развитие оперативного искусства ВВС в годы Великой Отечественной войны и значение опыта войны для современности / Н.М. Скоморохов // *Роль Военно-воздушных сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 (По материалам IX военно-научной конференции ВВС)*. – Москва: Министерство обороны СССР, Военно-воздушные силы, 1986. – С. 64–71.
23. Авиационная поддержка сухопутных войск во Второй Мировой [Электронный ресурс] // *Biofile*. – Режим доступа: <http://biofile.ru/his/2785.html>. – Назва з екрана.

© Владимир РЕЗНИК

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПРИМЕНЕНИЕ АВИАЦИИ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье проводится анализ разрабатываемых в период между двумя мировыми войнами теоретических взглядов на применение авиации в будущих войнах и операциях. Автором раскрыты основные подходы военных теоретиков ведущих стран мира к роли авиации в будущих вооружённых конфликтах. Кроме того, он обращает внимание на ход дискуссии в военно-теоретических кругах

в 1920–1930-х годах по поводу отдельных подходов относительно применения авиации. Опровергается ряд критических замечаний к теории воздушной войны итальянского военного теоретика Дж. Дуэ. Показано, какие из предвоенных положений теории военного искусства авиации были подтверждены во время Второй мировой войны, что было перечёркнуто военной практикой, что нашло дальнейшее развитие.

Ключевые слова: война в воздухе, господство в воздухе, авиационная поддержка, стратегическая авиация, тактическая авиация.

© Volodymyr RIEZNIK

THEORETICAL VIEWS ON THE USE OF AIRCRAFT AND ITS IMPLEMENTATION DURING THE SECOND WORLD WAR

The article analyzes theoretical perspectives on the strategic and operational use of aviation in future wars and operations developed in militarily leading countries around the world in the period between the two world wars. The author describes the basic provisions of various theoretical approaches of military theorists of the Great Britain, Italy, Germany, the USSR, the USA and France to the role of aviation, its strategic and operational tasks, its place in the armed forces of countries and organizational structure. The author reveals the basic approaches to accomplishing the tasks of combating air supremacy, destroying enemy strategic rear objects and providing infantry support of aviation during battles and strategic operations. The author draws attention to the course of discussion in the military-theoretical circles in the 1920s and 1930s around separate theoretical approaches to the use of air forces, based on the work of military theorists of the time. The author refutes as untrue the number of critical remarks about the air warfare theory of the Italian military theorist J. Duet. The author describes which of the pre-war provisions of the theory of military art of the Air Force was confirmed during the Second World War, which was refuted by military practice, which was further developed. To summarize, the author draws a number of conclusions and states the fact that the Second World War had a decisive influence on the further development of the military art of aviation, the development of its weapons and military equipment. There was a final awareness of the need to allocate aviation to a separate, full-fledged type of armed forces, capable of performing their tasks both independently and in cooperation with other types. The author emphasizes the need for a balanced development of the air force, which will allow the most effective performance of the entire range of tasks that confront this type of armed forces in military conflicts of any intensity.

Keywords: air warfare, domination in the air, aviation support, strategic aviation, tactical aviation.

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 331.108:34]:94(477-074)“1941/1944”

© *Аліна ІВАНЕНКО*

ДО ПИТАННЯ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ЮРИДИЧНИХ УСТАНОВ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ТА ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

Дослідження присвячене такому поняттю, як колабораціонізм у період Другої світової війни, зокрема у сфері суддівства, адвокатури та нотаріату. У статті з'ясовано, що більшість суддів, які обіймали відповідні посади в райхскомісаріаті «Україна» та військовій зоні окупації, розпочали свою професійну діяльність ще в царські часи. Для більшовиків вони були «чужорідними елементами», що не вписувались у тогочасну систему правосуддя СРСР. Ступінь конфлікту цих людей із радянською владою був різний. Але основною причиною їхнього вступу на службу стало намагання вижити в екстремальних умовах гітлерівської окупації, забезпечити себе та рідних елементарними засобами для фізичного існування. У дослідженні зазначено, що до роботи суддями та адвокатами були допущені особи з неспеціальною юридичною освітою: вчителі, представники інших професій.

Ключові слова: колабораціонізм, суддя, влада, юридична освіта, ув'язнення.

Усі воєнні конфлікти так чи інакше супроводжувалися й супроводжуватимуться таким неоднозначним явищем, як співпраця населення країни чи принаймні певної його частини із загарбником та встановленим ним окупаційним режимом. Ця тенденція більш відома в історіографії як колабораціонізм. Звісно, що вона не могла не проявитись і в період такого глобального військово-політичного конфлікту, як Друга світова війна. Не оминуло явище колабораціонізму й територію нашої країни. Частина населення з різних причин та мотивів, вимушено чи добровільно й цілком усвідомлено, але співпрацювала з окупаційними адміністраціями райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) та військової зони окупації (далі – ВЗО) в різних сферах життєдіяльності встановленого режиму, зокрема й у створених окупантами судах та адвокатурі.

Звісно, що в класичному розумінні термін «колабораціонізм» передбачав політичну співпрацю еліти загарбаної країни з державою-агресором. За цим визначенням колабораціонізм більш характерний для країн Західної Європи.

Але так сталося, що в сучасній історіографії цей термін розглядають у контексті вимушеної чи добровільної співпраці населення окупованої країни з агресором. У нашому випадку скористаємося міркуваннями О. Гончаренка, який, узагальнюючи погляди сучасних науковців, стверджує, що український колабораціонізм – це вимушена чи добровільна співпраця населення окупованої України з гітлерівцями в побутовій, економічній, культурній, адміністративній, військовій, військово-політичній та репресивно-каральній сферах [21].

Діяльність системи окупаційного судочинства була предметом дослідження сучасних істориків, таких як О. Гончаренко, В. Шайкан та М. Куницький [16–20; 22–24]. Але й донині дослідники не розглядали постаті суддів та адвокатів, які працювали у створених гітлерівцями юридичних установах РКУ та ВЗО.

У контексті нашого дослідження можемо виходити з того, що співпраця радянських громадян з окупантами в юридичній сфері більше наближається до адміністративного колабораціонізму, тобто участі в роботі місцевих владних інституцій. Підставою для цього є факт, що жодного ступеня самостійності від німецьких владних структур, репрезентованих у РКУ генеральними комісаріатами та гебітскомісаріатами, а у ВЗО – фельд- та ортскомендатурами, судові органи та адвокатура не мали. Звісно, що ми не можемо ідентифікувати їх як владні органи, але їхня діяльність сприяла повноцінному функціонуванню всього адміністративного, господарського та репресивно-карального окупаційного апарату. До того ж ці структури перебували у штатних розписах органів місцевого управління. Працівники юридичної сфери були на матеріальному утриманні, зокрема одержували харчові продукти, а в разі необхідності й службове житло саме від місцевої влади.

Здебільшого колишні працівники окупаційного судового апарату, на відміну, скажімо, від особового складу поліційних формувань, не скоювали злочинів проти місцевого населення, не брали участі в акціях знищення людей, у відправленні молоді на роботи до Німеччини тощо. Але своєю практичною роботою вони скоїли тяжчі злочини, зокрема – проти держави. Своєю практичною діяльністю – бажали вони цього чи ні – працівники судового апарату РКУ та ВЗО легітимізували окупаційний режим, зміцнювали гітлерівський «новий порядок», вносили в повсякдення життя місцевого населення законодавство Німеччини, трансформоване відповідно до умов України. Цим самим вони працювали над реалізацією мети й завдань окупаційного режиму. Суди були важливим органом, який, взаємодіючи з німецькою та місцевою владою, забезпечував повноцінну роботу всього управлінського механізму РКУ та ВЗО.

Трагізм ситуації вбачаємо і в тому, що відновлення роботи органів юридичної сфери було життєво необхідним для більш-менш стабільного існування тогочасного суспільства, правомірного врегулювання багатьох царин соціального життя, яке не змогли зупинити ні війна, ні гітлерівське нашествя. Установлення юридичних фактів, цивільні та сімейні відносини в місцевому соціумі неможливо було врегулювати суто адміністративними чи то репресивно-каральними

засобами. Та й самі владні інституції потребували цього, адже не могли повноцінно діяти, виконуючи ще й невластиві для них судові функції. Так, з одного боку, робота установ юридичної сфери була необхідна українському суспільству, а з другого – зміцнювала встановлений гітлерівцями окупаційний «новий порядок».

Шлях людей до співпраці з ворогом завжди складний і неоднозначний. Це особистий вибір кожної окремо взятої особистості. Але якщо на той час для людини особистим ворогом була сама радянська влада, то шлях до колаборації бачиться не таким і складним. Згадаймо також панічні настрої, пов'язані з військовою катастрофою Червоної армії в 1941 р., фізичний терор, який чинили гітлерівці в окупованій Україні, нестачу найнеобхіднішого для підтримки елементарного життя.

Для нас парадоксальність ситуації в аналізі юридичного сегмента колаборації адміністративного типу ще й у тому, що радянська пропаганда частково, як виявилось, мала рацію. Тоді стверджували, що на шлях співпраці з ворогом стали здебільшого представники колишніх експлуататорських класів, царські чиновники й загалом особи, ображені радянською владою, колишні репресовані тощо. Цілком очевидно, що частково, але ці оцінки можемо застосувати і щодо дій тих осіб, які перебували на посадах суддів окупаційного апарату влади. Куди меншою мірою це стосується тогочасних адвокатів та нотаріусів.

Суддівство є досить специфічною професійною цариною, і до нього залучаються найбільш підготовлені юристи. Не став винятком і період нацистської окупації України. Радянська евакуація в 1941 р. призвела до майже цілковитої відсутності колишніх юридичних кадрів, які працювали в судовому апараті СРСР. Та, власне, якщо такі спеціалісти й лишилися на окупованій території, вони намагалися не афішувати своєї попередньої професійної діяльності, адже могли зазнати переслідувань. Тому під час організації судових установ та адвокатури німецька окупаційна адміністрація змушена була рекрутувати суддівські кадри з осіб, які працювали в цій сфері до більшовицького перевороту 1917 р. Ці люди були обізнані із законодавством, оскільки закінчили юридичні факультети ще царських університетів й обіймали до революції відповідні посади в судовому апараті Російської імперії. Із утвердженням радянської влади їх усунули з органів юстиції під час системних «чисток». Тому радянська реальність зламала особисту долю цих людей, змінила високий соціально-професійний статус. Відтак, за невеликим винятком, вони могли претендувати хіба що на посади юридичних консультантів радянських підприємств, установ та організацій. Тому, беручись до створення судової системи, німецька окупаційна влада знайшла в цьому соціальному середовищі благодатний ґрунт для реалізації власних планів.

Фактично всі працівники юридичних установ мали досить поважний вік, а свою професійну кар'єру зазвичай, закінчивши юридичні факультети університетів Російської імперії, розпочинали за царського режиму. Наприклад, вінниць-

кий адвокат О. Гармашов, 1876 р. н., був випускником юридичного факультету Київського університету. Походив із сім'ї не службовців, як було вказано в анкетних даних документації відділення Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС), а селян Миколаївської губернії [4, 9, 14]. Кільком адвокатам із Вінниці було від 45 до 60 років [4, 14–16]. Так само й четверо суддів із цього міста мали вік від 50 до 80 [4, 21].

Житомирський суддя М. Лобачевський народився в 1878 р. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Працював на різних посадах в апараті судових структур Російської імперії. Після звільнення з органів юстиції був безробітним, а в 1931 р. влаштувався діловодом в одну зі шкіл м. Житомир. У 1936 р. став пенсіонером [5, 11].

За його словами, які задокументувало слідство, суддею в 1942 р. він став за рекомендацією О. Яценюка, який працював тоді міським нотаріусом і якому було дано доручення організувати суди в м. Житомир [5, 11 зв.]. Та вже невдовзі М. Лобачевський зізнається, що особисто звертався до О. Яценюка, який був головою Житомирської обласної управи, із проханням надати роботу ще в серпні 1941 р. [5, 20].

Під час слідства він заявив, що ворожість «до радянської влади виявилась результатом того, що мене вигнали з адвокатури, а в 1930 р. був позбавлений права голосу. Із того часу мене нікуди не приймали на юридичну роботу. Це і стало причиною моїх антирадянських поглядів і ворожих щодо радянської влади настроїв» [5, 25].

Як ми вже зазначали, чимало людей, які обіймали посади суддів у РКУ та ВЗО, могли мати претензії до радянської влади, адже самим її встановленням було зламано їхній звичний життєвий ритм, кар'єрне зростання тощо.

М. Прель, 1873 р. н., закінчив юридичний факультет Київського університету і спочатку працював адвокатом, а згодом обіймав різні посади в юридичних установах, зокрема був суддею. Зазначимо, що аналогічну професію мав і його батько. Мати була вчителькою [3, 14 зв.]. Але після встановлення радянської влади він уже не працював ані в судових органах, ані в будь-яких юридичних установах. У 1921 р. змушений був, покинувши службу, переїхати до Літинського району Вінницької області, працюючи на власній землі.

У 1929 р. М. Прель вступив у колгосп, де працював до 1933 р. Та радянська влада віднайшла його й там. Як колишнього царського чиновника його звідти виключили. Певний час він був безробітним, згодом таки роботу дістав. Але, звісно, вже не за спеціальністю.

Війна застала М. Преля в с. Пирогів на Київщині. У 1942 р. у зв'язку з матеріальною скрутою він переїхав до м. Вінниця і, звернувшись до професора Севастьянова, тамтешнього міського голови, отримав посаду мирового судді [3, 14, 15]. Із професором Севастьяновим був знайомий особисто ще з 1905 р. [3, 21].

Ф. Садкевич, 1882 р. н., суддя з м. Вінниця, у 1912 р. закінчив Харківський університет. До революції 1917 р. працював у судовому відомстві. У радянський період також утратив можливість працювати в юридичних установах [2, 36].

Сумський суддя Д. Венгрженовський, 1885 р. н., з вищою юридичною освітою, був засуджений у 1937 р. Заарештували його 8 січня 1944 р. [14, 3]. Він закінчив юридичний факультет. Певний час був суддею в Житомирі. Але від 1930 р. вже не міг працювати за спеціальністю [14, 9, 10].

І. Фурманський, суддя із м. Житомир, 1883 р. н., з вищою юридичною освітою, був заарештований відділом контррозвідки «Смерш» 141-ї стрілецької дивізії 21 січня 1944 р. [6, 3, 4]. Слідство з'ясувало, що в 1909 р. він закінчив Новоросійський університет в м. Одеса [6, 8]. У 1919–1920 рр. працював начальником Любарської районної міліції. У 1921 р. змінив рід діяльності – став адвокатом при Любарському суді. Проте в 1924 р. за «політичну безграмотність» із посади був звільнений [6, 8]. Після цього до юридичної роботи його не допускали.

У 1932 р. І. Фурманського було засуджено, і після відбуття терміну ув'язнення він працював агротехніком та спостерігачем на метеостанції в м. Бердичів. У 1942 р. був запрошений на посаду судді Любарського району. З'явившись до районної управи, одержав від її керівника заяви місцевих жителів, які в того накопичилися через відсутність судді [6, 8 зв.]. Під час проведення слідства заявив, що бажав працювати на керівній посаді. Тож, коли «прийшли німці», скористався із цієї можливості, ставши суддею [6, 12].

С. Мілюков, 1884 р. н., як свідчить постанова про його арешт, видана управлінням НКДБ по Житомирській області 14 січня 1946 р., проживав у м. Дніпродзержинськ. У період окупації працював членом апеляційного суду м. Житомир. У 1943 р. втік разом із німецькою адміністрацією [7, 3]. У 1910 р. він закінчив юридичний факультет Московського університету і працював на різних посадах у судовому апараті Російської імперії.

Після революції С. Мілюков фактично втратив право обіймати посади в судових установах. У 1929 р. навіть виїхав до м. Фрунзе (на той час Киргизької АРСР), де працював адвокатом. У 1931 р. переїхав до м. Біла Церква, де обіймав посаду не юридичного характеру, а в 1936 р., перебравшись до Житомира, став завідувачем правового відділу обласної господарської організації [7, 12, 13].

У серпні 1945 р. управління НКДБ по Сумській області заарештувало Є. Боголюбова, 1872 р. н., з вищою юридичною освітою, полковника царської армії. Увесь період окупації він працював суддею в м. Конотоп, а згодом у м. Кролевець Сумської області. У постанові про арешт було зазначено, що в серпні 1943 р. Є. Боголюбов евакуювався до Німеччини, вступив на службу до поліції та охороняв табір [12, 3]. Із матеріалів справи бачимо, що він закінчив військово-юридичну академію в м. Петербург. До війни працював на різних посадах, пов'язаних з юриспруденцією [12, 8, 9]. Під час окупації був суддею, розглядав як цивільні, так і кримінальні справи. Евакуювавшись до Німеччини, працював писарем при

службі охорони одного з таборів. Після його зайняття американськими військами репатрійований до СРСР [12, 10, 10 зв.].

Не всі колаборанти мали особисті претензії до радянської влади. Але дехто з них таки потрапив під маховик сталінських репресій. Л. Фігурський свідчив, що в 1933 р. був заарештований Уманським відділенням Державного політичного управління (далі – ДПУ), але після кількомісячного слідства звільнений із-під варті [15, 14 зв.].

Частина людей не змогла вчасно покинути територію України, яка опинилася під німецькою окупацією. Л. Фігурський пояснював свій невиїзд тим, що мусив виконувати службові обов'язки щодо охорони майна підприємства, де працював юридичним консультантом. До 17 вересня 1941 р. він перебував на службі, а вже за два дні німецькі війська ввійшли до м. Київ [15, 15].

Пояснюючи свої мотиви вступу на службу в окупаційний апарат влади, він розповідав, що певний час, проживаючи в м. Київ, ніде не працював і лише навесні 1942 р. виїхав до Христинівського району, маючи надію влаштуватися на роботу за спеціальністю. Там він працював до війни, обіймаючи різні посади відповідно до свого юридичного фаху, і чимало людей знали його особисто [15, 19, 19 зв.].

Г. Бондаренко також не мав видимих претензій до радянської влади. Працюючи в системі споживчої кооперації м. Вінниця, він із причини «фізичної слабкості» не покинув міста й залишився в окупації. У вересні 1941 р. у Вінниці було організовано суд, куди Г. Бондаренка запросили як професійного юриста. У середині 1942 р. зі створенням нової судової системи його призначили мировим суддею [1, 7, 8].

Але з часом, як і всі підслідні, Г. Бондаренко розповідав дедалі більше фактів про своє довоєнне життя та особисті стосунки з радянською владою. Слідчі дізналися, що він як колишній царський чиновник був позбавлений права працювати за спеціальністю. А з початком війни та встановленням окупаційного режиму в нього така можливість з'явилася. «Яких-небудь політичних цілей я не мав. У мене були суто корисливі мотиви. Мене спонукало те, що, працюючи в суді, я зможу отримувати пристойну зарплату, значно вищу, аніж скажімо в споживчій кооперації чи в якійсь іншій організації. До того ж я маю юридичну освіту», – свідчив Г. Бондаренко [1, 19 зв.].

Видимих конфліктів із радянською владою не було й у вінницького адвоката О. Гармашова. Щоправда, в 1932 р. він із невідомих нам причин на один рік виїхав із міста і працював у м. Алма-Ата Казахської РСР. На запитання слідчого, чому він не виїхав із м. Вінниця напередодні німецької окупації, О. Гармашов заявив: «Не евакуювався я з особистих міркувань. Я вважав, що німці будуть дуже короткий час, до того ж я володів господарством у м. Вінниця, яке жаль було залишати. До цього ще додалося те, що я сам був вже старим і мав 70-річну сестру» [4, 14–16].

Перші дні захоплення Вермахтом, як визнав О. Гармашов, різко змінили його ставлення до окупації. Він пересвідчився у військовій потужності Німеччини. Ці настрої було посилено панічним відступом Червоної армії та великою кількістю радянських військовополонених [4, 17].

У перших числах серпня 1941 р. О. Гармашов зустрів у місті колег по колишній професійній діяльності, які повідомили про зустріч із міським головою – професором Севастьяновим. Тоді міський керівник запропонував створити адвокатську колегію, до якої колеги запросили й О. Гармашова. Роботи він не мав, тож і вирішив звернутися до очільника міської влади з відповідною заявою. Після отримання згоди став адвокатом [4, 18].

Отже, як бачимо, більшість суддівських та адвокатських посад була обійнята людьми, які здобули професійну юридичну освіту ще в царські часи, але за радянської влади втратили можливість працювати за фахом.

Однак відомі й випадки, коли суддівські посади діставалися особам із неспеціальною юридичною освітою. Зокрема, суддя з м. Шостка Г. Романенко закінчив лише кілька класів, курси бухгалтерів і працював плановиком на одному з підприємств [13, 16]. А от О. Білоус, 1889 р. н., був шкільним учителем. Закінчив два курси педагогічного інституту [13, 39]. У 1918–1919 рр. перебував в армії С. Петлюри, у 1922–1924 рр. – на службі в ДПУ. Від липня 1938 р. до травня 1939 р. – під слідством НКВС. У 1938 р. репресували його зятя. Від липня 1942 р. до жовтня 1943 р. Г. Романенко був мировим суддею Дзержинського району на Житомирщині. У листопаді 1943 р. – січні 1944 р. – начальником штабу партизанського загону. Заарештований 28 травня 1945 р. [8, 3, 7, 11 зв., 12, 13, 39].

Слідство з'ясувало механізм призначення мирових суддів. О. Білоус свідчив, що був висунутий на посаду колгоспниками одного із сіл району. У червні його викликали до районної управи й поставили перед фактом: потрібно працювати суддею. Отримавши відмову, керівник районної управи погрожував О. Білоусові, після чого той погодився обійняти посаду. Як людину без юридичної освіти його відрядили до судді Чуднівського району, в якого він одержав службові інструкції про порядок судочинства [8, 13].

І. Омельчук до війни також працював шкільним учителем. Закінчив Житомирський педагогічний інститут. Заарештований 16 травня 1945 р. Чуднівським РВ НКДБ. Із початком окупації обійняв посаду керівника Чуднівської районної управи, згодом – директора гімназії. У 1942 р. став спочатку членом суду, а згодом і мировим суддею [9, 4, 5, 16]. Був засуджений до 10 років позбавлення волі та конфіскації майна [9, 63 зв.].

У червні 1944 р. заарештували колишнього мирового суддю Привільнянського району Миколаївської області М. Корженка, 1900 р. н. Він мав незакінчену вищу педагогічну освіту. До війни працював директором сільської школи [11, 3]. За окупації – спершу вчителював у селі, але в серпні 1942 р. його викликали до районної управи, де й запропонували стати мировим суддею [11, 3].

Подекуди посади в судах обіймали й колишні працівники радянської юридичної сфери. Їхній шлях до служби в окупаційному владному апараті був досить простим. Колишній суддя Черняхівського району Житомирщини М. Гусак, переживши німецький військовий полон і отримавши звільнення, з'явився з відповідними документами до комендатури, де пройшов відповідну процедуру реєстрації.

У серпні 1942 р. його викликали у відділ юстиції генерального комісаріату «Житомир», де запропонували обійняти посаду судді одного з районів. Поміркувавши, М. Гусак погодився, відтак став суддею Черняхівського району [10, 25 зв., 26, 28].

Особливістю радянського правосуддя було прагнення навісити певні ярлики. Не стали винятком і судові процеси проти колаборантів, багатьох із яких звинувачували у «зраді Батьківщині». Радянські слідчі намагалися, окрім справжньої вини заарештованих людей, довести їхню ненависть до радянської влади, соціалістичного устрою держави тощо. У матеріалах постанови про пред'явлення звинувачення М. Прелю було зазначено, що той вступив на службу в окупаційні «каральні органи», якими, на думку слідчого, були тогочасні суди, й «ненавидів соціалістичний лад в СРСР», а тому евакуювався разом з окупаційною владою. У матеріалах обвинувачення містяться вказівки на те, що він не лише засуджував радянських громадян до позбавлення волі, а й виносив рішення про накладення на них штрафних санкцій. Додатковим фактом вини підсудного стала зміна ним радянського громадянства, бо той «вступив у групу так званих фольксдойчів», користувався привілеями й одержував пайок. До того ж був примусово повернений на батьківщину як репатріант [3, 17].

Зазначимо, що М. Прель повністю визнав свою провину, але факт ворожого ставлення до радянської влади таки заперечив, зазначивши: «...вороже настроєним до радянської влади я не був, а скоїв ці злочини через відсутність матеріальних засобів для існування», – й додавши: «На роботу я влаштувався за пропозицією старости міської управи Севастьянова, який знав, що я до 1918 р. працював у різних судових відомствах» [3, 18].

Навішування ярликів простежується і в інших кримінальних справах. Зокрема, в обвинувальному акті щодо колишнього судді Ф. Садкевича читаємо: «Будучи солідарним з німецько-фашистським ладом і спробами німців установити так званий новий порядок у Європі, Садкевич як знавець німецько-фашистських законів став працювати мировим суддею у місті Вінниці. Знаючи, що фашизм не має виданих для суддів законів, скориставшись беззаконням, періодом розбою та свавілля, які чинились німецькими варварами, Садкевич у своїй судовій роботі допомагав німцям тримати народ у покорі, караючи за найменші провини, керуючись замість законів своїми капітулянтськими настроями стосовно Червоної армії і перемоги радянської влади, тобто своєю правосвідомістю на користь німців і вказівками фашистів щодо введення та закріплення «права приватної власності» [2, 15, 15 зв.].

На захист судді Ф. Садкевича виступила дружина, яка у своїй заяві розповіла про неможливість його евакуації через необхідність утримувати престарілу матір та інших рідних. Вона зазначила, що чоловік став суддею на прохання вінницьких адвокатів, які особисто знали його з попередньої професійної діяльності. До того ж він мусив працевлаштуватися, щоб утримувати родину. У заяві зазначено, що «бути безробітним йому при його сім'ї було неможливо. Засобів до існування, окрім роботи, ми не мали ніяких» [2, 29].

Загалом дружина охарактеризувала його як людину, що, використовуючи свою професійну діяльність, намагалася допомогти жителям міста. За її словами, своїми вироками та рішеннями Ф. Садкевич прагнув пом'якшити становище людей. У повсякденному житті він допомагав знайомим євреям. Дружина колишнього судді пропонувала слідству викликати їх як свідків [2, 29–31].

Отже, більшість суддів, які обіймали відповідні посади в РКУ та ВЗО, розпочала свою професійну діяльність іще в царські часи. Здебільшого вони здобули класичну вищу юридичну освіту в університетах Російської імперії. Після більшовицького перевороту 1917 р. та утвердження радянської влади ці люди були усунуті з посад і не могли працювати за фахом. За невеликим винятком вони втратили можливість працювати й адвокатами. Зазвичай «колишні» спеціалісти обіймали посади юрисконсультів у різноманітних радянських установах, що не відповідало їхній кваліфікації. Але для більшовиків вони були «чужорідними елементами», які не вписувались у систему тогочасного правосуддя СРСР.

Ступінь конфлікту цих людей із радянською владою був різний. Дехто мав образу за переслідування, зокрема й суто репресивно-карального характеру. Але основною причиною їхнього вступу на службу було намагання вижити в екстремальних умовах гітлерівської окупації, забезпечити себе й рідних елементарними засобами для фізичного виживання. Чи не тому, вже маючи по 60–70, а то й більше років, ці люди змушені були продовжувати працю.

До роботи суддями й адвокатами були допущені особи з неспеціальною юридичною освітою: вчителі, представники інших професій. В окремих випадках суддями та адвокатами служили й колишні представники радянського юридичного апарату, члени та кандидати в члени ВКП(б), які через різні життєві обставини змогли легалізуватися в окупованій гітлерівцями Україні.

Джерела та література:

1. *Архів Управління Служби безпеки України (далі – УСБУ) у Вінницькій області.* – Ф. 6 (ОФ). – Спр. 25025. – 79 арк.
2. *Там само.* – Спр. 13133. – 56 арк.
3. *Там само.* – Спр. 3483. – 61 арк.
4. *Там само.* – Ф. 7 (ПФ). – Спр. 27939 (13365). – 92 арк.
5. *Архів УСБУ в Житомирській області.* – Ф. 6 (ОФ). – Спр. 7815. – 65 арк.
6. *Там само.* – Спр. 29879. – 91 арк.
7. *Там само.* – Спр. 9750. – 69 арк.
8. *Там само.* – Спр. 7965. – 52 арк.

9. Там само. – Спр. 8588. – 90 арк.
10. Там само. – Спр. 8971. – Т. 1. – 260 арк.
11. Архів УСБУ в Миколаївській області. – Ф. 5. – Спр. 1418. – 66 арк.
12. Архів УСБУ в Сумській області. – Ф. О. – Спр. 177. – 116 арк.
13. Там само. – Спр. 2749. – 136 арк.
14. Там само. – Спр. 5262. – 113 арк.
15. Архів УСБУ в Черкаській області. – Ф. О. – Спр. 1452. – 202 арк.
16. Гончаренко О.М. Майнові правовідносини місцевого населення Райхскомісаріату «Україна»: проблеми визначення цивільного статусу та аналіз нормативного забезпечення / О.М. Гончаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія Тернопіль. – Вип. 1. – Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – 299 с.
17. Гончаренко О.М. Повсякденне життя місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» у контексті функціонування окупаційної системи цивільних судів (1941–1944 рр.) // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 5–6 жовтня 2012 р. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 200 с.
18. Гончаренко О.М. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
19. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / О.М. Гончаренко, М.П. Куницький, О.Є. Лисенко. – К., 2014. – 151 с.
20. Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: Історичні нариси. – Кн. 1. – К.: Наукова думка; НАН України, 2010. – 735 с.
21. Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії [Електронний ресурс] / О. Гончаренко // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (23). – К., 2019. – С. 5–24. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/23.05.2019/pdf/VIM_23_2019-5-24.pdf. – Назва з екрана.
22. Куницький М.П. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) / М.П. Куницький // Мандрівець. – 2013. – № 6 (108). – 98 с.
23. Шайкан В.О. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – 250 с.
24. Шайкан В.О. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації / В.О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – Вип. 11. – К., 2007. – 250 с.

© *Алина* ИВАНЕНКО

К ВОПРОСУ КАДРОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАБОТЫ ЮРИДИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ РАЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» И ВОЕННОЙ ЗОНЫ ОККУПАЦИИ (1941–1944 гг.)

Исследование посвящено такому понятию, как коллаборационизм в период Второй мировой войны, в частности в сфере судейства, адвокатуры и нотариата. В статье установлено, что подавляющее большинство судей, занимающих соответствующие должности в рейхскомиссариате «Украина» и военной зоне оккупации, начали свою профессиональную деятельность ещё в царские времена. Для большевиков они были «чужеродными элементами», не вписывающимися в систему правосудия СССР. Степень конфликта этих людей с советской властью была разной. Но основной причиной поступления их на службу оказались попытки выжить в экстремальных условиях гитлеровской оккупации, обеспечить себя и родных элементарными средствами для физического существования. В исследовании отмечено, что к работе судьями и адвокатами были допущены лица с неспециальным юридическим образованием: учителя, представители других профессий.

Ключевые слова: *коллаборационизм, судья, власть, юридическое образование, заключения.*

© *Alina* IVANENKO

ON THE ISSUE OF THE STAFFING IN THE LEGAL INSTITUTIONS OF THE REICHSKOMMISSARIAT “UKRAINE” AND THE MILITARY OCCUPATION ZONE (1941–1944)

All military conflicts are always accompanied by such an ambiguous phenomenon as cooperation of local population or at least a part of it with the invaders and the established occupation regime. This phenomenon is better known in historiography as collaborationism. Of course, this phenomenon could not but become vivid in the period of the global military-political conflict like the Second World War. Such collaboration took place on the territory of our country as well. Part of the population, for various reasons and motives, was forced or voluntarily and fully aware, but cooperated with the occupation administrations of the Reichskommissariat “Ukraine” (RKU) and the military occupation zone (MOZ) in various spheres of life of the established regime, including the courts and advocacy. It should be noted that the activity of the occupation justice system has been the subject of research of contemporary historians such as O. Goncharenko, V. Shaykan and M. Kunitskyi. But until now, the researchers have not considered the personalities of judges

and attorneys who worked for the Nazis and in the legislative bodies of RKU and MOZ established by the Nazis.

In the vast majority, former employees of the occupation judicial apparatus, unlike police officers, did not commit crimes against the local population and did not participate in actions of people destruction, sending young people to work in Germany, etc. But their practical work lead to more serious crimes, in particular, crimes against the state. Whether, they wanted it or not, the workers of judicial apparatus of RKU and MOZ legitimized the occupation regime, consolidated Hitler's "new order", introduced the legislation of Germany, transformed in accordance with Ukrainian conditions into the everyday life of the local population. In such a way, they helped to realize the goals and objectives of the established occupation regime. The courts were the important bodies which ensured the full functioning of the entire governance mechanism of the RCU and MOZ, in cooperation with the German and local authorities.

The author of the article found out that the vast majority of judges who held relevant positions in the RKU and MOZ began their professional activities in tsarist times. For the most part, they all received classical law degrees at the universities of the Russian Empire at that time. After the Bolshevik rebellion in 1917 and the assertion of Soviet power, these people were removed from their positions and lost the opportunity to work in their professional field. With a few exceptions, they lost their ability to work as lawyers. As a rule, "former" specialists held positions of legal advisers in various Soviet institutions, which did not match their qualifications. But for the Soviet authorities they were "alien elements" that did not fit into the Soviet system of justice at that time. The degree of conflict between these people and the Soviet authorities was different. Some were insulted for persecution, particularly of a purely repressive and punitive nature. But the main reason for their entry into service was the effort to survive in the extreme conditions of Hitler's occupation, to provide themselves and their relatives with the basic means for physical survival. This was the reason why being 60–70 years old these people were forced to keep working.

It is also noted that people with non-specific legal education were admitted to work as judges and lawyers. It mainly concerned teachers and representatives of some other professions. In some cases, representatives of the Soviet legal sphere, members and candidates for membership in All-Union Bolshevik Communist Party served as judges and lawyers if they managed to legalize themselves in the occupied Ukraine.

Keywords: collaboration, judge, power, legal education, imprisonment.

УДК 355.425.4:94(477)

© Микола СЛОБОДЯНЮК

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДІЯЛЬНОСТІ АНТИНАЦИСТСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ В 1941–1944 рр. (на прикладі Києва)

Ця стаття присвячена психологічним аспектам діяльності радянського антинацистського підпілля, ще недостатньо дослідженим в українській історіографії. У статті акцентується увага на факті, що, всупереч стереотипам, часто саме людський фактор, особистий, а не загальний інтерес був вирішальним у плануванні роботи, ухваленні рішень та долі підпільних організацій. Встановлено, що поряд із негативними особистісними рисами підпільників їх вирізняли віра в перемогу над ворогом, героїзм і самопожертва.

Ключові слова: Друга світова війна, антинацистське підпілля, окупація, історична психологія, психотипи.

Характерною ознакою української історичної науки ХХІ ст. стала її антропологізація з пріоритетною увагою не до держав, суспільств та великих колективів, а до «пересічної людини». В історії повсякденності, мікроісторії, соціальній історії на перший план вийшли окрема особистість, її почуття та умови життя, самосприймання й мотивація, соціальні практики, творчість і моделі поведінки, колективна й індивідуальна пам'ять, міжособистісна і міжгрупова взаємодія.

За точним висловом Н. Яковенко, «не війна, а гама свідчень про війну; не інститути й форми влади, а уявлення про владу та своє їй підпорядкування; не церква, а сприйняття віри та прояви побожності; не вчинки, а клубок мотивацій і намірів довкола вчинків» [7, 22]. Такий підхід робить цікавими не лише визначних, а й звичайних людей, дає змогу брати до уваги багато окремих людських доль [11, 14]. У цьому й полягають завдання та особливість історичної антропології.

Із цього ракурсу історичні події можна бачити поглядом не лише укладача документа чи дослідника, що його вивчає (тобто «ззовні»), а й учасника, свідка подій (тобто «зсередини»). Це збагачує джерельну базу і сприяє об'єктивнішому відтворенню картини подій.

Органічною частиною історичної антропології стала психоісторія (історична психологія), що намагається пояснити, якими були дії «індивідів в історичних групах»; які емоційні, психологічні фактори впливали на їх перебіг, визначали їхні особливості; як змінювалися психіка й менталітет людей у визначений проміжок часу. Одними з перших учених, які працювали в цьому напрямі, стали француз Г. Лебон і німець В. Вундт. Перший створив працю «Психологія народів і мас» (1894–1895) [10]. Другий упродовж 1900–1920 рр. видав 10-томну «Психологію народів» [5].

У формуванні психоісторичного напрямку важливу роль відіграв психоаналіз. Сам З. Фройд у співавторстві з В. Буллітом у 1938 р. видав книжку під назвою «Томас Вудро Вільсон. Двадцять восьмий президент США. Психологічне дослідження», російський переклад якої з'явився у 2016 р. [14]. Автори спробували показати, як глибинні внутрішні конфлікти, що сформували особистість В. Вільсона, проявилися в його президентській діяльності.

Одним з основоположників сучасної психоісторії є американець Ллойд Демоз, знаменита книжка якого «Основи психоісторії» вийшла в російському перекладі у 2000 р. [24; 8]. Він твердив, що психоісторія – це наука про історичну мотивацію. Автор розробив основний метод історичної психології – історико-психологічну реконструкцію. У СРСР та Україні історична психологія як окрема наукова галузь з'явилася завдяки працям І. Білявського, який розробив її методологію та відповідні лекційні курси для студентів [1–4].

Радянські дослідники Другої світової війни не створили спеціальних праць з історичної психології. Деякі психологічні проблеми, з якими стикалися учасники підпільно-партизанського руху, знайшли своє висвітлення в історичній літературі СРСР, але всі їх зводили до аналізу зовнішніх чинників, ігноруючи внутрішні труднощі, що виникали в підпільницькому середовищі.

У 1995 р. М. Коваль справедливо покритикував радянську історіографію за надмірне звеличення звершень окремих посадових осіб та перебільшення значення подій, до яких ці особи були причетні, з одного боку, й за приниження ролі народних мас – із другого. За такого підходу, діяльність і подвиги звичайних людей стають безликими, неперсоніфікованими, трафаретними, такими, що втратили свою індивідуальність та унікальність. У наукових працях цього напрямку одні прізвища можна безболісно замінити на інші без утрати сенсу, адже унікальним фактам у них не знаходилося місця – як нетиповим [9, 14].

Ліквідація цих дисбалансів стала можливою після здобуття Україною державної незалежності. Детальний історіографічний аналіз праць із психоісторії, які стосуються діяльності руху Опору в Україні, здійснив М. Слободянюк. Автор зазначив, що недостатня розробленість психоісторії антинацистського руху Опору робить її перспективною і цікавою для майбутніх дослідників та спонукає до створення комплексної наукової праці про психологію Другої світової війни (включно із психологією руху Опору). Загалом перед українською історіографією стоїть завдання створити цілісну картину суспільної свідомості населення

окупованих територій як сукупності ідей, теорій, поглядів, вірувань, уявлень, настроїв, почуттів, емоцій людей, у яких відбиваються матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин. Складність якісного вирішення цього завдання полягає в міждисциплінарному характері такої роботи, яка лежить на стику історії, філософії, філології, психології, культурології та соціології [13].

У контексті заявленої теми метою цього дослідження є вивчення психології учасників антинацистського підпілля 1941–1944 рр. Особливу увагу буде приділено особистісним стосункам і моральному клімату в підпільному середовищі, впливові особистих якостей підпільників на ефективність боротьби з окупантами. Цитати з документів подані мовою оригіналу з метою збереження смислових відтінків, які можуть бути втрачені у процесі перекладу.

Психологічні проблеми, з якими стикалося радянське антинацистське підпілля, починалися вже на етапі його організаційного формування та управління. Помилки в підборі кадрів, неочікувано жорстокі репресії окупантів, загальна атмосфера розгубленості й страху на тлі важких поразок Червоної армії призвели до проявів паніки, боягузтва, дезертирства та зрадництва. У повоєнному звіті підпільник П. Щербаков зазначав: «Среди оказавшихся в окружении членов партии наблюдались такие настроения: у одной части – стать на путь легализации, что является следствием пережитого, отсутствием какого-нибудь организационного центра, и вывод, что возврата к прошлому, советской власти, быть не может. У других родилось желание только обеспечить свое личное существование, обособиться от коллектива, от товарищей. Эта часть людей уходила на районы, в глухие уголки, где и отсиживалась. Часть людей заняла позицию порядка выжидательного, для того, чтобы определить в конечном счете свою службу и свои действия» [23, 245].

Деякі кияни відмовлялися допомагати антифашистам через побоювання за своїх близьких. Саме так сталося, коли дружина Миколи Артюшенка спустила в унітаз кілька кілограмів толу, який був призначений для підриву водокачки [22, 61].

На жаль, факти відмови в допомозі траплялись і між самими підпільниками. Коли були затримані й посаджені до табору для військовополонених учасники диверсійної резидентури НКВС І. Кудря і Г. Дудкін, зв'язкова Кудрі Марія Груздова просила інших диверсантів НКВС допомогти товаришам. Але ті, за її свідченням, відмовились: «...наши товарищи, с которыми я была связана, проявили себя очень плохо в отношении того, чтобы помочь выручить Ивана Даниловича... Соболев сильно струсил и совершенно отказался от помощи Кудре... Они мне сказали, что ничем помочь не могут, а если я хочу идти к Кудре, то что ж, могу подставить свою голову» [16, 23]. Сама Груздова, перебуваючи під загрозою арешту, завдяки своїй сміливості та винахідливості домовилася з німецькими офіцерами й визволила керівника з табору.

Коли була розконспірована сама М. Груздова й вона гостро потребувала притулку, грошей та надійних документів, Д. Соболев так само безжалісно

поставився й до неї. От що вона повідомила після переходу лінії фронту: «Около двух лет я работала, не считаясь ни со здоровьем, ни с семьёй, работала честно, и не было ни единого случая, чтобы я старалась себя сберечь в ущерб общему делу... И вот, когда случилась эта история с Кондратюком (арешт І. Кудрі. – Авт.), то Соболев начал усиленно меня гнать из Киева. Что он мне говорил? Знаешь, ты для нас опасна, ты нам сейчас не нужна. Я ему на это отвечала: “Позвольте, Митя, ведь то, что Вы говорите, – это значит просто пойти и отдаться им (гестапівцям. – Авт.) в руки...”. Соболеву хорошо был известен тот контроль, который организовывали немцы на дорогах. Как можно было идти без единого документа? Со своим паспортом я идти не могла, так как у меня дома сидела засада, и если бы меня задержали, то сейчас же доставили бы в Киев, а без паспорта идти тоже нельзя. Мне не хотелось глупо класть свою голову, это никому не нужно было. Я сказала Соболеву: “Митя, вы мне должны помочь и прежде всего материально. Я осталась без всего...”. Он мне говорит: “Через три дня ты должна уйти со Сталинки, иначе я приму меры”. Куда я могла уйти? Для того, чтобы я могла уйти, мне нужно помочь, нужно подготовить мой уход... Соболев начал на меня кричать: “Ты нам не нужна, уходи куда хочешь, не моё это дело”. Положение у меня было очень тяжёлое. Этот разговор происходил при Печеневе. Печенев заметил Соболеву: “Нельзя так подходить, выходит, что мы использовали человека, а потом выбросили его. Она ни в чем не виновата, никого не провалила, никого не предала. Всё-таки ей нужно помочь”. Соболев налетел на Печенева: “Не твоё дело мешаться – и снова мне сказал – уходи, чтобы через три дня твоего духа тут не было...”. Я вышла на улицу и мне буквально некуда было идти. Я осталась на улице, а на улице можно быть только до восьми часов вечера. Мне было очень обидно. Кто должен был мне помочь в моем положении? Только наши товарищи. Я за собой никакой вины не чувствовала, была совершенно чистой и мне было обидно, что со мной так поступают» [16, 55–57].

Кілька актів зради в київському підпіллі стали можливими саме на ґрунті особистої неприязні та конфліктів. Характерним був приклад Дмитра Благова з підпільної організації Г. Гольця, який став пиячити й хуліганити, обмовився стороннім людям, що є підпільником, виявляв непослух до керівника групи. Неодноразові вмовляння, спроби відправити Благова з Києва до партизанського загону залишилися безуспішними. Під час останньої розмови з Благовим йому пригрозили розстрілом, що, імовірно, й підштовхнуло його до зради [19, 89–93].

Тривале перебування на нелегальному становищі, факти зради, втрати й репресії сприяли посиленню серед підпільників атмосфери взаємної недовіри й підозрілості. Після чергових арештів керівник однієї з підпільних організацій Ленінського району Г. Голець був несправедливо запідозрений у зраді. Командир партизанського загону І. Хитриченко віддав таємний наказ його розстріляти. Тільки щаслива випадковість, правильна поведінка й витримка Гольця допомогли йому уникнути безглуздої смерті [19, 100–108].

Неймовірно складним завданням для керівників стало дотримання конспірації та дисципліни, без яких саме виживання підпільників ставилося під сумнів. Буденними явищами були порушення правил конспірації, недобросовісне виконання доручень, пасивність і пряма непокора, особисті конфлікти членів організацій, плітки, змови, пияцтво, статева розпуста, крадіжки, привласнення матеріальних цінностей. Незрідка саме особиста неприязнь і низький моральний рівень членів підпілля призводили до провалів.

За даними НКДБ УРСР, «члены бюро подпольного горкома КП(б)У Петрушко... Рябошапка, Смагин и др. конкретных указаний не давали, людьми не руководили, разложились в быту и занимались пьянством. На почве пьянства, бытового разложения, разбазаривания не по назначению средств и продуктов питания между членами организации происходили ссоры» [15, 128].

Олександра Герасимова у своїх свідченнях змальовує загальну картину взаємин між чоловіками й жінками в київському підпіллі навесні – влітку 1943 р.: «...особенно за последнее время наши ребята стали здорово пить... Ваня приходил и говорил – народ распустился. Вообще в организации появилось очень много женщин... которые плохо ведут себя. Деньги достают для организации, а их пропивают. В частности, Соня Лавриненко сошлась с Печерским и в одной из пьянок приревновала его к одной связной. Был целый скандал по этому поводу, и Соня решила отравить Печерского. Пятницкий говорил, что они не знают, что делать с Соней Лавриненко, очевидно, её придётся пустить в расход. В организации начался провал за провалом. Девушки сильно пьянствовали, начались скандалы. Несколько раз дело доходило до того, что чуть ли не вся организация должна была провалиться... Потом я узнала, что Геннадий якобы застрелил Соню» [19, 52].

Незважаючи на численні приклади негативної поведінки його членів, не можна стверджувати, що київське підпілля всуціль складалося із п'яниць, розпусників, боягузів та інтриганів. Сам факт перебування в нелегальній організації загрожував кожному матеріальними та моральними негараздами, катуваннями й смертю. А отже, кожен підпільник мав певну частку сміливості й любові до батьківщини. Боротьба в підпіллі не могла обійтися без таких людських якостей, як моральна і психологічна стійкість, професійна підготовленість, винахідливість. Та сама людина в особистих стосунках могла показати себе не з найкращого боку, але в боротьбі з окупантами часто виявляла позитивні риси характеру.

В архівних документах зафіксовано чимало випадків стійкої, героїчної поведінки підпільників у складних ситуаціях. На самому початку окупації Києва на бульварі Шевченка за саботаж повісили трьох молодих людей, які працювали на території кабельного заводу. Перед смертю вони сказали: «...сегодня нас вешают, а завтра вас, мы погибем за родину». Один із цих хлопців під час повішення зірвався. Його хотіли ще раз повісити, але він так сильно вдарив у живіт свого ката, що той на місці застрелив його [20, 91].

Підпільник на прізвище Ухо, втікаючи від переслідувачів, заглибився в Голосіївський ліс. Він не знав, що німці протягнули там загороджувальний колючий дріт. Зрозумівши, що потрапив у пастку, Ухо, аби не здатися поліцейським, застрелився з револьвера [21, 116–119]. Командир збройних загонів міськкому В. Чернишов у момент арешту кинувся на гестапівців із сокирою, поранив двох із них, намагався втікати й був схоплений тільки після поранення в ногу [6, 100]. А от у Івана Васильєва, який 15 червня 1942 р. потрапив у засідку на явочній квартирі Якименко, не було ні вогнепальної, ні холодної зброї. Тоді він розбив гестапівцю голову графином і втік [17, 18].

У межах майбутніх психоісторичних досліджень потребує створення та класифікації індивідуальний і колективний психологічний портрет антифашиста. У цьому випадку не можна задовольнитися міфічним образом партизана й підпільника, створеним пропагандою СРСР. Радянська література стереотипний образ підпільника практично завжди наділяла героїчним ореолом. Це людина, весь сенс життя якої зводиться до боротьби з ворогами. У неї майже немає слабких місць, меркантильних інтересів та особистого життя. Підпільник-керівник – мудрий і авторитетний, а підлеглі – сумнінні й відважні виконавці. Приблизно такий образ антифашиста закріпився і в суспільній свідомості.

Проте навіть крізь час, історичну традицію та офіціоз документів стає помітно, що борці з окупантами, як і решта людей, кохали, боялися, хворіли, помилялися, конфліктували. Їхні дії могли бути суперечливими, а мотиви – заплутаними. Зрозуміло, що психологічних портретів антифашистів є стільки само, скільки було самих антифашистів. Тому відтворити універсальний образ типового радянського підпільника не бачиться можливим. Але існує можливість для стратифікації, виокремлення типових психологічних рис, моделей поведінки, фіксації різних типів характерів.

Під час дослідження історії київського підпілля автору вдалося виокремити чотири психологічні типи, поширені серед його членів: ідеалісти-романтики, меркантильні кар'єристи, авантюристи, пристосуванці. Звісно, що така типологізація є доволі умовною, але вона допомагає краще зрозуміти мотивацію учасників Опору; атмосферу, яка панувала в їхньому середовищі; рівень компетентності керівників та виконавців; ступінь боєздатності й уразливості підпільних структур перед каральними органами; співвідношення впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників на ефективність боротьби; ступінь достовірності поданих керівництву звітів про свою діяльність. Варто зазначити, що, попри людські симпатії та антипатії, не можна однозначно оцінювати той чи інший психотип позитивно або негативно. Усі чотири психологічні типи мали своє місце в підпіллі й за правильного застосування могли приносити користь спільній справі [12, 341–345].

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що психологічні чинники діяльності антинацистського підпілля є не менш важливими, ніж будь-які інші. Адже на ефективність боротьби впливає не тільки підбір кваліфікованих

кадрів чи матеріально-технічне забезпечення. Моральний дух часто виступає значно сильнішим, а іноді й визначальним фактором боєздатності підпілля, його спроможності проводити операції проти загарбників та здобувати авторитет у мирного населення, попри всі труднощі існування на нелегальному становищі. У звичайності, «людяності» підпільників якраз і полягає головний складник їхнього героїзму. Адже, не будучи міфічними суперменами, вони змогли в неймовірно важких умовах окупації та репресій організувати і здійснювати боротьбу проти незрівнянно сильнішого ворога, який напав на їхню вітчизну.

Джерела та література:

1. *Белявский И.Г. Основы психологии личности / И.Г. Белявский. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1974. – 101 с.*
2. *Белявский И.Г., Шкуратов В.А. Проблемы исторической психологии / И.Г. Белявский, В.А. Шкуратов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1982. – 223 с.*
3. *Белявский И.Г. Историческая психология / И.Г. Белявский. – Одесса: Одесский государственный ун-т, 1991. – 250 с.*
4. *Белявский И.Г. Лекции по исторической психологии / И.Г. Белявский. – Одесса: Астропринт, 2004. – 448 с.*
5. *Вундт В. Психология народов / В. Вундт. – М.: Эксмо, 2002. – 864 с.*
6. *Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 5. – Спр. 58897. – Арк. 100–115.*
7. *Гриневиц В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / В. Гриневиц. – К. – Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – 508 с.*
8. *Демоз Л. Психоистория / Л. Демоз / Пер. с англ. А. Шкуратова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 512 с.*
9. *Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні: Роздуми історика / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 3–22.*
10. *Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб: Макет, 1995. – 179 с.*
11. *Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14–15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Г. Сковороди, 2010. – С. 11–19.*
12. *Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми / М.А. Слободянюк. – Дніпро: Герда, 2017. – 460 с.*
13. *Слободянюк М.А. Історична психологія у наукових працях з історії руху Опору в Україні / М.А. Слободянюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2017. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 44–51.*
14. *Фрейд З., Буллит У. Томас Вудро Вільсон. Двадцять восьмою президент США. Психологическое исследование / З. Фрейд, У. Буллит. – М.: Канон-плюс, 2016. – 336 с.*
15. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 11. – Арк. 121–130.*
16. *Там само. – Спр. 14. – Арк. 25–58.*
17. *Там само. – Спр. 282. – Арк. 18–21.*

18. Там само. – Спр. 351. – Арк. 50–88.
19. Там само. – Арк. 89–108.
20. Там само. – Спр. 353. – Арк. 62–101.
21. Там само. – Арк. 116–119.
22. Там само. – Спр. 369. – Арк. 49–62.
23. Там само. – Спр. 373. – Арк. 240–264.
24. DeMause Lloyd. *Foundations of psychohistory* / Lloyd DeMause. – New York: Creative Roots, 1982. – 336 p.

© Николай СЛОБОДЯНЮК

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АНТИНАЦИСТСКОГО ПОДПОЛЬЯ В 1941–1944 гг. (на примере Киева)

Статья посвящена психологическим аспектам деятельности советского антинацистского подполья, ещё недостаточно исследованным в украинской историографии. В ней акцентируется внимание на факте, что, вопреки стереотипам, часто именно человеческий фактор, личный, а не общий интерес, был решающим в планировании работы, принятии решений и судьбе подпольных организаций. Установлено, что наряду с негативными личностными чертами подпольщиков, их отличали вера в победу над врагом, героизм и самопожертвование.

Ключевые слова: Вторая мировая война, антинацистское подполье, оккупация, историческая психология, психотипы.

© Mykola SLOBODYANYUK

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE ANTI-NAZI UNDERGROUND ACTIVITY IN 1941–1944 (on the example of Kyiv)

This article focuses on the history of the Soviet anti-Nazi underground. The activation and diversification of research on the history of the “Little War” contributed to the application of new methodological approaches. The most promising in this regard is historical anthropology and historical psychology with its focus on interpersonal and intergroup interaction, social practices, mentality, psychology and behavioral patterns etc. The article focuses on the fact that a characteristic feature of the Twentieth century Ukrainian historical science was the turn to anthropocentrism with its attention not on society and the state, but directly on an ordinary person, since in addition to the general history of World War II, there is also the history of individual participants and witnesses of the events. Given this, the historical anthropology (and historical psychology as its

component) can be considered a promising area of further research on the history of the resistance movement.

This article examines the psychological factors that influenced the struggle against the German occupiers. The history of the anti-Nazi underground is both a feat and a tragedy of its participants. The stereotype deeply rooted in the mass consciousness about underground heroes who only think that the struggle against German fascists and overcoming all difficulties constantly show wisdom and heroism, solidarity and self-sacrifice, somewhat fades in the light of archival documents. The life path of the participants of underground activity, information about which has been preserved in the archives, gives us reason to conclude that their actions and personal qualities do not fully correspond to the romantic image created by Soviet propaganda. These were people with their own strengths and weaknesses, who could combine both actions requiring conviction, and examples worthy of imitation. In the protocols, transcripts, reports, references and letters, real people are seen with their characters, complex relationships, commercial interests, personal rivalry and ambitions, incompetence, disorder, drunkenness and an immoral lifestyle. And often, it was the human factor, personal, but not general interest that was decisive in the selection of people, work planning, decision making and the fate of underground organizations. Nevertheless, there were an unparalleled belief in victory over the enemy, and daring operations, and heroism, and self-sacrifice.

The feat of the underground is even more obvious when you read about the most difficult living conditions in the occupation, about the difficulties in material support of the underground work, about the difficult fate and character of the underground members. And then it comes to understanding that the main example of the heroism of anti-fascists was not only to die like a real hero, but also to live heroically and to fight in the underground every day.

Keywords: World War II, anti-Nazi underground, occupation, historical psychology, psychotypes.

РОЗБУДОВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

УДК 623.445:355.61“1991/2017”

© *Василь МЕЛЬКІН*

СТВОРЕННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАСОБІВ ІНДИВІДУАЛЬНОГО БРОНЬОВАНОВОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2017 рр.): ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЧИННИК

У статті розкрито вплив фінансово-економічних умов на створення й удосконалення засобів індивідуального броньованого захисту військовослужбовців Збройних сил України в період 1991–2017 рр. Показано особливості фінансування Збройних сил України як у мирний час, так і в період бойових дій на Сході України. При цьому головну увагу зосереджено на висвітленні питань їх фінансового забезпечення напередодні та під час проведення антитерористичної операції у 2014–2017 рр.

Ключові слова: *Збройні сили України, антитерористична операція (АТО), засоби індивідуального броньованого захисту (ЗІБЗ), бронезилет, державний бюджет, фінансове забезпечення.*

Під час виконання бойових завдань у сучасних умовах обов'язковим елементом екіпіровки військовослужбовця є його засоби індивідуального броньованого захисту (далі – ЗІБЗ). До них належать бронезилет і бронешолом (каска).

У Збройних силах України (далі – ЗСУ) приділяли певну увагу створенню й удосконаленню засобів індивідуального броньованого захисту військовиків. Однак увага й ставлення до виконання цього важливого завдання керівництва ЗСУ й структур, відповідальних за розвиток озброєння та військової техніки, не були однаково акцентованими й цілеспрямованими на різних етапах розбудови ЗСУ. І залежало це від низки об'єктивних та суб'єктивних причин. На нашу думку, загалом на створення й удосконалення засобів індивідуального броньованого захисту в Україні після здобуття нею незалежності впливало кілька факторів, головними з яких були історичний досвід, фінансово-економічні умови та науково-технічний прогрес.

Метою цієї статті є висвітлення впливу фінансово-економічних умов на процес створення і вдосконалення вітчизняного бронезилета «Корсар МЗ»,

розробленого науково-виробничим підприємством (далі – НВП) «Темп-3000» у 2002 р. для українських військовослужбовців, які брали участь у миротворчих місіях в Іраку та Сьєрра-Леоне. Саме він і його різні модифікації, як-от «Корсар М3м», «КорсарМ3с» та інші, перебувають на забезпеченні підрозділів ЗСУ, що з 2014 р. виконують бойові завдання на Сході України.

Створенню та вдосконаленню ЗІБЗ присвячено безліч науково-технічних, історичних, довідкових та інших праць. Проте в них або взагалі не розглянуто чинників, що впливають на створення та вдосконалення бронежилетів, або лише побічно й вибірково згадано про деякі.

Автор установив, що одним із найважливіших факторів, які впливали на процес створення і вдосконалення вітчизняних бронежилетів, були фінансово-економічні умови, що склалися в Україні та її Збройних силах на різних етапах досліджуваного періоду – впродовж 1991–2017 рр.

Відомо, що критерієм економічного розвитку будь-якої держави є її держбюджет на відповідний рік. За валовим показником збору грошових коштів, темпом зростання й витратами на оборону в розвитку державного кошторису можна виокремити чотири етапи: перший – 1992–2000 рр.; другий – 2001–2005 рр.; третій – 2006–2013 рр.; четвертий – 2014–2017 рр.

Для першого етапу характерно те, що в державному бюджеті показники виділення коштів на оборону країни окремим рядком не прописувалися, та й власне держбюджет не був збалансованим. Його показники подано в Таблиці 1.

Таблиця 1

Показники державного бюджету України у 1992–2000 рр. [2; 18].

№ з/п	Роки	Прибуток	Витрата	Дефіцит	Дефіцит, % до прибутку	Примітка
		млрд крб				
1	1992	1227,5	1919,7	-692,2	56,0	Державний бюджет України на 1991 р. був ухвалений у 1990 р. Верховною Радою УРСР і становив за видатками 27 495 005 крб. Витрати на оборону заплановано було в обсязі 12 169 490 крб, що дорівнювало 44 % бюджету
2	1993	49621,8	57248,7	-7626,9	15,0	
3	1994	52309,6	630647,0	-107554,4	12,1	
		млрд грн				
4	1995	20,7	24,3	-3,6	17,0	
5	1996	30,2	34,2	-4,0	13,0	
6	1997	28,1	34,3	-6,2	22,0	
7	1998	28,9	31,2	-2,3	8,0	
8	1999	32,9	34,8	-1,9	6,0	
9	2000	49,1	48,1	+1,0	12,0	

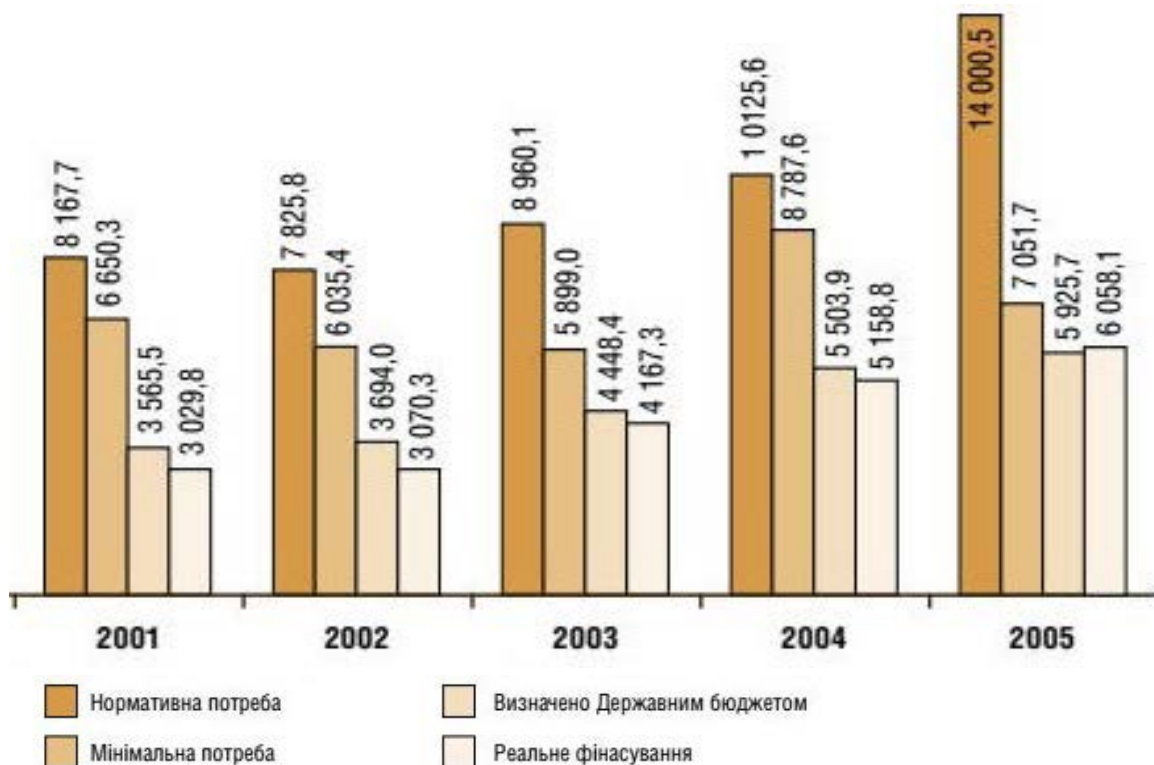
Підкреслимо, що державний бюджет України на першому етапі мав гострий дефіцит коштів. Наприклад, у 1992 р. він перевищував 55 % і лише наприкінці 1990-х років суттєво зменшився, до 6–8 %. За наявних умов,

природно, вкрай відчутна була проблема фінансування ЗСУ. У ті роки виділені на оборону кошти йшли переважно на грошове утримання військовослужбовців та зменшення армії. Слід наголосити, що лише за п'ять років – від 1992 до 1996 р. – чисельність військовослужбовців ЗСУ було скорочено більш як на 200 тис. осіб – від 600 тис. до 384 тис., тобто у 1,6 раза [17, 36]. Із цією метою витрачалося від 80 % (на початку етапу) до 50 % усіх грошових коштів, виділених Збройним силам. Водночас на розвиток озброєння та військової техніки (далі – ОВТ), а також засобів захисту особового складу грошей із держскарбниці практично не виділяли. На оснащенні особового складу ЗСУ впродовж цього етапу залишалися ті самі засоби захисту, які мали частини й підрозділи радянської армії, дислоковані на території України до розпаду СРСР. Це бронежилети 6Б3, 6Б4, 6Б5 та сталеві шоломи СШ-68.

Певні якісні зміни в державному бюджеті України відбулися на другому етапі, тобто у 2001–2005 рр. Кошторис цих років відрізнявся тим, що в ньому закладали конкретну суму на фінансування потреб, пов'язаних не тільки зі скороченням лав ЗСУ та на грошове утримання військовослужбовців, а й на якісне оновлення військ (сил), удосконалення системи управління, матеріально-технічне забезпечення, закупівлю й модернізацію озброєння та бойової техніки, а також засобів індивідуального захисту. Основні показники фінансування потреб ЗСУ в державному бюджеті цього періоду показано на Схемі 1.

Схема 1

Державне фінансування ЗСУ у 2001–2005 рр. (потреби й реальність) [5].

Як видно із цієї схеми, в окреслені роки в державному бюджеті України крім сум, власне закладених до нього, вперше було зафіксовано визначені експертами цифри, що характеризували мінімальні й нормативні потреби ЗСУ. Однак передбачені бюджетом кошти зазвичай були куди меншими як за нормативні (удвічі-втричі), так і за мінімальні (в 1,3 – 1,8 раза) потреби української армії. Реальні кошти, виділені на оборону України й отримані Збройними силами, були ще менші, ніж заплановані бюджетом (за винятком 2005 р.). При цьому в перші два роки фінансування ЗСУ перебувало на рівні, що не перевищував 50 % мінімальних потреб, а в наступні два роки сягнуло 60–70 %. В останній рік етапу (2005) вони становили 86 %, а реальне фінансування ЗСУ виявилось на 2 % більшим за суму, закладену в кошторисі. Це дало змогу виділити необхідні гроші не тільки на закупівлю й модернізацію зброї та бойової техніки, а й на створення та вдосконалення ЗІБЗ. Саме на цьому етапі, у 2002 р., НВП «Темп-3000» було розроблено вітчизняний бронезилет «Корсар МЗ» і його модифікації, які взяли на постачання.

Значні зміни у структурі річних державних бюджетів України відбулися на третьому (2006–2013) й особливо на четвертому (від 2014 р.) етапах. У них було визначено мінімальні потреби ЗСУ, планові та реальні суми, які виділялися на оборону. Причому ці суми подано було не тільки в грошовому еквіваленті, а й у відсотковому відношенні до внутрішнього валового продукту (далі – ВВП). Основні показники фінансування ЗСУ за роками (від 2006 до 2017 р.) бачимо в Таблиці 2.

Таблиця 2

Основні показники фінансування ЗСУ у 2006–2017 рр. [1, 4–15].

№ з/п	Фінансування ЗСУ	Роки фінансування											
		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Мінімальна потреба ЗСУ, млрд грн	9,88	13,1	12,3	17,5	19,2	24,1	27,9	28,8	32,3	58,8	69,8	86,4
2	Закладено до бюджету, млрд грн	7,609	9,13	9,907	12,806	12,477	13,804	16,374	15,281	27,069	46,736	59,428	69,175
	з них: - у % ВВП	1,47	1,33	1,03	1,2	1,15	1,07	1,09	0,97	1,78	2,53	2,63	2,43
3	Отримано з бюджету, млрд грн	6,405	8,071	9,529	8,341	10,554	12,709	14,762	15,160	26,968	49,334	58,026	72,126
	- у % ВВП	1,24	1,18	0,99	0,79	0,97	0,98	0,98	0,96	1,77	2,67	2,57	2,53
	- у % бюджету	84,1	87,8	96,1	65,0	84,0	92,0	90,2	99,0	99,6	105,6	97,6	104,3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
4	Виділено на ОВТ, млн грн:												
	- за планом	237,2	1135,3	976,7	3578,8	1717,5	1828,8	2622,6	1565,6	3995,2	8292,6	11573,8	14615,1
	- фактично	230,3	682,0	900,5	602,8	736,6	1139,6	1821,9	1536,6	4258,8	10309,3	9372,6	17142,2
	- у % бюджету	3,6	8,4	9,4	7,1	6,9	8,7	12,3	10,1	26,2	21,0	16,0	23,0
5	Закуплено БЖ, тис. комплектів	-	-	3,0	-	-	150 к-тів			30,04	38,8	26,7	1,0
6	Закуплено БШ, тис. од.	-	301 од.	-	-	-	150 од.			-	96,6	25,0	18,0
7	Витрати на закупівлю БЖ та БШ, грн	-	400,5 тис.	1,26 млн	-	-	84,0 тис.	268,6 тис.	-	118 млн	154,35 млн	208,52 млн	52,308 млн
	- у % до витрат на ОВТ	-	менш як 0,1	менш як 0,2	-	-	-	менш як 0,1	-	2,8	1,5	22	0,3

Як видно з таблиці, суми, закладені в річний бюджет на період 2006–2013 рр., були дещо більшими за 1 % ВВП. Тільки у 2006–2007 рр. вони сягали 1,5 % ВВП. Хоча, зазначимо, відповідно до ухваленого Верховною Радою 6 грудня 1991 р. Закону України «Про оборону України», фінансування потреб національної оборони мало бути на рівні не менш ніж 3 % ВВП [3, 99].

Ще меншим виявилось реальне фінансування ЗСУ. У середньому воно становило близько 1 % ВВП. У відношенні до запланованих витрат коштів, реальні за роками в середньому становили 87 %. Такий стан у бюджетному забезпеченні витрат на оборону був явно ненормальним, що негативно позначалося на забезпеченні потреб Збройних сил, передусім у сфері закупівлі та модернізації ОВТ – фактичні витрати виявилися нижчими, ніж заплановані: за означений етап у середньому вони становили 8,3 % загального бюджету, виділеного на оборону.

Слід зауважити, що в цей період були розроблені й затверджені найважливіші державні програми стосовно оборони. Наприклад, у 2005 р. було розроблено Державну програму розвитку Збройних сил України на 2006–2011 роки (Основні положення). У ній визначили три головні та вісім цільових програм розвитку ЗСУ, серед яких було позначено і програму розвитку ОВТ. У 2007 р. розробили й ухвалили Стратегію національної безпеки України (затверджена Наказом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007), яка визначила принципи, пріоритети, цілі та завдання щодо військово-технічної політики в царині оборони, зокрема й у розвитку та модернізації ОВТ.

Пріоритетними напрямками в оснащенні ЗСУ озброєнням та військовою технікою було названо розвиток засобів управління, розвідки, радіоелектронної боротьби, високоточної зброї, авіації, протиповітряної оборони, а також модернізацію кораблів і катерів Військово-Морських сил України.

Отже, зазначимо, що на третьому етапі розвиток засобів індивідуального бронезахисту військовослужбовців не було визначено як пріоритетне завдання, і на його вирішення передбачили незначні кошти. До того ж ці суми зазвичай виділяли в час, коли українські військовослужбовці або готувалися до виконання завдань в одній із миротворчих місій, або вже брали в ній безпосередню участь. Тому впродовж восьми років згаданого етапу тільки в половині річних кошторисів було закладено невеликі суми на закупівлю бронезилетів і шоломів. Наприклад, у бюджеті 2007 р. на це виділили тільки 400 тис. грн, а 2008 р. – 1,26 млн грн, що становило 0,1–0,2 % суми, передбаченої на розвиток і модернізацію ОВТ.

Ще менше коштів було надано у 2011–2012 рр. А у 2006, 2009, 2010, 2013 рр. на закупівлю бронезилетів і бронешоломів, як бачимо з Таблиці 2, їх і зовсім не виділяли. Та й у 2011 р. на ці потреби припадало лише 84 тис. грн – тисячні частки відсотка суми, призначеної на розвиток ОВТ. Тому в таких умовах за весь восьмирічний етап 2006–2013 рр. було закуплено не більше ніж 3 тис. бронезилетів і близько 450 бронешоломів. А за два-три роки, які передували АТО, – тільки 150 бронезилетів і 150 бронешоломів. Тож ЗСУ на початку проведення АТО зіткнулися з проблемою забезпечення військовослужбовців ЗІБЗ.

Причини такого стану лежали як у соціально-політичній, так і у фінансово-економічній площині. І визначальною, на нашу думку, була остання. У 1990–2000-х роках за відсутності достатніх коштів потрібно було в повному обсязі оплачувати грошове утримання військовослужбовців і одночасно фінансувати програми скорочення ЗСУ. Тут далася взнаки невідповідність між потребою грошового забезпечення цих завдань та можливістю одночасного й достатнього їх фінансування. Крім того, спостерігався значний дисбаланс у чисельності особового складу армії та інших частин військової організації держави, на утримання яких необхідно було виділяти серйозні кошти. У 2008 р. особовий склад усіх збройних формувань в Україні перевищував за своєю загальною кількістю особовий склад армійських підрозділів та частин у 2,5 рази.

Того самого року чисельне відношення особового складу армійських частин до інших військових формувань становило: у Франції близько – 1,0; в Угорщині – 1,6; в Італії – 1,8; у Польщі – 0,87 [1, 14]. Природно, що такий дисбаланс у загальній структурі ЗСУ призводив до дисбалансу в їх фінансуванні. Необхідно було ліквідувати цей перекид, що за більшої чисельності різних військових формувань в Україні було вкрай складно. Непросто було також знайти джерело фінансування ЗСУ. У державних бюджетах третього етапу, як і в інших, чітко визначено три джерела: загальний фонд, спеціальний фонд і резервний (стабілізаційний) фонд. Основним із них є загальний. Із нього ЗСУ отримували 86–93,6 % всіх бюджетних надходжень. Зі спеціального фонду, формованого з грошей, виручених у результаті реалізації військових містечок, продажу землі та інших видів фінансово-економічної діяльності, ЗСУ отримували 5–10 % коштів. Резервний

(стабілізаційний) фонд формувався здебільшого з коштів держави, а також громадських організацій, приватних осіб, так званої спонсорської допомоги.

Загалом фінансові-економічні умови, які склалися в роки, що передували антитерористичній операції, були надто складними. І ще тяжчими виявилися в період її проведення.

У 2014 фінансовий рік ЗСУ вступили в умовах мирного часу. Однак АТО, яку було розпочато у квітні того самого року, змусила ввести значні корективи у військовий бюджет держави. Його показники бачимо в Таблиці 2.

Отже, в ухваленому кошторисі заплановані витрати на оборону становили 27069,3 млн грн, що дорівнювало 1,78 % ВВП. Лише половину цієї суми формували кошти, заплановані до надходження із загального фонду (13677,5 млн грн). Зі спеціального фонду планувалося отримати 1473,6 млн грн, тобто 5,5 % сум, закладених до річного кошторису. Особливістю бюджету ЗСУ в 2014 р. мало стати надходження 11918,2 млн грн із резервного фонду [5, 12]. На нашу думку, до цього спричинились умови початку війни на Сході України, що вимагала додаткових витрат, які можна було покрити переважно з державного резерву. Хоча й за такої ситуації реальні витрати на оборону виявилися дещо нижчими, ніж заплановані, й становили 26967,7 млн грн, тобто 1,77 % ВВП та 99,6 % річної суми бюджету. Повністю було отримано грошові кошти із загального та резервного фондів, зі спеціального фонду недоотримали до 7 % суми.

В умовах проведення АТО впродовж 2015–2017 рр. витрати на оборону дещо перевищували показник 2014 р., становлячи близько 2,5 % ВВП. Але й це виявилось менше за необхідну цифру. У світовій практиці вважається нормою, коли видатки на оборону в мирний час дорівнюють близько 3 % ВВП, а під час війни відповідна цифра істотно зростає [1, 20].

Загалом до кінця 2017 р. порівняно з 2014 р. витрати на оборону в грошовому еквіваленті без урахування інфляції зросли у 2,6 раза і становили 72126,2 млн грн. Однак, з огляду на показники інфляції (вона збільшилася за цей період у 1,7 раза й у 2017 р. сягнула 43,3 %), грошові витрати на оборону помітно нівелювались і це збільшення виявилось не таким значним [3, 15; 13, 16].

Водночас за час проведення антитерористичної операції на закупівлю ЗІБЗ для військовослужбовців із бюджету на оборону було витрачено приблизно у 250 разів більше коштів, ніж за весь період від 1992 р. до її початку. За чотири роки АТО держава закупила понад 85 тис. комплектів бронежилетів і 139 тис. бронешоломів. І якщо на початку операції в підрозділах, що брали в ній участь, спостерігався гострий дефіцит ЗІБЗ, то вже наприкінці 2014 р. його практично ліквідували. До того часу учасники АТО були забезпечені: бронежилетами – на 95 %, шоломами захисними сталевими – на 100 %, шоломами захисними протикульними – на 23 % [12, 12].

Отже, фінансово-економічні умови були одним із найважливіших факторів у забезпеченні військовослужбовців ЗІБЗ. Вони, зі свого боку, залежали від соціально-економічних можливостей держави та військово-політичної ситуації

як усередині неї, так і назовні. За характером та змістом фінансово-економічних умов від здобуття Україною незалежності до завершення АТО можна виділити чотири етапи: перший – 1992–2000 рр.; другий – 2001–2005 рр.; третій – 2006–2013 рр.; четвертий – 2014–2017 рр. (межі четвертого визначені часом і умовами проведення АТО). Кожен зі згаданих етапів мав свої особливості фінансового забезпечення програми розвитку та модернізації ОВТ, а заодно й ЗІБЗ. Лише на четвертому етапі, у зв'язку з необхідністю відбиття російської агресії та виконання військами поставлених бойових завдань, в АТО відбулося докорінне покращення ситуації із забезпеченням військовослужбовців озброєнням та спорядженням, зокрема засобами індивідуального броньованого захисту. Водночас варто зазначити, що не до кінця вирішеним залишається питання надійності й підвищення якості цих засобів, над чим нині серйозно працюють фахівці ЗСУ, наукової та виробничої сфер національної оборонної промисловості.

Джерела та література:

1. *Аналіз видатків сектору оборони України: 2006–2016 роки.* – К.: МОУ, 2017. – 35 с.
2. *Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про Республіканський бюджет Української РСР на 1991 рік» № 579-XII // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР).* – 1991. – № 5.
3. *Біла книга 2005. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2006. – 136 с.
4. *Біла книга 2006. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2007. – 96 с.
5. *Біла книга 2007. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2008. – 120 с.
6. *Біла книга 2008. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2009. – 100 с.
7. *Біла книга 2009. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2010. – 92 с.
8. *Біла книга 2010. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2011. – 80 с.
9. *Біла книга 2011. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2012. – 84 с.
10. *Біла книга 2012. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2013. – 74 с.
11. *Біла книга 2013. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2014. – 84 с.
12. *Біла книга 2014. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2015. – 84 с.
13. *Біла книга 2015. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2016. – 104 с.
14. *Біла книга 2016. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2017. – 112 с.
15. *Біла книга 2017. Оборонна політика України.* – К.: МОУ, 2018. – 152 с.
16. *Державна програма розвитку ЗСУ на 2006–2011 роки (Основні положення).* – К.: МО України, 2015. – 40 с.
17. *Сокаль І. Історія військ ПВО України.* – К.: НАОУ, 2004. – 122 с.
18. *Державне казначейство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.treasury.gov.ua/ua>.* – Назва з екрана.

© **Василий МЕЛЬКИН**

СОЗДАНИЕ И УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СРЕДСТВ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ БРОНИРОВАННОЙ ЗАЩИТЫ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ВООРУЖЁННЫХ СИЛ УКРАИНЫ (1991–2017 гг.): ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ФАКТОР

Раскрыто влияние финансово-экономических условий на создание и совершенствование средств индивидуальной бронированной защиты военнослужащих Вооружённых сил Украины в период 1991–2017 гг. Освещены особенности финансирования Вооружённых сил Украины как в мирный период, так и во время военных действий на Востоке Украины. При этом основное внимание уделяется финансовому обеспечению Вооружённых сил Украины перед проведением анти-террористической операции и в её ходе на протяжении 2014–2017 гг.

Ключевые слова: *Вооружённые силы Украины, антитеррористическая операция (АТО), средства индивидуальной бронированной защиты (СИБЗ), бронезилет, государственный бюджет, финансовое обеспечение.*

© **Vasyl MELKIN**

CREATION AND IMPROVEMENT OF THE MEANS OF PERSONAL ARMOR PROTECTION OF SOLDIERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (1991–2017): FINANCIAL AND ECONOMIC FACTOR

The author reveals the influence of financial and economic conditions on the creation and improvement of means of personal armor protection of the Armed Forces of Ukraine in the period from 1991 to 2012. The main attention is paid to the financial support of the Armed Forces of Ukraine during the anti-terrorist operation in the east of Ukraine.

It is established that two periods clearly stands out in the financial support of the Armed Forces of Ukraine: the first from 1991 to 2013; second from 2014 to 2017. The first period took place in peacetime, the second – in wartime. Three stages can be distinguished in the first period, which differ in essential features in solving the problems of developing and modernizing weapons and military equipment, as well as personal protective equipment for military personnel. The first period has the following boundaries: the first (1991–2000); the second (2001–2005); the third (2006–2013). The boundaries of the second period are determined by the time and conditions of the Anti-Terrorist Operation. It is shown that the state budget of Ukraine at the first stage was distinguished by an acute shortage of funds. For example, in 1992 the budget deficit amounted to more than 55 % and only by the end of the nineties reached 6–8 %. In this regard, there was a negligible allocation of financial resources for defense. Only at the end of the second stage the situation with the

Ukrainian Defense financing has changed. The budget included the amounts allocated for the maintenance of military personnel and for the qualitative renewal of troops (forces), improvement of the command and control system, material and technical providing, procurement and modernization of weapons and military equipment, as well as personal protective equipment.

The features of the third financial stage are disclosed. It began to take into account the minimum needs of the Armed Forces of Ukraine, these amounts were shown not only in monetary terms, but also as a percentage of gross domestic product (GDP). However, at this stage, the development of personal protective equipment for military personnel was not a priority and a small amount of money was allocated for its solution.

The reasons for underfunding the development of weapons and military equipment and personal protective equipment, the main of which were the unbalanced structure of the Armed Forces of Ukraine, in which the number of all military units, exceeded the number of personnel of the army unit by 2.5 times, were identified.

Three sources of financing for the Armed Forces of Ukraine were identified: a general fund, a social fund, and a reserve (stabilization) fund. The main one was the general fund, from which the Armed Forces of Ukraine received from 86 to 93.6 % of the funds.

The features of financing the Armed Forces of Ukraine during the period of the Anti-Terrorist Operation are disclosed. The main one was that during this period specific amounts for the maintenance of the Armed Forces of Ukraine were determined for the development and modernization of weapons and military equipment and personal protective equipment. There were the fixed sources of funding and their repletion. The main source continued to be the basic foundation from which the Armed Forces of Ukraine received more than 90 %. The distribution of funds according to their functional purpose is shown. Specifically, that the best indicator in this regard is when up to 50 % is allocated for the maintenance of the Armed Forces of Ukraine, up to 20 % for the training of the Armed Forces of Ukraine and up to 30 % for the development of armaments and military equipment.

An attempt has been made to scientifically substantiate these indicators using the experience of NATO member countries.

Keywords: *the Armed Forces of Ukraine, Anti-Terrorist operation (ATO), means of personal armor protection, bulletproof vest, state budget, financial security.*

УДК [355.1:355.665.1:7.045:159.9](477)“20”

© *Тетяна ЮРОВА*

СПРОБИ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ НАТО В УНІФОРМУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ДО ПОЧАТКУ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

До Євромайдану, ще від моменту проголошення незалежності України, армія ніяк не могла позбутися радянських стереотипів у крої обмундирування й удосконаленні спорядження. Основні зусилля військових дизайнерів та геральдистів були зосереджені на впровадженні національних традицій в емблематиці, символиці та знаках розрізнення. Лише Революція Гідності відкрила шлях до реформування Збройних сил України і створення нового образу українського військовослужбовця, відповідно до стандартів НАТО.

Ключові слова: *уніформа, Збройні сили України, стандарти НАТО, символіка, камуфляж.*

Упродовж чверті століття з моменту проголошення незалежності України та поділу Збройних сил СРСР між новоствореними державами у свідомості їхніх народів наполегливо формувалося переконання щодо спільності традицій між арміями, зокрема між російською як спадкоємицею традицій радянської та всіма іншими [1]. Цьому багато в чому сприяла Угода про створення Співдружності Незалежних Держав [2]. Спільні паради, військові навчання з тим самим умовним противником, свята, фестивалі, здавалося, міцно ввійшли в життя, а однострої вражали неймовірною схожістю. Лише Революція Гідності, війна 2014 р. на Сході України та російська агресія поклали кінець цій видимій єдності.

У наукових працях проблематика дослідження впровадження стандартів НАТО в уніформу Збройних сил України (далі – ЗСУ) практично відсутня. Українські науковці І. Романюк, І. Руснак, А. Петренко, А. Яковенко, В. Кохно насамперед аналізують проблеми стратегічного планування і співпраці ЗСУ з НАТО [3; 4]. Значну кількість наукових публікацій українських дослідників, таких як О. Лежнев, М. Слободянюк, М. Чмир, М. Хорошунов, присвячено проблемам військової символіки та геральдики в новій уніформі ЗСУ, що переважно розглядається крізь призму втілення національних традицій в емблематиці та знаковій системі обмундирування [5–10]. Отже, відсутність ґрунтовних досліджень із цієї

тематики в умовах переходу ЗСУ в членство НАТО спонукає до цілеспрямованого розгляду проблеми.

Метою статті є проаналізувати процес приведення одностроїв ЗСУ до стандартів армій НАТО в «доевромайданний період», стан армійського обмундирування на початку війни на Донбасі та ступінь його відповідності вимогам Північноатлантичного Альянсу.

Україна стала незалежною 24 серпня 1991 р., але впродовж майже чверті століття уніформа нової національної армії практично не змінювалася, зберігаючи основні риси Збройних сил СРСР, або, пізніше, копіюючи обмундирування армії Російської Федерації [11]. Це жодною мірою не було виправдано, бо країна мала зразки створення цілої низки національних одностроїв у різні періоди боротьби за незалежність (Мал. 1), а також показовий приклад армій провідних країн Європи й Америки в забезпеченні особового складу сучасним обмундируванням, яке гарантує надійне маскування, індивідуальний захист та ідентифікацію на полі бою, комфорт і зручність у повсякденній життєдіяльності [12].

Мал. 1. Деякі національні однострої українських вояків періоду боротьби за незалежність 1918–1920 рр.: а) підполковник піхоти Галицької армії, 1919–1920 рр. [13, 25]; б) гайдамака Червоного куреня Гайдамацького коша Слобідської України, 1918 р. [12, 296]; в) вояк 1-ї Української дивізії Синьожупанників армії УНР, 1918 р. [14]; г) старшина Лубенського кінно-козацького полку армії Української Держави, 1918 р. [12, 280]; д) осавул гетьмана П. Скоропадського, 1918 р. [13, 23]; е) старшина кінного полку Чорних Запорозжців, 1918 р. [15].

Тривалий перехід на нову національну уніформу багато в чому був пов'язаний із тим, що в керівництві України, по-перше, до кінця не усвідомлювали, що вона стала незалежною державою, по-друге, ніяк не могли позбутися радянських стереотипів, а по-третє, хотіли якомога довше зберегти лояльність у відносинах з Росією як «старшим братом», тобто максимально пом'якшити перехід у нову якість. Як наслідок – розвиток національної військової форми одягу пішов у хибному напрямі: через просту заміну радянських символів на українські.

Лише на рубежі тисячоліть активізувалися реальні зв'язки України з країнами НАТО, а отже, й участь підрозділів ЗСУ в миротворчих операціях та різноманітних місіях із підтримання миру та ліквідації наслідків локальних війн і

конфліктів. За часи незалежності близько 7 тис. українських військових брали участь у понад 20 таких широкомасштабних заходах [16, 4]. Перехід України на стандарти НАТО розпочався в 1994 р. й відбувається досі в межах ініціативи «Партнерство заради миру», а завдання щодо впровадження стандартів НАТО в ЗСУ були визначені ще в 1997 р., після підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору, що залишається основним документом, який установлює відносини України та Альянсу [17; 18].

Хоча рух до євроатлантичної інтеграції України почався практично з моменту проголошення незалежності, все-таки перші спроби включення досягнень й елементів західних зразків, зокрема американських, в українській однострій були пов'язані з війною в Іраку (20.03.2003–15.12.2011) та виступом Києва на боці Міжнародної коаліції (11.08.2003–09.12.2008) [19, 67–84]. Приєднання України до багатонаціональної військової операції в Іраку було важливим військово-політичним кроком держави і за головну мету мало її вихід із міжнародної військово-політичної ізоляції. У виборі крою уніформи та проектуванні її камуфляжного малюнка Україна керувалася Угодою зі стандартизації (STANAG – Standardization Agreement), ухваленою в НАТО задля успішного здійснення спільних операцій. Стосовно одностроїв її реалізовано через Публікацію союзних даних 34 (ADatP-34) – стандарти та профілі взаємодії НАТО, що відображені у STANAG 2138 [20]. Ця угода обумовила затвердження в різних країнах схожого крою уніформи. Другим критерієм була зручність конструкції, розробленої у США. Найпомітнішою відмінністю обмундирування визнавали оригінальні камуфляжні шаблони та знаки розрізнення, притаманні кожній конкретній країні. Українські дизайнери вирішили поєднати в новому пустельному камуфляжі малюнок плям власного шаблону та кольори американської уніформи.

Мал. 2. Український камуфляж ТТsКО («Пустеля»), який використовували в Іраку у 2003–2008 рр. А) Церемонія закінчення української миротворчої місії в Іраку (09.12.2008) [21]. Б) Український двоколірний шаблон ТТsКО [22]. В) Камуфляжний шаблон армії США Desert 3-color [23]. Г) Коричневі плями двоколірного «пустельного» українського камуфляжного шаблону 2003 р. збігаються з коричневими плямами українського шаблону «Дубок» [22].

У найкоротші терміни весь український контингент, що мав брати участь у миротворчій місії, був переодягнений у новий однотипний «пустельний» однострій на «натовський» лад, відповідно до умов виконання бойових завдань у незвичній для українців кліматичній зоні. Із цією метою було створено два базові варіанти стандартного двоколірного «пустельного» камуфляжного шаблону ТТсКО на основі традиційного малюнка українського шаблону «Дубок» та забарвлення бойового костюма Desert 3-color армії США (Мал. 2).

На жаль, у наступне десятиліття, аж до перемоги Революції Гідності, всі проекти й зусилля приведення військової уніформи відповідно до нових світових стандартів зі збереженням національної ідентичності не були реалізовані. Наприклад, Постанова Кабміну № 1073 від 17 липня 2003 р. «Про затвердження зразків форми одягу і знаків розрізнення військовослужбовців Збройних сил, інших військових формувань...», була прийнята до виконання лише в 2009 р. Проект змін в обмундируванні, які на той час вважалися радикальними, був оприлюднений у газеті «Народна армія» в серпні 2009 р. [24, 25].

Мал. 3. Проект погонів та знаків розрізнення ЗСУ 2009 р. на основі світових і національних традицій: а) погоні Армії оборони Ізраїлю зі знімною муфтою [26]; б) командувач ВПС США в Європі генерал Френк Горенц, 2018 р. [27]; в) погоні зі знімною муфтою бригадного генерала, генерал-майора, генерал-лейтенанта, генерал-полковника та генерала армії України (проект 2009 р.) [25]; г) погоні бригадного генерала, генерал-майора, генерал-лейтенанта, генерала та генерала армії США, 2019 р. [26].

Насамперед реформа одностроїв торкнулася знаків розрізнення: вони встановлювалися відповідно до досвіду армій НАТО, їхніх союзників, Української Держави та Західноукраїнської Народної Республіки (Мал. 3). У сухопутних військах ЗСУ, на зразок армій Ізраїлю, Нідерландів, Швейцарії, Естонії та інших країн, було передбачено погон-хлястик із муфтою для розміщення на ній металевих або вишитих елементів знаків розрізнення. Якщо для молодших офіцерів це були просто зірки, то для старшого та вищого офіцерського складу крім зірок установлювалися додаткові традиційні українські знаки. Наприклад, для старших офіцерів – калиновий піввінок, для генералів – схрещені булави у вінку з листя калини на зразок відзнак на головних уборах старшин (офіцерів) Штабу

та Власного конвою гетьмана П. Скоропадського, а також нарукавних відзнак генералітету Галицької армії [28; 29, 164].

За проектом 2009 р., відповідно до міжнародних традицій, на погоні генерал-майора замість однієї зірки було дві, з перспективою впровадження звання «бригадний генерал». Генерал-полковник ЗСУ на зразок «повного» генерала, як і в багатьох інших арміях, отримував чотири зірки. Мундир, кашкет і пілотка зразка 2009 р. були скроєні за стандартами НАТО й нагадували синій мундир Army Dress та головні убори армії США, які є частиною сучасного уніфікованого армійського обмундирування Army Service Uniform (ASU) [30] (Мал. 4). На основі цього одnobортного армійського мундира в американській армії створено кілька вишуканих виробів класів А та В, які можна носити в різних випадках. Український мундир також передбачалося використовувати в повсякденному й парадно-вихідному одностроях, а розташування на ньому знаків розрізнення, ідентифікації та винагород робилося за американським аналогом.

Мал. 4. Проект геральдичних знаків та уніформи ЗСУ 2009 р., створений на основі світових і національних традицій: а) кокарди армії Української Держави (1918) та проекту 2009 р. [31, 68; 25]; б) кокарда на парадний кашкет офіцерів та генералів ЗСУ, проект 2009 р. [25]; в) кокарда на пілотці офіцера ВПС ЗСУ, скроєна на зразок американської [28]; г) геральдичний беретний знак та його розташування на береті зразка 2009 р. [25; 28]; д) проект парадно-вихідного мундира й кашкета генерала Сухопутних військ армії України [28]; е) кашкет до парадно-вихідної уніформи генерала армії США, 2018 р. [32]; є) зелений берет американського спецназу [33]; ж) традиційний синій мундир (Army Dress Blues) армії США, 2017 р. [34].

Як важливий геральдичний знак проект пропонував кокарду круглої форми для пілотки, безкозирки та польового кашкета, що була запроваджена в Українському війську за гетьмана П. Скоропадського (наказ Військового відомства від 06.06.1918 р. Ч. 207) [31, 68]. На кашкеті старших і вищих офіцерів було передбачено орнамент у вигляді одного або двох рядів дубових гілок за загальноприйнятою практикою багатьох армій НАТО, як-от Великої Британії, Німеччини, Греції, Туреччини та ін.

Цей проект хоч і не мав реалізації, але значною мірою послужив основою для створення уніформи, погонів та знаків розрізнення, які були спроектовані

у 2015 р. й затверджені навесні 2016 р., чому сприяли Євромайдан та війна на Донбасі [35].

На початку 2012 р. було здійснено ще одну спробу на основі досвіду НАТО і США встановити єдиний для ЗСУ новий дизайн бойового екіпірування, уніформи та камуфляжу [36] (Мал. 5).

Мал. 5. Загальновійськова польова уніформа військовослужбовців ЗСУ («пiксельний» камуфляж із погоном на грудях), впровадження почато в 2013 р. [36].

До того ж перші дослідні сигнальні зразки «пiксельного» камуфляжу з погоном на грудях, на зразок бойової уніформи армії США, були випробувані восени 2012 р. на спеціальних КШН (командно-штабних навчаннях) під кодовою назвою «Перспектива-2012» на 240-му навчальному полігоні 8-го армійського корпусу [37] (Мал. 6). Найбільше позитивних відгуків у фахівців та військових підрозділів спеціального призначення отримав польовий костюм «Гірка» МК-2, який у засобах масової інформації був названий «революційним» та «ідеальним для польових умов» [38, 28].

Мал. 6. Експериментальне обмундирування українських солдатів «Гірка» МК-2: «Осінньо-пустельна» версія, що була презентована на навчаннях «Перспектива-2012» [39].

Були відзначені такі його позитивні якості, як зручний та вдалий крій, висока зносостійкість, якої було досягнуто завдяки використанню новітнього армованого матеріалу Profit-on (65 % бавовни і 35 % поліестеру). Уже наприкінці вересня 2012 р. костюм «Гірка» МК-2 був офіційно прийнятий на забезпечення аеромобільних військ України [40].

У 2012 р. Україна взялася до реалізації національної програми зі створення «солдата майбутнього» за прикладом країн НАТО, які від початку XXI ст. напружено працювали над індивідуальними бойовими комплектами. Системи, що їх розробляли вже в той період у США (Land Warrior і Mounted Warrior), Великій Британії (FIST), Німеччині (IdZ), Франції (FELIN), Іспанії (COMFUT) та інших країнах, мали комплексно забезпечити екіпування солдата поєднанням 5–10 підсистем, включно із засобами захисту, ураження, зв'язку, управління, життє- й енергозабезпечення тощо. Завдяки такому рішенню, він ставав на полі бою активною одиницею єдиної мережі управління, що була здатна вести обмін інформацією з командуванням [39].

Програмою розвитку озброєнь на період 2012–2017 рр. було намічено доповнити комплект засобами індивідуального захисту українського виробництва: бойовим шоломом із приладом нічного бачення й міні-відеокамерою та легким протиуламковим бронежилетом. Із сучасних засобів індивідуального комп'ютерного забезпечення кожному воякові передбачалося видати: GPS-приймач (для орієнтації на полі бою та інформування командира про місце перебування підлеглих); мікрокомп'ютер із дисплеєм (для підтримки зворотного зв'язку з командиром); портативну радіостанцію (для цілевказівок); датчики (для контролю за температурою тіла, пульсом і тиском солдата) [38, 26–29]. На жаль, бойовий комплект «Гірка» МК-2 пройшов лише часткове тестування у військах. Випробований в умовах бойових дій і «запущений» у масове виробництво він не був.

Мал. 7. Українські унікальні біонічні й адаптивні камуфляжні шаблони, створені за прикладом провідних армій НАТО: а) версії українського біонічного камуфляжного шаблону «Абатрекс» та його автор А. Тараненко на полігонному тестуванні, 2007 р. [41]; б) канадський адаптивний камуфляж, 2010 р. [42]; в) адаптивний камуфляжний шаблон «Жаба польова» та його випробування, 2013 р. [43].

У перше десятиліття ХХІ ст. відразу кілька українських фірм за прикладом провідних країн-учасниць НАТО взяли до проектування нових біонічних камуфляжних шаблонів та обмундирування з них (Мал. 7). Ще влітку 2007 р. за розпорядженням Президента України В. Ющенка Головним управлінням розвідки були проведені успішні військові полігонні випробовування кількох версій біонічних камуфляжів «Абатрекс» (автор – А. Тараненко) у двох основних кліматично-ландшафтних зонах України: мішаних лісів і степу [41]. На жаль, високі якості цього унікального камуфляжного шаблону не були гідно оцінені військовими чиновниками і він не був розглянутий як один із базових для виготовлення польових одностроїв ЗСУ.

У 2012 р. український військово-польовий бренд P1G-Тас узявся до створення нового універсального адаптивного камуфляжу за версіями «Жаба польова» та «Жаба степова», поклавши в основу дослідження природні забарвлення тварин, що адаптуються до середовища [43–44]. Підсумком цієї роботи стало створення ідеального для території України камуфляжного шаблону, який успішно маскує людську постать практично в усіх видах українських ландшафтів, що мають рослинність, на будь-яких дистанціях спостереження. Уже з початком бойових дій камуфляж «Жаба» пройшов успішні тестування у військових підрозділах у зоні АТО.

Перехід ЗСУ на стандарти НАТО розпочався практично відразу після проголошення незалежності України й реалізовувався за кількома напрямками, як-от через формування нового образу захисника Вітчизни завдяки синтезу в повсякденній та парадній формах одягу національних традицій і досягнень передової міжнародної практики, а також через затвердження власної символіки та емблематики, створення нових зразків польових одностроїв, камуфляжних шаблонів, уніфікацію елементів обмундирування. Як показав аналіз, іще до початку Революції Гідності Україна включилася в реалізацію програми створення «солдата майбутнього» за прикладом світових військових тенденцій.

На жаль, уся ця робота була вповільненою, розтягувалася на десятиріччя, а багато перспективних проектів так і не були втілені.

Джерела та література:

1. Про проголошення незалежності України. Постанова Верховної Ради УРСР від 24.08.1991 р. № 1427-ХІІ.
2. Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав. Постанова Верховної Ради України від 10.12.1991 р. № 1958-ХІІ.
3. Романюк І.М. Ретроспектива розвитку стратегічного (оборонного) планування в Збройних силах України / І.М. Романюк // Збірник наукових праць ВІТІ. – 2018. – № 1. – С. 100–107.
4. Руснак І.С. та ін. Оборонне планування на основі спроможностей: особливості та перспективи впровадження / І.С. Руснак, А.Г. Петренко, А.В. Яковенко, І.М. Романюк, В.Д. Кохно // Наука і оборона. Науково-теоретичний та науково-практичний журнал Міністерства оборони України. – 2017. – № 2. – С. 3–10.

5. Лежнев О. Нові знаки розрізнення військових звань військовиків Збройних сил України / Олександр Лежнев // Знак. – 2017. – Ч. 71. – С. 9–10.
6. Слободянюк М. До проблеми нової емблематики видів, родів військ та служб Збройних сил України / Михайло Слободянюк // Цитаделя. – 2017. – Ч. 14. – С. 81–90.
7. Слободянюк М. Дивні правила. До питання реформування української військової нарукавної емблематики / Михайло Слободянюк // Знак. – 2019. – Ч. 78. – С. 9–11.
8. Чмир М. Вийшло як завжди: символіка Національної гвардії України, 2014 р. / Микола Чмир // Знак. – 2014. – Ч. 64. – С. 8–11.
9. Чмир М. Шило на швайку: емблеми на комір військовиків Збройних сил України зразка 2017 р. / Микола Чмир // Знак. – 2018. – Ч. 74. – С. 6–10.
10. Хорошунов М. Тимчасові нарукавні емблеми: від зауважень до пропозицій / Максим Хорошунов // Знак. – 2017. – Ч. 72. – С. 10–11.
11. Про проголошення незалежності України. Постанова Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – № 38. – С. 502. – Документ 1427-XII від 24.08.1991.
12. Юрова Т.М. Однострої українських вояків від Першої до Другої світової війни: монографія / Т.М. Юрова. – К., 2016. – 276 с.: 134 іл.
13. Дерябин А. Гражданская война в России 1917–1922: Национальные армии / А. Дерябин, Р. Паласиос-Фернандес. – М.: Издательство АСТ, 2000. – 48 с., 8 цв. ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).
14. A picture of a Ukrainian soldier of the so called 'Blue Division' of the UPR's army (1917–1921). Українська: Малюнок солдата Синьожупанної дивізії війська УНР, 1917–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.alamy.com/english-a-picture-of-a-ukrainian-soldier-of-the-so-called-blue-division-of-the-uprs-army-1917-1921-1917-1921-unknown-date-unknown-619-ukr-army1-image187513058.html>. – Назва з екрана.
15. Вакуленко Олександр. Вечір пам'яті Петра Болбочана. 13.10.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kroun.info/iz-pershih-vust/vechir-pam-yati-petra-bolbochana/>. – Назва з екрана.
16. 20 років на варті миру / 20 years on guard for Peace. Фотоальбом. – К.: МО України, 2012. – 78 с.: іл. – укр., англ.
17. Партнерство заради миру. Рамковий документ. Документ 950_001, чинний, поточна редакція. Підписання від 10.01.1994 // Дипломатичний вісник. – 1994. – № 13–14. – С. 32–33.
18. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. Документ 994_002, чинний, поточна редакція. Підписання від 09.07.1997 // Голос України. – 1997. – № 127 (1627). – 11 лип.
19. Клименко О.П. Миротворча діяльність українського війська. Перше десятиліття. Фотоальбом. – К.: Неопалима купина, 2004. – 224 с.: іл. – укр., англ., фр., нім.
20. Standardization Agreement (STANAG) / NATO – STANAG 2138 / Troop Trial Principles and Procedures – Combat Clothing and Personal Equipment / Promulgated on 31 May 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.scribd.com/document/54449979/stanag2138e>. – Назва з екрана.
21. Ukrainians complete mission in Iraq / 11.12.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.army.mil/article/15056/ukrainians_complete_mission_in_iraq. – Назва з екрана.
22. Ukrainian Camouflage Patterns / Camopedia the camouflage encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://camopedia.org/index.php?title=Ukraine>. – Назва з екрана.

23. *United States of America Camouflage Patterns / Camopedia the camouflage encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://camopedia.org/index.php?title=USA>. – Назва з екрана.*
24. *Про затвердження зразків форми одягу і знаків розрізнення військовослужбовців Збройних сил, інших військових формувань, Державної спеціальної служби транспорту, осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби та ліцеїстів військових ліцеїв і ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1073.*
25. *Сич В. Однострій має стати дійсно українським / Віталій Сич // Народна армія. – 2009. – 22, 26 серп.*
26. *Знаки розрізнення Армії США, Франції, Ізраїлю, Німеччини. 17.11.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgil.ru/2011/11/17/znaki-razlichiya-armii-ssha-frantsii-izra/>. – Назва з екрана.*
27. *Навчання BRTE-21 на авіаційній базі Емар. Інтерв'ю. 05.06.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.melkon.lv/avia/2015/06/05/ucheniya-brte-21-na-aviacii-ppojj-baze-ehmari-int/>. – Назва з екрана.*
28. *Військова форма 2009: нереалізований проект. 28.02.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrmilitary.com/2015/02/2009.html>. – Назва з екрана.*
29. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1077. Головне Управління Генерального Штабу Української Держави, м. Київ. 1918 р. – Оп. 5. – Спр. 10. Накази по Військовій офіції УНР, 1918 р. – 572 арк.*
30. *US Army dress blue ASU officer jacket [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uniforms-4u.com/p-us-army-dress-blue-jacket-5580.aspx>. – Назва з екрана.*
31. *ЦДАВО України. – Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу Української Народної Республіки, м. Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський. – Оп. 2. – Спр. 4. Накази Головної команди й Головної Управи військ УНР, зразки малюнків уніформи для старшин, урядовців і козаків, 24 квітня 1919 р. – 26 жовтня 1920 р. – 82 арк.*
32. *Army – Bernard Cap / Genuine Military Headwear & Apparel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bernardcap.com/army/>. – Назва з екрана.*
33. *Green Beret from 1st Special Forces Group dies during combat ops in Afghanistan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.newsweek.com/dustin-ard-afghanistan-special-forces-combat-operations-1457108>. – Назва з екрана.*
34. *Dress Blue Army Uniform Measurements. 23.01.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://armyuniformbensei.blogspot.com/2017/01/dress-blue-army-uniform-measurements.html>. – Назва з екрана.*
35. *Про затвердження зразків військової форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовців ЗСУ та ліцеїстів військових ліцеїв. Наказ Міністерства оборони України від 29.02.2016 № 113. Документ з0436-16. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 23 березня 2016 р. за № 436/28566.*
36. *Нова форма української армії. 07.04.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dennis22b.livejournal.com/185992.html>. – Назва з екрана.*
37. *У Збройних силах України розпочинаються навчання «Перспектива-2012» / Пресслужба Міністерства оборони / Новини Міністерств та відомств // Урядовий портал. 18.09.2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=245594311&cat_id=244277212. – Назва з екрана.*
38. *Кузнецов Ю., Петровський В. «Дрес-код» для профі. Нова амуніція / Юрій Кузнецов, Вячеслав Петровський // Військо України. – 2013. – № 9. – С. 26–29.*

39. Ткач Володимир. Український солдат майбутнього носить зручний костюм, шолом та супер-окуляри. 10.11.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.newsweek.com/dustin-ard-afghanistan-special-forces-combat-operations-1457108>. – Назва з екрана.
40. Костюм «Гірка» МК-2 // Блог компанії PROF1 Group®. 03.10.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prof1group.blogspot.com/2012/10/mk-2-240-8-27-2012.html>. – Назва з екрана.
41. Успішні полігонні випробування камуфляжу «Абатрекс» Українськими Збройними Силами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://abatrex-camouflage.jimdo.com/мo/>. – Назва з екрана.
42. *Canadians invent the invisible camouflage coat* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.020mag.com/en/news/172/canadians-invent-the-invisible-camouflage-coat>. – Назва з екрана.
43. Камуфляж ЖАБА® Польова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://p1gtac.com/ua/developments/view/камуфляж-жаба-польова>. – Назва з екрана.
44. Камуфляж ЖАБА® Степова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://p1gtac.com/ua/developments/view/камуфляж-жаба-стєпова>. – Назва з екрана.

© **Татьяна ЮРОВА**

ПОПЫТКИ ВНЕДРЕНИЯ СТАНДАРТОВ НАТО В УНИФОРМУ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ ДО НАЧАЛА РЕВОЛЮЦИИ ДОСТОИНСТВА

До Євромайдана ещё с момента провозглашения независимости Украины её армия никак не могла избавиться от советских стереотипов в кроє обмундирування и совершенствовании снаряжения. Основные усилия военных дизайнеров и геральдистов были сосредоточены на внедрении национальных традиций в эмблематике, символике и знаках различия. Только Революция Достоинства открыла путь к реформированию Вооруженных сил Украины и созданию нового образа украинского военнослужащего, соответствующего стандартам НАТО.

Ключевые слова: униформа, Вооруженные силы Украины, стандарты НАТО, символика, камуфляж.

© **Tetiana YUROVA**

ATTEMPTS OF IMPLEMENTATION OF NATO STANDARDS IN THE UNIFORM OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE BEFORE THE REVOLUTION OF DIGNITY

The key principles of creating a Ukrainian military costume, its design, color scheme, individual elements, insignia, based on a synthesis of national traditions and international

best practice, began to be formed at the beginning of the 20th century, during the First World War. This started the traditions that are now related to the national uniform with the form of military formations of various periods of the struggle for independence, and at the same time, they represent the Armed Forces of Ukraine as part of the forces of the European Union and NATO.

The movement of Ukraine towards Euro-Atlantic integration began almost from the moment of independence in 1991. The decision on the adoption and implementation of NATO standards was made in 1997, after the signing of the “Charter on a Special Partnership between Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization”, which today remains the main document determining the relationship between Ukraine and the alliance. In 2009, based on the experience of the United States and NATO, casual and formal uniforms with insignia, which were largely analogous to the United States, were developed. At the same time, the army could not get rid of Soviet stereotypes in a cut of all uniforms and improvement of equipment. The main efforts of military designers and heraldists at that time were focused on the implementation of national traditions in emblem, symbolism and insignia.

The most active search and practical work was carried out to improve field uniforms, which was prompted by the war in Iraq (March 20, 2003 – December 15, 2011) and the participation of Ukraine in the peacekeeping forces on the side of the International Coalition (August 11, 2003 – December 9, 2008). In the shortest possible time, the entire Ukrainian contingent was dressed in the new two-color «desert2 camouflage TTsKO, the design of which was created on the basis of the Ukrainian «Oak» pattern and the color of the US Army Desert 3-color combat suit. In 2012, another attempt was made to establish, based on the experience of NATO and the United States, a new uniform design, camouflage and combat equipment for the Ukrainian Armed Forces. It was a new-generation «pixel» camouflage with a shoulder strap on the chest, similar to the military uniform of the US Army. In 2007–2012 the Ukrainian developers presented new types of field camouflage suits, built on the basis of domestic camouflage patterns «Abatrex» and «Toad», which successfully passed field tests.

In 2012, even before the start of the Revolution of Dignity, Ukraine launched a national program to create a “soldier of the future”, following the example of NATO countries, in particular the United States (Land Warrior and Mounted Warrior), which is a system for providing comprehensive equipment for a soldier with 5–10 subsystems, including means of protection, defeat, communications, management, life and energy supply.

But the process of transition to NATO standardization was carried out in Ukraine rather slowly, stretched for decades, and many promising projects have not been implemented. Only the Revolution of Dignity paved the way for the reform of the Armed Forces of Ukraine and the creation of a new image of the Ukrainian military, in accordance with NATO standards.

Keywords: *uniform, Ukrainian Armed Forces, NATO standards, symbolism, camouflage.*

ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

УДК 94(47+57):623.438.3“1957/1959”

© Андрій ПОСПЕЛОВ

© Станіслав КОНДРАКОВ

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ОЦІНКИ БОЙОВИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ УНІКАЛЬНОГО РАДЯНСЬКОГО ВАЖКОГО ТАНКА (СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ) «ОБ'ЄКТ 279»

У статті проаналізовано історію появи, концепцію розробки та основні характеристики радянського танка «Об'єкт 279» – унікальної бойової машини, що була здатна успішно протистояти силам супротивника в будь-яких умовах, зокрема й на місці ядерного вибуху. Саме цей танк завершив добу створення в СРСР важких танків. Простежено основні передумови створення «Об'єкта 279», його принципові відмінності та унікальні особливості порівняно з іншими бойовими машинами аналогічного класу (як радянськими, так і країн НАТО). Головну увагу автори приділили з'ясуванню причин відмови радянського військово-політичного керівництва від доведення «Об'єкта 279» до серійного виробництва й від розвитку важких танків узагалі.

Ключові слова: важкий танк, «Об'єкт 279», повоєнне танкобудування, концепція розробки, бронювання, вогнева міць.

В постсоветский период началась активная публикация в научно-популярной литературе сведений о советских послевоенных танках (как серийных, так и опытных). Уже к концу XX в. украинским, белорусским и российским авторам удалось создать комплексные монографии, разной степени аналитической глубины, в которых был представлен практически весь спектр бронетанковой техники послевоенной разработки и производства [9; 20]. Однако главнейшая черта, отличающая данную литературу, – весьма слабое освещение воистину уникальных послевоенных танков и бронемашин, не поступивших в серийное производство. Справедливости ради отметим, что подобная тенденция характерна и в плане раскрытия уникальности многих образцов бронетанковой техники, которые разрабатывались на Западе в период «холодной войны». В качестве примеров можно привести швейцарский проект танка 1990-х годов NKPz-90, шведский Strv 2000 или куда более ранние образцы американского

проекта 1950-х годов Т58 и британского начала 1980-х Chieftain 900. И это лишь наиболее известные и в своё время даже частично представленные в специальной литературе (в частности на страницах знаменитого журнала «Зарубежное военное обозрение») образцы. Однако куда большее их количество остаётся неизвестно многим любителям истории и профессионалам от науки.

Впрочем, среди множества опытных танков или их проектов всегда имелись воистину уникальные. Конструкционные, технические и прочие решения, планируемые или отработанные на них, а также концепция создания и дальнейшего перспективного применения танков принципиально новой идеологии, к сожалению, не нашли отражения в отечественной научной и научно-популярной литературе открытого типа. Не решило кардинально эту проблему и активное распространение интернет-публикаций абсолютно разной степени информативности и достоверности. В частности – в виде так называемых интернет-блогов или живых журналов, хотя их авторы-энтузиасты в этом аспекте сделали довольно много (например, <http://armor.kiev.ua>; <https://strangernn.livejournal.com/>). Более того, последние несколько лет в украинской историографии военно-технического направления (в основном печатного типа) прослеживается тенденция значительного нивелирования достижений советского прошлого. И хотя в области военно-технической истории она проявляется ещё относительно слабо, в отличие от истории политической, социальной и экономической, существующая направленность позитивной отнюдь не является.

Исходя из всего вышесказанного, авторы статьи обратили внимание на абсолютно уникальный образец советского танкостроения конца 1950-х годов, оставшийся, правда, лишь в опытном экземпляре. Речь идёт о тяжёлом танке специального назначения, созданном в конструкторском бюро Ленинградского Кировского завода исключительно как машина для применения в полномасштабной ядерной войне, – «Объект 279». Именно он завершил эру советских (да и не только) тяжёлых танков.

По многочисленным публикациям постсоветского периода оказалось вполне возможным создать чёткое представление об «Объекте 279» как абсолютно необычном образце танкостроения. Перекрёстный анализ имеющихся публикаций с использованием историко-сравнительного, ретроспективного, математического и статистического методов исторического исследования, а также применение принципов объективности, историзма и научной ответственности позволили авторам статьи не только представить «Объект 279» как уникальный технический продукт эпохи «холодной войны», но и прежде всего выявить идеологию и концепцию его создания.

По опыту Второй мировой войны 1939–1945 гг. тяжёлые танки оказались краеугольным элементом современной маневренной войны. Активные наступательные операции армейского и особенно фронтового размаха, которые проводила Красная армия в 1944–1945 гг., качественно подтвердили теоретиче-

ские выкладки советских военных теоретиков 1930-х годов А.Н. Лапчинского и Г.С. Иссерсона [13, 225–227]. По ним при осуществлении наступательных операций с прорывом глубокоэшелонированной и хорошо подготовленной обороны противника именно тяжёлые танки оказались способными её подавить и качественно усилить выход соединений на оперативный простор, а также поддерживать действия средних танков в любых видах наступательного и оборонительного боя [5, 58–63]. При этом главным недостатком массовых советских тяжёлых танков 1944–1945 гг. ИС-2 явилась не совсем рациональная защита. Исправлению этого недостатка была посвящена глубокая научно-исследовательская работа, начатая ещё по результатам Курской битвы 1943 г., которая в практическом исполнении выразилась в создании весной 1945 г. знаменитого ИС-3 [14, 94–104, 268–277]. Как известно, данная машина в буквальном смысле ошеломила западных военачальников и экспертов, однако уже в период послевоенной эксплуатации проявилась хроническая болезнь советских тяжёлых танков – низкие надёжность и ресурс.

Одновременно на заключительных этапах Второй мировой войны на европейском театре военных действий подтвердились и выкладки немецких теоретиков танковой войны (прежде всего Г. Гудериана), по которым тяжёлые танки были способны кардинально усиливать и укреплять маневренную оборону конкретного соперника. Наиболее конкретно это выразилось в опыте боевых действий германских тяжёлых танков PzKpfw V Panther и в несколько меньшей степени – PzKpfw VI Ausf. В Tiger II [2]. Однако немецкая конструкторская мысль 1943–1945 гг. практически игнорировала данный опыт собственных Панцерваффе и тяготела к созданию танков сверхбольших размеров и мощности. Реализованный в металле Porsche Typ 205 или PzKpfw VIII Maus («Мышь»), а также проекты танков серии E-100 стали ярчайшим доказательством фактически тупикового направления работ немецких конструкторов [14, 216–222].

Впрочем, рациональное зерно в идеях по сверхбольшим танкам танкостроителей Третьего рейха всё же было – обеспечение максимально возможной с точки зрения имеющихся технологий защиты и устойчивости при динамическом воздействии внешних сил. Проще говоря – способность танка не опрокинуться, не потерять башню при попадании тяжёлого (прежде всего крупнокалиберного) снаряда или выдержать очень близкий разрыв мощного фугаса [12]. Кроме того, не отрицалась и способность сверхбольшого танка, в случае складывания неблагоприятных условий для маневренной обороны, выступать в качестве неподвижной или ограниченно подвижной хорошо защищённой огневой точки. Интересно, что впервые такую идею в 1912 г. озвучил сын знаменитого русского химика Д.И. Менделеева – В.Д. Менделеев [18, 202–205].

После окончания Второй мировой войны разработка тяжёлых танков не прекратилась, а наоборот – стала заметной вехой в истории танкостроения СССР, США, Великобритании, частично подключилась к её процессу и Франция [20, 357–358, 450–452, 467–470]. Конструкторы этих стран опирались

на свой опыт тяжёлого танкостроения и результаты, выявленные в ходе прошедшей войны. При этом в создании тяжёлых танков США и Великобритании чётко просматривалось стремление местных конструкторов создать адекватный противовес советским танкам ИС-3 и их дальнейшему развитию. Именно поэтому в проектах американских танков М103 и Т58 и английского FV 214 Conqueror отсутствовали элементы изменившейся эпохи в области техники (например, стабилизаторы вооружения). Эти танки не проектировались для действий в условиях применения ядерного оружия (ЯО), в отличие от советских, начиная со среднего Т-54-3 образца 1951 г. («Объект 137»).

Собственно появление ЯО и последовавшая за этим скорее теоретическая, однако революция в военном деле кардинально изменили требования к новым «тяжеловесам». Дополнительным фактором стало появление на поле боя пока что локальных войн (начиная с войны в Корее 1950–1953 гг.) новых противотанковых средств и особенно снарядов с высокой пробивной способностью, впервые разработанных в Великобритании в 1948 г. и применённых для 20-фунтовой (84 мм) нарезной танковой пушки (QF 20 pounder) танка Centurion Mk.3. Трофейный «Центурион» был в 1951 г. доставлен в Научно-исследовательский институт бронетанковой техники (НИИБТ-38) в Кубинке.

Все указанные факторы и поставили перед советскими конструкторами-танкостроителями вопрос: каково будущее тяжёлых танков в новых условиях ведения боя? Да и, собственно, какими они должны быть?

Ответить на него пытались с 1955 г. Именно тогда в СССР начались разработки тяжёлых танков нового поколения, которые должны были заменить уже технически устаревшие – серии ИС (ИС-2, ИС-3, ИС-4 и ИС-8, вскоре переименованный в Т-10).

Этот вопрос оказался далеко не праздным для советских конструкторов, которым было что сравнить и проанализировать. Во-первых, свой опыт, который условно можно выразить в трёх составляющих: 1) Существующие средние (Т-54) и тяжёлые (ИС-3 и Т-10) танки сами по себе весьма устойчивы к поражающим факторам наземных и воздушных ядерных взрывов, а применяемая на них система противоатомной защиты отвечает современным требованиям (пусть и в минимальных параметрах). 2) Практика послевоенной модернизации тяжёлых танков ИС-3 по системе УКН (устранения конструктивных недостатков) и реализация соответствующих наработок в серийном производстве танков Т-10, в принципе, себя оправдали. 3) Созданный в 1958 г. новейший и кардинально новый по ряду параметров тяжёлый танк ИС-7 («Объект 260») оказался танком предельных параметров. Применённая в нём система бронирования – пусть и наиболее мощная из существующих – фактически уже вчерашний день. Достигнутая боевая масса – 68 т – не соответствует ни требованиям оперативной подвижности (не всякий мост его выдержит), ни параметрам перевозки существующим железнодорожным транспортом. Применённое на ИС-7 вооружение является не только избыточным (130-мм пушка С-70, для которой элементарно

отсутствуют и вряд ли появятся в перспективе соответствующие цели), но и во многом лишним. Прежде всего речь о восьми пулемётах (два – калибра 14,5 мм, из которых один зенитный, с неясной логикой поражения воздушных целей и шесть – калибра 7,62 мм, из них два – в маске пушки, два – в надгусеничных полках курсовые и два – по бортам башни заднего боя). Впрочем, 130-мм калибр пушек в советской армии и советском ВМФ в конце 1940–1950-х годов расценивался исключительно как весьма перспективный (достаточно вспомнить прекрасно зарекомендовавшие себя дивизионные пушки М-46, зенитные КС-30, корабельные СМ-2 и береговой артиллерии СМ-4) [19, 696–698, 878–882, 954–957, 1114–1116].

Во-вторых, благодаря активной работе западной открытой печати и не менее активной – советской разведки танкостроителям СССР было хорошо известно о существующих и разрабатываемых на Западе тяжёлых танках. По ним складывалась следующая картина: 1) Эксплуатация британского тяжёлого танка FV 214 Conqueror с боевой массой 65 т подтвердила на практике выводы по ИС-7: низкая оперативная и транспортная подвижность. Как следствие, в условиях Германии (то есть на театре действий британской Рейнской армии) «Конкерорам» приходилось специально изыскивать область и точки применения. 2) На Западе ориентируют свои новейшие, но немногочисленные тяжёлые танки (а всего выпущено было 300 американских М103 и 195 британских «Конкерор») исключительно на противостояние с ИС-3 (так как о Т-10 там мало что известно и его классифицируют часто именно как ИС-3). При этом в НАТО понимают, что существующие 76-мм, 84-мм и 120-мм танковые пушки не во всех условиях боя могут справиться с ИС-3 и Т-10. Поэтому США и Великобритания в области применения своих тяжёлых танков повторяют опыт Вермахта Второй мировой войны, который выражается не только в тактике, но и в перспективах их развития. Не имея возможности создать броню лучше, чем в СССР, западные разработчики обращают процесс на наращивание арифметических значений – то есть увеличение размеров и массы тяжёлых танков. А дабы эту тенденцию оправдать и найти адекватные способы поражения советских тяжёлых танков, в США разрабатывается тяжёлый танк Т58 с крупногабаритной качающейся башней под мощную 155-мм пушку и автомат заряжания к ней [17].

Всё это и определило требования к новому поколению советских тяжёлых танков. Новая машина должна была весить не более 60 т и вооружаться 130-мм пушкой [10]. Но при этом главной задачей новейших тяжёлых танков становились действия в условиях массового применения ЯО, которое советская военно-теоретическая мысль того времени рассматривала не иначе, как качественное усиление огневой мощи противоборствующих армий на поле боя [1, 129]. Рубиконом, после которого началась разработка нового поколения советских тяжёлых танков, стали знаменитые и единственные в истории советских Вооружённых сил учения с реальным применением атомного оружия, проведённые на Тоцком полигоне в Оренбургской области 14 сентября 1954 г. [16].

Именно с того времени Министерство транспортного и тяжелого машиностроения СССР представило в Совет министров соображения по дальнейшему развитию бронетанковой техники, первым пунктом в котором обосновывалась необходимость разработки нового тяжёлого танка. Он должен был качественно превзойти по боевым и эксплуатационным характеристикам только что (28 ноября 1953 г.) принятый на вооружение Т-10, главным недостатком которого посчитали слабое бронирование (120-мм лоб корпуса и 250-мм лоб башни мало отличались от бронирования стандартного среднего танка Т-54: 100 мм и 200 мм соответственно). В сочетании с недостаточной подвижностью и проходимостью оно делало новейший тяжёлый танк в условиях применения противником ядерного оружия ущербным по сравнению со средним Т-54 образца 1951 г. Именно поэтому ставилась задача придать тяжёлому танку подвижность среднего, а бронирование и иные элементы защиты должны были позволить машине и её экипажу выдержать атомный взрыв средней мощности (порядка 30 кт) на расстоянии 500 м. Кроме того, он должен быть и весьма технологичным, дабы в короткие сроки заменить в советской армии весь парк тяжёлых танков от ИС-2 до Т-10.

Однако только в 1956 г. Главным бронетанковым управлением Советской армии (ГБТУ СА) были выработаны тактико-технические требования к тяжёлому танку нового поколения. И буквально сразу же заказ на разработку новейших образцов получили два конструкторских бюро: Ленинградского и Челябинского тракторных заводов. Всего же в 1956–1957 гг. в этих учреждениях разрабатывались четыре проекта тяжёлых танков данной идеологии: один – в Челябинске («Объект 770» под руководством главного конструктора П.П. Исакова) и три – в Ленинграде («Объект 277», главный конструктор Н.М. Чистяков, «Объект 278» – Н.М. Оглоблин, «Объект 279» – Л.С. Троянов) [6, 432–435]. Общее научно-техническое руководство над тремя «ленинградскими тяжеловесами» осуществлял Ж.Я. Котин. Машину, которая поступит на вооружение, планировалось выбрать по итогам конкурса.

В 1957 г. на заводских полигонах появились опытные образцы этих боевых машин. Все они успешно прошли полигонные испытания, в которых фаворитами были признаны челябинский «Объект 770» и ленинградский «Объект 279» [11, 53]. И если первый – по совокупности боевых характеристик и максимальному соответствию требованиям заказчика, то второй – благодаря своей нестандартности и теоретической перспективности [3].

«Объект 279» получился весьма необычным по форме и не был похож на классические тяжёлые танки. Он больше напоминал своеобразную летающую тарелку с приплюснутой башней. Такая форма была выбрана специально, поскольку изначально эта машина предназначалась для ведения боя в условиях ядерной войны. Именно приземистая и обтекаемая форма корпуса и башни позволяла пропускать над собой ударную волну атомного взрыва и относительно

легко проводить дезактивацию танка, используя поток специальных обмывочных жидкостей.

На «Объекте 279» конструкторы изрядно позаботились о безопасности и предельной работоспособности самого экипажа, состоящего из четырёх человек (классический состав: механик-водитель, командир, наводчик и заряжающий). Место механика-водителя находилось в передней части корпуса по центру, здесь же имелся свой люк для посадки в машину. Остальные три члена экипажа садились в танк через два люка, при этом левый был совмещён с командирской башенкой.

Новейший тяжёлый танк был обеспечен весьма совершенной для своего времени и во многом непревзойдённой по ряду параметров и сейчас системой противоатомной защиты. Так, при необходимости, то есть в условиях ядерной, химической или биологической атаки противника, все люки вместе с казёнником орудия герметично закрывались; в танке был предусмотрен подогрев боевого отделения, который являлся частью системы создания избыточного давления; воздух прежде, чем попасть в боевое отделение, проходил сквозь фильтры специальных фильтровентиляционных установок, причём это касалось как забора воздуха снаружи, так и вывода тепла от силовой установки в обитаемое отделение; толстая броня сама защищала от радиации, однако её внутренние поверхности в обитаемом отделении были дополнены специальным противорадиационным подбоем.

В остальном танк имел классическую компоновку, но стоит заметить, что проблема брони и проходимости была решена весьма нестандартно. Корпус «Объекта 279» был литой криволинейной формы с тонколистовыми противокумулятивными экранами, которые прикрывали корпус спереди и по бортам, дополняя его обводы до вытянутого эллипсоида. Корпус танка сваривался из четырёх литых бронированных блоков, соединённых при помощи сварки. Башня – литая, сферической формы, также с тонколистовыми экранами. Толщина лобовой брони корпуса «Объекта 279» достигала 269 мм, бортовой – 182 мм и размещалась под углом 45°. Броня башни танка по всему периметру составляла 305 мм при угле наклона 30°. На «Объекте 279», как и на «Объекте 770», применялась новая схема бронирования (907–279), позволявшая при некотором снижении массы по сравнению с ИС-7 (до 60 и 55 т соответственно) достигнуть более высоких характеристик защищённости. Фактический эквивалент броневой защиты «Объекта 279» по башне составлял 352 мм, по корпусу – 384–550 мм. Литые корпуса этих танков не были ослаблены сварными швами, были менее трудоёмки в изготовлении [7]. По расчётам, бронирование тяжёлого танка «Объект 279» должно было противостоять 90-мм кумулятивным снарядам при угле встречи +/-90° и 122-мм бронебойным с начальной скоростью 950 м/с при курсовых углах +/-45° для корпуса и +/-90° для башни [6, 434].

Среди всех разработанных одновременно тяжёлых танков «Объект 279» отличался наименьшим забронированным объемом – 11,47 м³, – имея при этом

очень сложный по конструкции бронированный корпус [4]. Впрочем, параметры этого объёма у последнего советского тяжёлого танка соответствовали показателям, применяемым на боевых машинах уже принципиально нового поколения, начиная с Т-64.

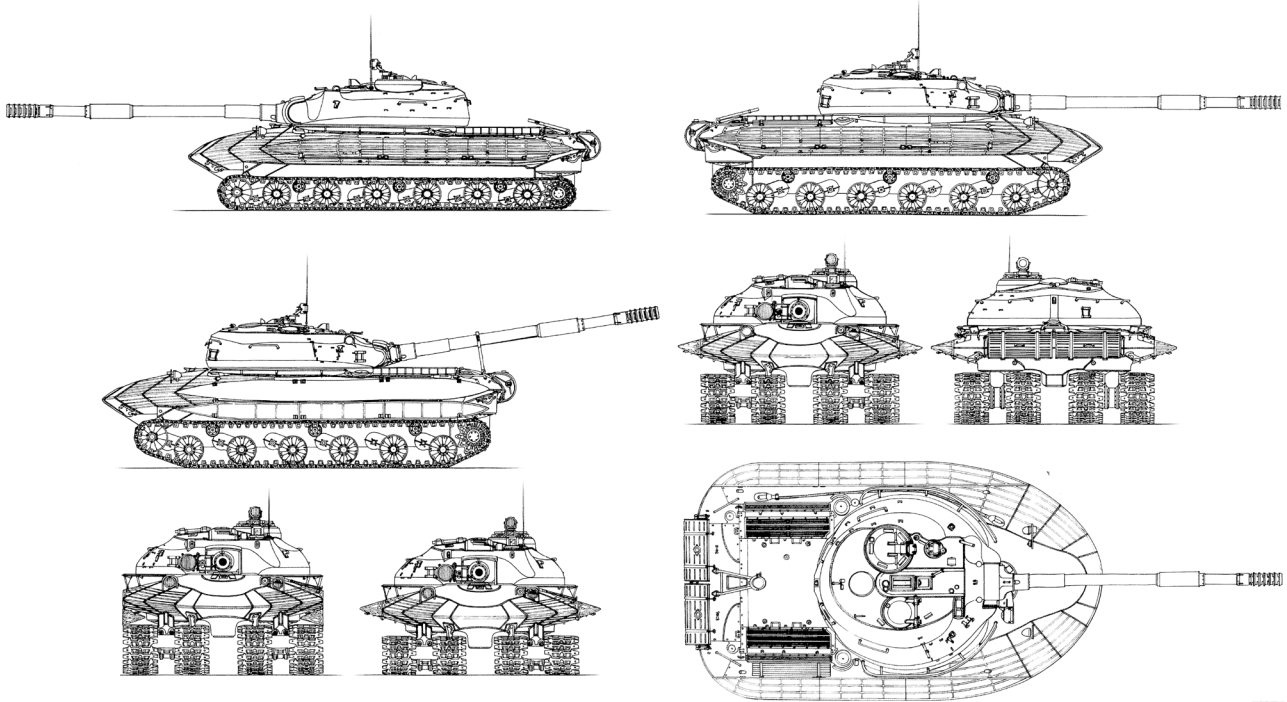
Принципиальным новшеством «Объекта 279» была его ходовая часть. Многочисленные испытания советского ЯО на Семипалатинском полигоне в 1949–1959 гг. (а за этот период их было проведено около 40, включая единственные в практике советских Вооружённых сил войсковые учения на Тоцком полигоне в 1954 г.) выявили две довольно интересные тенденции [8, 395–397]. Во-первых, при прохождении ударной волны от ядерного взрыва по флангу танка (то есть её ударе в борт) происходит его опрокидывание. Но при этом даже средние танки, начиная с Т-34-85, практически не утрачивали боеспособности. Вопрос заключался лишь в соответствующем травмировании (но не гибели) экипажа и во времени и возможности вернуть танк в исходное положение. А во-вторых, последствия наземных и воздушных ядерных взрывов сказывались на поверхности теоретического театра применения танков. Речь шла о наличии разнообразных выброшенных атомными взрывами предметов и конструкций, самого разного размера, форм и масс. Именно на такие препятствия, в самый неподходящий момент садились днищем танки. Снять их с помощью тягачей, кранов или бронированных ремонтно-эвакуационных машин оказалось задачей крайне нетривиальной.

Исходя из этих соображений, помимо крайне обтекаемого «противоатомного» корпуса, «Объект 279» получил уникальную четырёхгусеничную ходовую часть, не имеющую аналогов в мире¹. В ней применялось четыре гусеничных движителя, размещённых под днищем корпуса. С каждого борта находился блок из двух отдельных гусеничных движителей, в каждый из которых входили шесть сдвоенных необрезиненных опорных катков и три поддерживающих ролика, ведущее колесо заднего расположения. Такая расстановка гусениц исключала посадку танка на днище: по факту у «Объекта 279» фактически отсутствовал клиренс. Применённая в танке подвеска – гидропневматическая, нерегулируемая. Трансмиссия включала комплексный гидротрансформатор и трёхступенчатую планетарную коробку передач.

Принятая в «Объекте 279» конструкция движителя обеспечивала высокую проходимость по пересечённой и заболоченной местности, а также по глубокому снегу. Гидропневматическая подвеска позволяла танку в случае необходимости изменение габаритной высоты более чем на 200 мм и уменьшение своеобразного клиренса, что очень хорошо видно на приведённых развёрнутых проекциях «Объекта 279». Первое (это подтвердил опыт Второй мировой войны и послевоенных локальных конфликтов) способствовало выживанию танка на поле боя в условиях активного применения противотанковых средств. Благодаря

¹ Что-то подобное создали американские конструкторы на опытном образце тяжёлой самоходной пушки Т28 (Т95). Но они разместили по две соединенные гусеницы на борту.

второму изменению, можно было варьировать как систему проходимости танка по разным грунтам, так и возможность преодолевать, вернее толкать, появившиеся препятствия. Интересно, что данное техническое решение в 1970-х годах активно пытались внедрить в разработку перспективных танков и зарубежные конструкторы. Серийно это нашло выражение в японском танке «74» (тут главная идея как раз и заключалась в проходимости по различным грунтам островной Японии) и в шведском безбашенном Strv 103 (тут исходили из соображений тактики). В опытном порядке изменение клиренса и габаритной высоты танка пытались осуществить немецкие конструкторы, создавая совместно с американцами основной боевой танк Kpz 70/МВТ-70, заложив практически те же идеи, что были реализованы на полтора десятилетия раньше в «Объекте 279».

«Объект 279». Развёрнутые проекции.

Фото взято с сайта <https://www.the-blueprints.com/blueprints-depot/tanks/tanks-n-p/object-279-2.png>.

«Объект 279» оснащался 16-цилиндровым четырёхтактным Н-образным дизельным двигателем 2ДГ8-М мощностью 1000 л. с. при 2400 об/мин с горизонтальным расположением цилиндров. Силовая установка, оптимизированная для работы в крене и дифференте до 45°, в очень широком диапазоне температур – до 120° включительно (то есть в экстремальных условиях применения ЯО), позволяла машине развивать скорость 55 км/ч по шоссе с запасом хода 300 км. При этом удельная мощность составила 16,7 л. с./т, а удельное давление на грунт – в среднем 0,6 кг/см² [4]. По последнему показателю «Объект 279» не имел себе равных в танкостроении СРСР и зарубежья среди тяжёлых, средних и основных боевых танков, что даже теоретически обеспечивало ему прекрасную проходимость. А вот по удельной мощности он качественно превзошёл состоящие на вооружении того времени средние танки. Правда, конкурирующий челябинский «Объект 770» имел более высокий её показатель – 18,2 л. с./т [6, 434–435].

«Объект 279» на испытаниях (1959).

Фото взято с сайта <http://armedman.ru/tanki/1946-1960-bronetehnika/tyazhelyiy-tank-obekt-279-eksperimentalnyi.html>.

Вооружение танка было классическим и в какой-то степени даже скромным: 130-мм нарезная пушка М-65 и спаренный с нею 14,5-мм пулемёт КПВТ. Орудие снабжалось полуавтоматическим механизмом заряжания (электромеханический досылатель), механизированной боеукладкой, двухплоскостным стабилизатором «Гроза», имело систему продувки канала ствола, что исключало попадание газа и пыли в машину. «Объект 279» имел полуавтоматическую (по другим данным, автоматическую) систему наведения, в которой применялись стереоскопический прицел-дальномер ТПД-2С и прицел для ведения боя в ночных условиях ТПН-1. Танк оснащался комплектом инфракрасных приборов ночного видения, радиостанцией Р-113, средствами постановки дымовых завес.

Боевые характеристики вооружения «Объекта 279» в конце 1950-х годов были весьма передовыми. Из 130-мм орудия (длина ствола 59 калибров, масса снарядов до 33,4 кг) экипаж мог делать по четыре-пять выстрелов в минуту (для такой пушки этот показатель видится приличным и сейчас) и вести непрерывный огонь в течении 5 мин (в механизированной боеукладке находилось 24 снаряда). Интересно, что в перспективе скорострельность танковой пушки «Объекта 279» и её механизм заряжания планировали довести до 10–15 выстрелов в минуту – показателя, достигнутого лишь на Т-72. Дополнительно (в перегруз) танк мог принять ещё 16 снарядов для ручного заряжания. Боекомплект КВПТ состоял из 300 патронов.

Мощность М-65 для конца 1950-х годов была уникальной. Бронебойный снаряд орудия имел начальную скорость 1030 м/с и пробивал на дистанции 1500 м гомогенную танковую броню толщиной 225 мм (при нулевом угле встречи) или 185 мм – при 30°. Дульная энергия пушки приближалась к 16 МДж (наиболее совершенная танковая пушка НАТО Rheinmetall Rh 120 L/55 обладает дульной энергией 11,03 МДж, а самая совершенная российская 125-мм пушка танка Т-14 «Армата» 2А82 – 15,3 МДж) [15]. То есть М-65 на «Объекте 279» имела серьёзные перспективы к совершенствованию.

«Объект 279» в бронетанковом музее в г. Кубинка (Россия).

Фото взято с сайта <https://autorambler.ru/mashinavremeni/tank-dlya-yadernogo-apokalipsisa-potryasshii-mir.htm>.

В 1957–1959 гг. опытный образец уникального советского тяжёлого танка «Объект 279» проходил всесторонние заводские испытания, а зимой 1959–1960 гг. – полномасштабные полигонные. Военная комиссия была поражена этой машиной: поставленная ГБТУ СА задача по качеству проходимости и защищённости была выполнена. Однако частые поломки ходовой части, малый, как считали бывалые танкисты, боекомплект, колоссальные усилия при повороте корпуса танка, а также цена производства привели к тому, что от «Объекта 279» отказались [4]. В конечном итоге его опытный образец таковым и остался. Сейчас он экспонируется в Музее бронетанкового вооружения и техники в подмосковном г. Кубинка (Россия). Заложенные же в 1959 г. ещё две опытные машины «Объекта 279» так и не были построены и пошли на переплавку [7].

«Объект 279» стал тем самым танком, который завершил эру советских «тяжеловесов». После него в СССР их уже не разрабатывали. Приоритет был отдан средним танкам, эволюция которых постепенно вывела их на качественно новый уровень и превратила в основные боевые. Однако до сегодняшнего дня среди исследователей не существует единого мнения, почему же произошёл отказ от развития «Объекта 279». Условно их можно свести к четырём основным пунктам:

1) Конструкция танка оказалась крайне сложной и дорогой для серийного производства, причём в условиях хрущёвской «оттепели» речь шла не о применяемых ноу-хау, а о банальной затрате ресурсов. Не случайно, 22 июня 1960 г. именно Н.С. Хрущёв поставил точку в истории «Объекта 279», запретив производить танки массой более 37 т [21, 15].

2) «Объект 279» оказался технически очень сложной в эксплуатации машиной, и потому военные более склонялись к менее революционному, но крайне лёгкому в управлении и простому в обслуживании конкурирующему образцу – «Объекту 770» [21, 15].

3) Разработанные по заданию ГБТУ 1956 г. тяжёлые танки, включая и «Объект 279», в боевых условиях и прогнозируемой оперативной обстановке на европейском театре военных действий не имели существенных преимуществ перед существующими средними танками, даже наоборот. Их броня, в принципе, пробивалась имеющимися у НАТО стандартными противотанковыми средствами, а для их мощнейших 130-мм пушек фактически не было подходящих целей. Развивать это направление оказалось бесперспективным [3].

4) Ядерная война, под которую и разрабатывался «Объект 279», по сути, являлась лишь частным случаем применения танков. Более того, страны НАТО могли бы и не использовать против советской армии, особенно в крайне урбанизированной Западной Европе, ЯО. Однако применение разнообразных и многочисленных противотанковых средств как традиционных, так перспективных (противотанковые управляемые ракеты, бронебойные подкалиберные снаряды с отделяемым поддоном гладкоствольных танковых пушек и т. д.) будет только возрастать. Всё это ребром поставило вопрос касательно революционного усиления защищённости танков, и в середине 1960-х годов прорыв действительно произошёл: была создана многослойная, разнесённая комбинированная броня. Она очень удачно изначально «прописалась» на средних, ставших основными боевыми, танках, первым из которых был Т-64, а его прототип – «Объект 430» – появился уже в 1960 г.

Источники и литература:

1. Академия Генерального Штаба / Под ред. В.Г. Куликова. – М.: Воениздат, 1976. – 410 с.
2. Андрей из Челябинска. Т-V «Пантера»: «тридцатьчетвёрка» вермахта? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://topwar.ru/159589-t-v-pantera-tridcatchetverka-vermahta.html>. – Название с экрана.
3. Andrei-bt. Вымирание динозавров: послевоенные тяжёлые танки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://andrei-bt.livejournal.com/8543.html?fbclid=IwAR3TlJnuhJтiобеFEND5-uVyPGNFSZKkIMdbU8Fpc1Cq9aPBOMkNJSb5CP4>. – Название с экрана.
4. Бяратинский М., Коломиец М., Кошавцев А. Объект 279 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://armor.kiev.ua/Tanks/Modern/279/>. – Название с экрана.
5. Исаев А. Берлин 45-го. Сражения в логове зверя / А. Исаев. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 717 с.

6. Карпенко А.В. *Обозрение отечественной бронетанковой техники (1905–1995)* / А.В. Карпенко. – Санкт-Петербург: Невский бастион, 1996. – 479 с.
7. Карюков В. *Тайна «Проекта 279»* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://svpressa.ru/post/article/157304/>. – Название с экрана.
8. Кохран Т., Аркин У., Норрис Р., Сэндс Дж. *Ядерное вооружение СССР* / Т. Кохран, У. Аркин, Р. Норрис, Дж. Сэндс. – М.: ИздАТ, 1993. – 460 с.
9. Мураховский В.И., Сафонов Б.С. и др. *Современные танки* / В.И. Мураховский, Б.С. Сафонов и др. – М.: Арсенал-пресс, 1995. – 320 с.
10. «Объект 279»: история удивительного танка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://zen.yandex.ru/media/bronetex/obekt-279-istoriia-udivitelnogo-tank-5bc2f4b3b7a6b100ac906da5>. – Название с экрана.
11. Павлов М.В., Павлов И.В. *Отечественные бронированные машины 1945–1965 гг.* / М.В. Павлов, И.В. Павлов // *Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра*. – Москва: Техинформ, 2009. – № 9. – 112 с.
12. Пашолок Ю. *Сверхтяжёлый трофей* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://warspot.ru/8780-sverhtyazhyolyuy-trofeu>. – Название с экрана.
13. Поспелов А.С., Литвин Д.С. *Гражданская война в Испании 1936–1939 гг. в контексте реализации советской теории «глубокой» операции* / А.С. Поспелов, Д.С. Литвин // *Науковий вісник ОДЕУ*. – Одеса, 2010. – № 17 (118). – С. 224–229.
14. Свири́н М. *Стальной кулак Сталина. История советского танка 1943–1955* / М. Свири́н. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 412 с.
15. *125-мм пушка 2А82 для танка «Армата» Т-14* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://btrpd.livejournal.com/3484990.html>. – Название с экрана.
16. *Тоцкое общевойсковое учение с применением атомного оружия (14 сентября 1954 г.)* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://meteocenter.net/photo/totskoe.htm>. – Название с экрана.
17. *T58 – американский танк со 155-мм орудием* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://zen.yandex.ru/media/kitchenmag/t58--amerikanskii-tank-so-155mm-orudiem-5b1948531410c35f159a85ef>. – Название с экрана.
18. Федосеев С.Л. *Танки Первой мировой войны* / С.Л. Федосеев – М.: Астрель, 2002. – 286 с.
19. Широко́рад А.Б. *Энциклопедия отечественной артиллерии* / А.Б. Широко́рад. – Минск: Харвест, 2000. – 1155 с.
20. Холявский Г.Л. *Энциклопедия танков* / Г.Л. Холявский. – Минск: Харвест, 1998. – 576 с.
21. Чаплыгин А. *Советский тяжёлый танк «Объект 279»* / А. Чаплыгин // *Танки мира. Коллекция*. – 2015. – Вып. 13. – 16 с.

© Андрей ПОСПЕЛОВ

© Станислав КОНДРАКОВ

К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ И ОЦЕНКИ БОЕВЫХ СВОЙСТВ УНИКАЛЬНОГО СОВЕТСКОГО ТЯЖЁЛОГО ТАНКА (СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ) «ОБЪЕКТ 279»

В статье проанализированы история появления, концепция разработки и основные характеристики уникального советского танка «Объект 279» – боевой машины, способной успешно противостоять силам противника в любых

условиях, в том числе и на месте ядерного взрыва. Именно он завершил эпоху создания в СССР тяжелых танков. Прослежены основные предпосылки создания «Объекта 279», его принципиальные отличия и уникальные особенности по сравнению с другими боевыми машинами аналогичного класса, как советскими, так и стран НАТО. Главное внимание авторы уделили выяснению причин отказа советского военно-политического руководства от доведения «Объекта 279» до серийного производства и общего отказа от развития тяжёлых танков.

Ключевые слова: тяжёлый танк, «Объект 279», послевоенное танкостроение, концепция разработки, бронирование, огневая мощь.

© **Andriy POSPIELOV**

© **Stanislav KONDRAKOV**

THE HISTORY OF CREATION AND EVALUATION OF COMBAT PROPERTIES OF THE UNIQUE SOVIET HEAVY TANK (SPECIAL PURPOSE) OBJECT 279

The publication touches on the topic of creating a unique combat vehicle that was able to withstand successfully the forces of the enemy in any conditions, including at the site of a nuclear explosion – an experimental heavy special purpose tank “Object 279” which was developed in 1956–1959.

Particular attention is paid to the following questions: reasons for the creation of this machine; principal features of the “Object 279” in comparison with other tanks of its time. To answer them, the article deals with the history of the creation of post-war heavy tanks in the USSR and NATO countries, which allows us to see the general trend of tank construction as a whole. The main directions of Soviet tank building are highlighted. The main combat characteristics and unique features of the “Object 279” are disclosed, for example, why the designers equipped their offspring with four tracked engines, and not two like on all other tanks.

To see better the uniqueness of this tank in the article there are many examples and comparisons with other machines of its time and even some modern tanks. At the end of the article, much attention is paid to the reasons why the “Object 279” remained only a prototype and why it became the very tank that completed the era of the Soviet “heavyweights”.

Keywords: heavy tank, Object 279, post-war tank building, concept of development, armor protection, firepower.

ДО ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ТЕРОРИЗМУ

УДК 323.28(091)

© Андрій БІЛЮГА

ФЕНОМЕН ТЕРОРИЗМУ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ТА ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ

Загальновідомо, що прояви тероризму супроводжували людство на всіх етапах його розвитку – в різних трактуваннях та інтерпретаціях. Застосовувалися різноманітні способи та методи боротьби із цим феноменом. Утім, як свідчить практика, людству вдавалося тимчасово «придушити» тероризм, але не знищити його цілком.

Ключові слова: історія тероризму, міжнародні відносини, людство, терорист, феномен.

Тероризм як політичне явище сягає своїм корінням глибокої давнини. Першими терористичними групами в історії людства вважають секти сикаріїв, що діяли в I ст. н. е. в Палестині. Метою їхніх членів було знищення представників єврейської еліти, які виступали за мир із римлянами. Основна зброя сикаріїв – короткий меч сика, від якого й походить назва цих спільнот. Вони мали чітко виражену за сучасними мірками націоналістичну мотивацію. Їхні провідники очолювали рух соціального протесту і підбурювали людей проти представників влади. У цих сектах поєднувався політичний тероризм із релігійним фанатизмом, бо сикарії вірили, що після повалення режиму Бог з'явиться своєму народові й позбавить його мук та страждань [1, 66–67].

Від кінця XVIII ст. феномен тероризму стає ще й інструментом революційної діяльності, боротьби за перебудову суспільства. У першій половині XX ст. терор перетворився на характерну рису наявних тоді в Німеччині, Італії, СРСР, країнах Латинської Америки та деяких інших державах тоталітарних режимів. Тепер це прийнято називати державним терором. Нове посилення терористичної діяльності в наші дні пов'язане з екстремістськими сепаратистськими рухами в Індії, Іспанії, Північній Ірландії, лівацьким екстремізмом у деяких країнах Латинської Америки і, нарешті, з ісламським фундаменталізмом. Стрімко розвивалася діяльність таких терористичних організацій, як «Ірландська республіканська армія», сепаратистський рух басків ЕТА, «Червоні бригади» (Італія), «Аум Сінрікьо»

(Японія), «Революційний рух імені Тупака Амару» (Латинська Америка), «Хамас» і «Хезболлах» (Близький Схід), а також створені арабським релігійним екстремістом Усамою бен Ладеном «Світовий фронт джихаду» й «Аль-Каїда», «ІДІЛ» та багато інших.

У ХХІ ст. тероризм став невід'ємною частиною політичних та економічних процесів у світі й значно загрожує громадській та національній безпеці. Поодинокі прояви цього феномена переросли в масові явища. Тероризм сьогодення – це проблема не лише конкретних країн, де його прояви набувають світового масштабу (США, Палестина, Ірак, Сирія та ін.), а й усієї загальнолюдської спільноти. Терористичні акти в Сполучених Штатах Америки 11 вересня 2001 р. кардинально змінили характер загрози міжнародній безпеці у світі. Вони продемонстрували можливість ураження значної кількості людей та об'єктів іншими, сучаснішими засобами й методами: тепер знаряддями тероризму можуть бути викрадений літак, розгалужені комп'ютерні мережі, банківська чи поштова система, засоби масової інформації, тобто те, що не підпадає під визначення «зброя» в загально-вживаному значенні.

Нині існує понад 100 визначень поняття «тероризм», однак жодне з них не підтримане міжнародною спільнотою як загально-визнане.

Існує також поняття «терор», що у перекладі з латинської мови дослівно означає «страх, жах». Цей термін уперше був вжитий у політичному лексиконі Франції жирондистами та якобінцями [2]. Терор набув великих масштабів у вересні 1793 р., коли ухвалили декрет «Про підозрілих». За різними підрахунками, жертвами терору під час Французької революції стали приблизно 50 тис. жителів країни. Отже, терор на відміну від тероризму має на меті суто політичні цілі, він супроводжується фізичним знищенням мирного населення та залякуванням інших.

Зокрема, український учений В. Липкан трактує тероризм як негативне соціально-правове явище, зумовлене соціальними, політичними та економічними чинниками, що характеризуються об'єднанням агресивно настроєних угруповань людей із поділом на ієрархічні рівні та виокремленням лідерів, які не беруть участі у вчиненні актів тероризму, але здійснюють ідеологічні, управлінські та розпорядчі функції [3, 125–126].

На рубежі ХХ і ХХІ ст. тероризм набув нової якості, перетворився на один із важливих факторів сучасних міжнародних відносин. Виник феномен міжнародного тероризму, що не пов'язаний прямо з конкретною державою. З'явилися терористичні організації, які мають таємні бази в різних країнах. Наприклад, терористична організація Усами бен Ладена вербувала своїх членів у Саудівській Аравії, Алжирі, Йорданії, Пакистані, Афганістані, Малайзії та інших країнах, серед яких і США. Такі організації не мають атрибутів держави, включно з політичними та економічними об'єктами, знищення яких завдало б їм непоправної шкоди. Досвід показав, що звичайні форми збройних акцій у боротьбі держав із наднаціональним тероризмом не дають бажаних результатів. Сучасний

європейський погляд на проблему терористичної діяльності подано у праці Ж.-Ф. Гейро та Ф. Тюаля «Геостратегія злочинності». Зокрема, вчені зазначають, що, на відміну від прихованого характеру організованої злочинності, яка прагне не потрапити в поле зору засобів масової інформації та правоохоронних структур, тероризм, за своєю природою видимий і показовий, завжди породжує миттєву реакцію каральних органів. І його нові обрії ще похмуріші, ніж ті, що нам уже знайомі. Тероризм та організована злочинність мають сьогодні тривожні подібності, породжуючи гібридну сутність і об'єднуючи свої сили [4, 292].

Окрім терористичних організацій, слід звернути увагу й на окремих осіб, які теж можуть бути зараховані до категорії терористів. Сучасні терористи вдаються до жорстокіших і більш витончених способів учинення терористичних актів, діючи на вищому технічному рівні. Якщо на початку минулого століття терористи-революціонери переважно не проходили спеціальної військової підготовки й фактично були позбавлені тренінгової бази, то представники сучасних груп створили собі такі бази в певних країнах світу, володіють спеціальною технологією, мають кваліфікованих інструкторів, більшість яких підготовлені в частинах спеціального призначення [5, 523].

Слід відзначити таку категорію терористів, як смертники. Терорист-смертник ціною власного життя скоює напад, щоб завдати максимальної шкоди іншим. Не кожен смертник обов'язково є терористом. Смертниками можуть бути і військові, і цивільні, які з різних причин мусили піти на загибель для виконання завдання. Однак напад терориста-смертника – це не вимушений крок, а спланована, підготовлена й, головне, визначена політичною метою акція. Особа власною загибеллю демонструє політичну позицію, свій *modus operandi*. Це маніфестація сили власного переконання. Свою думку щодо терміна «терорист» висловили українські вчені В. Середа та І. Серкевич, вони підкреслюють, що терорист – не божевільна людина, адже організатори терактів не можуть довірити виконання завдання божевільному [6, 99].

Отже, феномен сучасного тероризму і небезпека, яку він несе, змушують людство шукати адекватні способи боротьби з ним. Вирішення цієї проблеми потребує активних дій, консолідації різних міжнародних організацій та постійного дослідження самого феномена. Тероризм, а також численні детермінанти, що породжують терористичну злочинність, названо серед найпотужніших дестабілізуючих чинників, які справляють вирішальний вплив на ситуацію в усьому світі. Тому вивчення цього феномена є винятково актуальним. Підкреслимо, що відповідні дослідження ведуться давно, про що свідчать науково-аналітичні роботи багатьох учених світу.

Безперечно, одним із факторів, які посилюють небезпеку тероризму, стало зростання міжнародної злочинності, зокрема й наркомафії. Відзначено чимало фактів тісної взаємодії кримінальних і терористичних організацій. Наркобізнес став потужним джерелом фінансування міжнародного тероризму. Одним з основних напрямів боротьби з тероризмом є боротьба з відмиванням грошей та

його фінансуванням. Величезні гроші, що їх відмивають злочинні (терористичні) організації, спрямовуються на розвиток організованої злочинності, зокрема потужних наркосиндикатів і терористичних угруповань, на підкуп корумпованих чиновників, утримання мафіозних структур та фіктивних фірм [7, 107].

В умовах сьогодення феномен міжнародного тероризму ввійшов у практику, значно ускладнюючи міждержавні відносини, порушуючи гармонійний розвиток країн світу, а також міжнародний мир та безпеку. У таких умовах боротьба з тероризмом стала одним із пріоритетних напрямів діяльності Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу, Північноатлантичного Альянсу та інших міжнародних організацій.

Новий етап боротьби з тероризмом та співробітництва спецслужб країн світу набув певного поштовху після подій 11 вересня 2001 р. Члени ООН спрямували вектор міжнародної діяльності на боротьбу з тероризмом та його фінансуванням, хоча ця організація і до згаданих подій вживала помітних заходів для боротьби з тероризмом. 8 вересня 2006 р. її Генеральною Асамблеєю була ухвалена глобальна контртерористична стратегія ООН [8]. Цей унікальний документ був створений для зміцнення національних, регіональних та міжнародних зусиль у боротьбі з тероризмом. Уперше всі члени ООН погодилися із загальним стратегічним підходом до боротьби проти тероризму, не тільки визнавши його неприйнятним у будь-яких формах та проявах, а й висловивши рішучий намір зробити практичні кроки як на рівні окремих держав, так і колективно щодо запобігання тероризму та боротьби з ним.

З метою недопущення терористичної діяльності на території Європейського Союзу в грудні 2003 р. на черговому саміті ЄС у Брюсселі було ухвалено Європейську стратегію безпеки, де вперше тероризм включили до переліку основних загроз для безпеки Союзу [9]. Проте будь-яких конкретних кроків у напрямі створення спеціальних органів ЄС, до компетенції яких належали б розроблення загальної концепції використання спецслужб країн-членів Союзу в боротьбі з тероризмом та координація їхньої діяльності, зроблено не було. Формат взаємодії залишався без суттєвих змін. Понад те, як зазначали європейські політологи, з погляду правових інституцій у межах ЄС так і не сформували ефективного загального механізму боротьби з тероризмом.

Після терактів у Мадриді та Лондоні Рада Європи, не вдаючись у дискусії щодо визначення поняття «тероризм», ухвалила Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму й нормативно закріпила в ній поняття «терористичні злочини» [10]. Фахівці Міжнародної комісії юристів піддали різкій критиці сформовані на рівні ЄС списки терористичних організацій та осіб, причетних до тероризму, без наведення ґрунтовної доказової бази їхніх протиправних дій. Методи контролю, до яких вдаються в країнах ЄС, посилили увагу до публічних висловлювань мусульманських лідерів, проповідей у мечетях та літератури, яку пропонують віруючим.

Сполучені Штати Америки як ініціатор та учасник багатьох міжнародних антитерористичних програм укотре «зробили крок» у відповідній сфері. У жовтні 2018 р. президент США підписав Національну стратегію боротьби з тероризмом [11]. Згідно зі змістом документа, країна зосередилася на пошуку і знищенні джерел терористичних угруповань, ліквідації фінансової підтримки бойовиків, модернізації та інтеграції засобів боротьби з тероризмом на своїй території. Президент США Д. Трамп заявив, що його нова стратегія «зосереджуватиметься на стримуванні, виявленні та припиненні тероризму... Стратегія наголошує на запобіганні проведенню терористами атак із застосуванням зброї масового знищення, а також стримуванні ворожих держав та окремих осіб від надання їм допомоги» [12].

Важливим інструментом боротьби міжнародної спільноти з тероризмом є договірні джерела міжнародного кримінального права. У сучасному міжнародному праві склалася система договірних норм, що зобов'язують держави переслідувати й карати злочинців (членів організацій), які здійснюють терористичні акти [13, 338–340]. На цей час міжнародними інституціями підготована низка документів (Конвенцій), які зобов'язують уряди дотримуватися певних вимог щодо протидії тероризму, а саме:

- Конвенція про злочини і окремі дії, що здійснюються на борту повітряних суден, підписана 14 вересня 1963 р.;
- Конвенція про заборону незаконних захоплень повітряних суден, підписана в Гаазі 16 грудня 1970 р.;
- Конвенція про заборону незаконних дій проти безпеки цивільної авіації, підписана в Монреалі 23 вересня 1971 р.;
- Конвенція про попередження та покарання злочинів проти осіб, які перебувають під міжнародним захистом, зокрема і проти дипломатичних агентів, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1973 р.;
- Міжнародна конвенція проти захоплення заручників, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 року;
- Конвенція про фізичний захист ядерних матеріалів, підписана у Відні 3 березня 1980 р.;
- Протокол про заборону незаконних актів насилля в аеропортах, які обслуговують міжнародні цивільні авіалінії повітряного сполучення, що доповнює Конвенцію про заборону незаконних дій проти безпеки цивільної авіації, підписаний у Монреалі 24 лютого 1988 р.;
- Конвенція про заборону незаконних дій проти безпеки судноплавства, підписана в Римі 10 березня 1988 р.;
- Протокол про заборону незаконних дій проти безпеки стаціонарних платформ, розміщених на континентальному шельфі, підписаний у Римі 10 березня 1988 р.;
- Конвенція про маркування пластикових вибухових речовин із метою їх виявлення, підписана в Монреалі 1 березня 1991 р.;

- Міжнародна конвенція про заборону підризу вибухових пристроїв із терористичною метою, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 15 грудня 1997 р.

Україна, ратифікувавши ці міжнародно-правові документи, взяла на себе зобов'язання перед ООН та іншими міжнародними організаціями, що борються з тероризмом, гарантувати імплементацію світових стандартів безпеки, а також комплексне і збалансоване впровадження всіх компонентів Глобальної контртерористичної стратегії ООН. Йдеться насамперед про заходи з усунення причин та умов, що сприяють поширенню тероризму, а також забезпечення при цьому захисту прав і свобод людини. Черговим етапом у боротьбі з тероризмом стало ухвалення Закону України «Про боротьбу з тероризмом», у якому дано визначення тероризму, названо суб'єктів, уповноважених брати участь у заходах протидії йому, тощо.

Явна більшість провідних міжнародних та вітчизняних політологів, військово-політичних експертів, військових спеціалістів та аналітиків поділяють думку, що у 2014 р. Росія розпочала агресію проти України. Це, зі свого боку, спровокувало виникнення незаконних збройних формувань на території окремих районів Донецької та Луганської областей. Очевидно, що вони різними способами та методами фінансуються з території Російської Федерації. Тому для забезпечення захисту прав та законних інтересів громадян, суспільства й держави, гарантування національної безпеки способом визначення правового механізму протидії відповідним явищам 14 жовтня 2014 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [14]. Цей документ має служити формуванню загальнодержавної багатоджерельної аналітичної бази даних для надання правоохоронним органам України та іноземних держав можливості виявляти, перевіряти й розслідувати злочини, пов'язані з відмиванням коштів та іншими незаконними фінансовими операціями.

Указом Президента України від 5 березня 2019 р. затверджено Концепцію боротьби з тероризмом [15]. Згідно з нею, нині найбільшу терористичну загрозу для України становить агресивна політика Російської Федерації, спрямована на дестабілізацію ситуації в державі, зокрема й способом інспірування сепаратистських проявів та всебічної підтримки диверсійно-терористичної діяльності маріонеткових квазідержавних утворень на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях.

Отже, результати активних зусиль світової спільноти у боротьбі з міжнародними терористичними організаціями спонукають останні змінювати тактику дій, зміщуючи акценти на розширення своєї діяльності в інших країнах, передусім західних. Водночас терористи починають надавати перевагу атакам у місцях масового скупчення людей з одночасним нападом на кілька об'єктів, використовуючи у своїх діях безпосередньо громадян країн, які є об'єктами нападів. Для недопущення таких атак в умовах сьогодення спостерігається тенденція до

поглиблення міжнародного співробітництва у сфері боротьби з тероризмом та його фінансуванням. Ефективними способами протидії тероризму є обмін інформацією; створення глобальних баз даних, що ведуть оперативний облік як терористичних організацій, так і окремих терористів; організація спільних навчань і тренувань спецслужб для вдосконалення методів антитерористичної боротьби тощо.

Нині в Україні також існує достатньо стійка система протидії тероризму. Створено єдину систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків, визначено порядок ухвалення рішень у відповідній сфері. Починаючи від 2014 р. спецслужби, правоохоронні органи та судова влада трансформувалися в уніфіковану систему, яка цілком відповідає міжнародним критеріям боротьби з тероризмом та його фінансуванням. Однак цей процес протидії потребує постійного вдосконалення. Важливим напрямом антитерористичної діяльності є взаємодія та кооперація правоохоронних органів і спеціальних служб із науковими установами й дослідницькими центрами. Це сприятиме розвитку наявних та впровадженню інноваційних методів, засобів та систем у боротьбі з тероризмом.

Джерела та література:

1. *Середа В.В., Серкевич І.Р. Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія / В.В. Середа, І.Р. Серкевич. – Л.: ЛьвДУВС, 2016. – С. 66–67.*
2. *Токаревський Г.В. Міжнародний тероризм: сучасний стан та перспективи протидії / Г.В. Токаревський // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1.*
3. *Ліпкан В. Боротьба з тероризмом. У визначеннях та поняттях / В. Ліпкан. – К., 2009. – С. 125–126.*
4. *Гейро Ж.-Ф., Тюаль Ф. Геостратегія преступности / Пер. с франц. / Ж.-Ф. Гейро, Ф. Тюаль. – Издательский дом «Скиф», 2014. – С. 292.*
5. *Антонян Ю.М. Криминология: учебник для бакалавров / Ю.М. Антонян. – М.: Юрайт, 2012. – С. 523.*
6. *Середа В.В., Серкевич І.Р. Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія / В.В. Середа, І.Р. Серкевич. – Л.: ЛьвДУВС, 2016. – С. 99.*
7. *Тимошенко В.А. Легалізація кримінальних капіталів: сутність, механізми протидії / В.А. Тимошенко. – К., 2003. – С. 107.*
8. *Глобальна контртерористична стратегія ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.un.org/counterterrorism/ctitf/en/un-global-counter-terrorism-strategy>. – Назва з екрана.*
9. *Европейская стратегия безопасности: Совет Европейского Союза. – Брюссель, 8 дек. 2003 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.delrus.cec.eu>. – Назва з екрана.*
10. *Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_518. – Назва з екрана.*
11. *Національна стратегія боротьби з тероризмом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2018/10/NSCT.pdf>. – Назва з екрана.*

12. Трамп затвердив нову стратегію боротьби з тероризмом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2598192-tramp-zatverdiv-novu-strategiu-borotbi-z-terrorizmom.html](https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2598192-trump-zatverdiv-novu-strategiu-borotbi-z-terrorizmom.html). – Назва з екрана.
13. Антипенко В. Борьба с современным терроризмом: международно-правовые подходы: монографія / В. Антипенко. – К., 2002. – С. 338–340.
14. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1702-18>. – Назва з екрана.
15. Концепція боротьби з тероризмом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019>. – Назва з екрана.

© Андрей БЕЛЮГА

ФЕНОМЕН ТЕРРОРИЗМА: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР И ПУТИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ

Всем известно, что проявления терроризма сопровождали человечество на всех этапах его существования – в разных восприятиях и интерпретациях. Использовались разные способы и методы борьбы с этим феноменом. Тем не менее, как показывает практика, человечество могло временно «подавить» терроризм, но не уничтожить его полностью.

Ключевые слова: история терроризма, международные отношения, человечество, террорист, феномен.

© Andrii BILIUHA

THE PHENOMENON OF TERRORISM: A HISTORICAL OVERVIEW AND WAYS TO OPPOSE

It is common knowledge today that the manifestations of terrorism have accompanied humanity at all stages of its development in different perceptions and interpretations. Different means and methods of combat were used to this phenomenon. But, as practice shows, mankind has been able to stifle terrorism temporarily, but not completely destroy it.

Keywords: history of terrorism, international relations, humanity, terrorist, phenomenon.

УДК 069.5:336.747(477)“1917/1918”+069.8

© *Ярослава ПАСІЧКО*

**ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ УНР ТА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 р.
(огляд фондової колекції Національного музею
історії України у Другій світовій війні)**

Проаналізовано матеріали фондів музею з теми «Державотворчі процеси в Україні», а саме «Боністична колекція 1917–1918 рр.». Подано огляд першоджерел – паперових грошей УНР та Української Держави, що надійшли до фондозбірні як культурні цінності, конфісковані митними органами й обернені в дохід держави. Ці артефакти, які поповнили фондову колекцію Національного музею історії України у Другій світовій війні, стали джерелом дослідження різних аспектів державотворчих процесів в Україні та посіли відповідне місце в експозиційному просторі виставки «Україна. Незакінчена війна...».

Ключові слова: *паперові гроші, фінансова реформа, УЦР, УНР, Українська Держава, фондова колекція, експонат, конфіскація, виставка.*

Фондова колекція Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс налічує близько 400 тис. автентичних музейних предметів, які відображають масштаб найбільшої воєнної катастрофи ХХ ст. Головним завданням Музею є показ взаємозалежності історичного змісту й контекстів довоєнного, воєнного та повоєнного періодів історії України.

Витоки Другої світової війни починаються з підсумків Першої, що була розв'язана в 1914 р. провідними геополітичними суб'єктами того часу задля перерозподілу сфер впливу та силової зміни колоніальної палітри і зрештою призвела до розпаду імперської системи в Європі. На тлі падіння сталого світоустрою та кардинальних змін у міжнародній політико-правовій системі з'явився історичний шанс для багатьох бездержавних народів, зокрема й українського, здобути своє місце серед вільних та незалежних. Під час двох світових військових конфліктів українські землі опинялися в епіцентрі ключових подій. У розпал кожного з них серед українських інтелектуалів та патріотів формувалась і зріла національна ідея, яка в наступних визвольних змаганнях лише зміцнювалася.

До основних фаз визвольних змагань українського народу в ХХ ст. можна зарахувати:

1. Утворення різних форм державного устрою упродовж 1917–1921 рр., таких як: Українська Центральна Рада (далі – УЦР); Українська Народна Республіка (далі – УНР); Західноукраїнська Народна Республіка (далі – ЗУНР); Українська Держава; Директорія Української Народної Республіки (далі – УНР) тощо. Це були підвалини відродження державницьких традицій українського народу, які зазнали поразки через цілеспрямовану відсутність волі у світових лідерів на утвердження Української держави, зовнішню воєнну агресію, відсутність національної єдності та спільного бачення стратегем і методів боротьби за незалежність.

2. Спроба здобуття української державності наприкінці 1930-х років, хоч і в межах Закарпатського регіону, – проголошення незалежності Карпатської України. Зрештою молода держава з геополітичної волі Гітлера, попри запеклий збройний спротив вояків Карпатської Січі, була розчавлена угорською інтервенцією.

3. Реставрація самостійної України, вже у постверсальському світі, а саме проголошення бандерівською Організацією українських націоналістів (далі – ОУН) у Львові 30 червня 1941 р. Акта відновлення Української держави під час Другої світової війни. Однак ця спроба була одразу придушена Райхом.

4. Створення Української головної визвольної ради, органу політичного керівництва визвольним рухом, який мав репрезентувати Українську державу перед зовнішнім світом.

Усі етапи державотворення демонстрували волелюбність українського народу та його прагнення бути господарем на власній землі, але зовнішні несприятливі геополітичні умови, військова навала і, що досить важливо, відсутність спільного бачення реалізації національної ідеї призвели до проміжних поразок, хоча й мотивували до дальшої боротьби за національне визволення, фіналом якої стало проголошення незалежної України в 1991 р.

Причиною активізації державотворчих процесів в Україні в 1917–1921 рр. стали події Першої світової війни, що суттєво послабили вплив двох ворогуючих і, як результат війни, повалених імперій (Австро-Угорської та Російської, до складу яких входили українські землі) на українську спільноту.

Хронологічні межі цієї музейної розвідки охоплюють основні етапи українських визвольних змагань 1917–1921 рр., а саме:

- березень 1917 р. – квітень 1918 р. Утворення та діяльність Української Центральної Ради (далі – УЦР), проголошення її Універсалів й утворення УНР, яку IV Універсалом УЦР було визнано незалежною державою;

- 29 квітня – 14 грудня 1918 р. Правління гетьмана Павла Скоропадського, Українська Держава визнана 30 країнами світу;

- грудень 1918 р. – листопад 1921 р. Встановлення влади Директорії УНР, розгортання та придушення масштабного повстанського руху. Акт Злуки

Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною Республікою, який засвідчив волю українського народу до соборності [13].

Після падіння російської монархії в Києві 17 березня 1917 р. утворилася Українська Центральна Рада – рушій національного відродження в Україні. Пізніше, після більшовицького перевороту в Росії 20 липня 1917 р., УЦР проголосила Українську Народну Республіку, яка IV Універсалом від 22 січня 1918 р. проголошувалася самостійною державою [2]. Уперше за останні століття на наших землях постала українська державність із власними військами, урядом, грошовою системою, законами. Власна валюта була одним зі способів задекларувати виникнення нової держави, а також наповнити ринок, знекровлений революційними подіями, грошовою масою.

Строкатість подій, які відбувалися тоді на теренах сучасної України, призвела до того, що в обігу паралельно перебувало понад 47 видів різних паперових грошей [3, 223–224]. Під час Української революції (1917–1921) майже одночасно ходили банкноти різних державних форм – Центральної Ради, УНР, гетьмана П. Скоропадського, Директорії, а також грошові знаки агресорів, представників Білого руху, німецькі марки, австро-угорські крони, польські марки, радянські рублі та ін.

Предметом цієї розвідки є паперові грошові знаки періоду українських визвольних змагань, які належать лише до так званих загальнообов'язкових грошей, тобто це ті грошові знаки, що вводяться в обіг від імені уряду і є обов'язковими на всіх теренах держави. До необов'язкових грошових знаків прийнято зараховувати місцеві, «приватні» (внутрішні) або тимчасові бони, що виникали внаслідок розмінної кризи чи «грошового голоду». Огляд останніх вимагає окремого дослідження.

Сучасні українські науковці, такі як Олег Клименко («Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 рр.»), Галина Марковецька («Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1920 рр.»), Григорій Сапожник («Паперові грошові знаки та бони Волині 1914–1921 рр. як історико-економічне джерело і об'єкт боністики») та ін., досліджують бони, враховуючи загальний характер паперових грошових знаків, що відображає певні політичні, соціальні, економічні умови життя суспільства, вивчають їх як історичне джерело. Крім того, багато бонів мають значну мистецьку цінність, до таких належать грошові знаки Української Народної Республіки та Української Держави 1918 р., ескізи яких виконав Георгій Нарбут.

Фондова боністична колекція Національного музею історії України у Другій світовій війні різнобарвна й віддзеркалює історичні віхи від початку ХХ ст. до сьогодення. Паперові грошові знаки так само, як і монети, є державними документами. Випускаючи їх в обіг, емітент висловлює в них свою ідеологію за допомогою емблем (гербів), девізів, текстів, малюнків, печаток, орнаменту й інших ознак. Як порівняти з монетою, банкнота дає уряду більше можливостей висловити свої політичні погляди, сподівання, інтереси. Вивчення згаданих моментів на

паперових грошових знаках і бонах породило особливу наукову дисципліну – боністику. Боністика як наука існує з початку ХХ ст. Вона тісно пов'язана з нумізматиною.

Боністична колекція періоду українських визвольних змагань 1917–1921 рр. у музеї відносно невелика, але допомагає висвітити таку магістральну тему, як «Державотворчі процеси в Україні». Ці артефакти як історичне джерело дають змогу науковцям більш якісно й фахово реалізувати її в науково-дослідницькому, просвітницько-комеморативному та експозитарному форматах. Деякі грошові знаки вже були експозитами таких виставок, як «Берестейський мир у контексті легітимізації української державності» та «УГКЦ. Час випробувань». Нині майже вся колекція, а це шість бонів (знак державної скарбниці УНР, номінал 50 крб; державні кредитові білети УНР номіналом 2, 10 та 100 грн; грошові знаки Української Держави номіналом 100 та 1000 крб), представлена в експозиційному просторі новоствореного виставкового проекту «Україна. Незакінчена війна...» [10, 4, 5, 7–9].

Перші українські гроші, які підносили престиж України як самостійної держави, були надруковані 1 січня 1918 р., згідно з тимчасовим законом Центральної Ради від 19 грудня 1917 р. про випуск державних кредитних білетів УНР. За цим законом:

«1. Кредитові білети випускаються Державним Банком УНР у розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу, під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, всім майном Республіки, надрами, лісами, залізницями і прибутками УНР від монополій після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної Скарбниці;

2. Розмір випуску кредитних білетів не повинен ні в якому разі перебільшити половину річної суми прибутків від монополій;

3. Випуски кредитних білетів можуть проводитися лише законодавчим шляхом;

4. Кредитні білети випускають в карбованцях, при цьому один карбованець містить 17,424 долі чистого золота і ділиться на 200 шагів;

5. Українські кредитові білети ходять нарівні з золотою монетою, є законним платним засобом і обов'язкові до прийому в усіх платежах;

6. Російські кредитні білети ходять на попередніх підставах;

7. Розмін і обмін українських кредитних білетів на російські і, навпаки, російських на українські – обов'язковий для всіх осіб, місць і установ без будь-якої комісійної за розмін і обмін винагороди;

8. Обмін українських кредитових білетів одної вартості на іншу, а також ветхих (старих) білетів на нові проводиться в установах Українського Державного Банку і Скарбниці;

9. Одночасно з випуском [...] кредитових білетів належить оголосити про прикмети неплатіжності в разі їх псування;

10. За фальшування українських кредитових білетів винні караються позбавленням прав і каторгою;

11. Генеральному Секретарю фінансів надається право виробити зразки кредитних білетів УНР і опис їх оголосити до загальної відомості» [12].

Ще влітку 1917 р. Центральна Рада оголосила конкурс на ескізи до українських паперових і «дзвінких» грошей, у якому взяли участь художники Г. Нарбут, А. Середа, О. Красовський, Г. Золотов, М. Романовський. Із 24 видів грошових знаків 12 були надруковані за ескізами Г. Нарбута. Купюри Георгія Івановича відзначалися вишуканим оформленням. Він один із засновників, та один із перших ректорів Української академії мистецтв. Художнє оформлення карбованців та гривень здобуло високу оцінку фахівців. У Франції їх визнали зразком виконання державних паперів, а в Німеччині ними захоплювалися кваліфіковані майстри друкарства [1, 90].

Першою була надрукована купюра 100 крб, виконана в українському стилі, що перебувала в обігу до вилучення її урядом гетьмана П. Скоропадського 24 вересня 1918 р. (є дві версії щодо причини цього кроку: перша – кліше потрапило до рук радянського Наркомату фінансів, друга – тому, що в малюнок було включено сатиричні тексти про гетьмана). Нині серед колекціонерів-боністів ця купюра – пам'ятка історичних подій в Україні – є дуже рідкісною [1, 89].

Слід зазначити: невелика кількість бонів у музейному зібранні зумовлена тим, що ці артефакти надходять до нас як культурні цінності, конфісковані митними органами. Нині такі раритети зазвичай є предметами приватних колекцій, які подеколи намагаються вивезти з України. Музей уже багато років тісно співпрацює з Експертно-фондовою радою з питань безоплатної передачі вилучених або конфіскованих культурних цінностей, обернених відповідно до закону в дохід держави, Міністерства культури України. Так предмети музейного значення, які були вилучені працівниками українських митниць, надходять до фондозбірні Меморіалу.

У законі про гроші Центральна Рада повідомляла, що нарівні з карбованцями будуть випущені ще й гривні – як знак поваги українського народу до своєї історії. Крім центральних випусків багато українських міст випускали власні гроші. Дві гривні дорівнювали одному карбованцю, а 1 грн становила 100 шагів. Перші банкноти номінальною вартістю 2 грн друкувались у Берліні [6]. Автором ескізу купюри «2 гривні Української Народної Республіки» був відомий український архітектор Василь Кричевський (на купюрі внизу з лицьового боку по кутах містяться літери «В» і «К») [14]. Цікаво, що Василь Григорович був одним з авторів проекту українського державного герба, затвердженого Центральною Радою. Його вважають творцем нового українського стилю в архітектурі.

Наприкінці квітня 1918 р. унаслідок зміни форми правління на місці Української Народної Республіки постала Українська Держава, очолювана гетьманом Павлом Скоропадським. Під час політичної кризи після проголошення П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. Акта федерації, яким він зобов'язувався об'єднати

Україну з майбутньою (небільшовицькою) російською державою, режим Української Держави був повалений повстанським рухом та військами під командуванням Симона Петлюри. Від 14 грудня 1918 р. гетьманат змінила Директорія як символ відродження УНР.

За таким швидким перебігом політичних подій уряди не встигали проводити грошові реформи. Наприклад, паперові гроші Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським лишалися в обігу після відродження Української Народної Республіки, яку очолив С. Петлюра. Директорія УНР продовжувала друкувати грошові знаки номіналом 1000 крб, не змінюючи ані малюнків, ані написів, тому на купюрах зазначено: «Українська Держава».

Така сама ситуація й зі знаками державної скарбниці номіналом 100 крб, що були введені в обіг у серпні 1919 р. за уряду С. Петлюри (14 грудня 1918 р. – 10 листопада 1920 р.). Для друку використовували кліше, виготовлені ще за часів уряду П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.), тому на купюрах – слова «Українська Держава», а не «Директорія Української Народної Республіки». Ці купюри, зроблені за ескізами Георгія Нарбута, відзначалися вишуканим оформленням. У банкноті вперше художник використав промислові мотиви та створений ним раніше герб Української Держави, у якому були об'єднані символи «тризуб» і «козак з мушкетом» [8].

У зв'язку з тяжкою економічною і політичною кризою інфляція набувала катастрофічних масштабів, вартість паперових грошей падала. Гетьманський уряд П. Скоропадського почав виготовлення купюр великих номіналів: 1000 і 2000 грн [9]. Малюнки цих грошових знаків виконав І. Мозалевський. 17 жовтня 1918 р. гетьманські гривні були випущені в обіг, а вже 18 грудня 1918 р. до влади прийшла Директорія УНР, яка одразу взялася до врегулювання різних проблем, зокрема й фінансових. Під час сформування Ради Народних Міністрів одним із перших рішень у фінансовій політиці була постанова про відокремлення української валюти. При Міністерстві фінансів утворюється комісія для розгляду цієї справи і створення конкретного плану грошової реформи. Було заслухано проект грошової реформи, який на засіданні Ради Міністрів зачитав заступник міністра фінансів В. Мазуренко. Але проект відхилили. Міністром фінансів обрали Б. Мартоса [11, 38]. Борис Миколайович виклав основи свого плану грошової реформи. Рада Міністрів затвердила цей план. Згідно із законом, ухваленим 4 січня 1919 р. Радою Міністрів, було введено нове фінансове регулювання:

«1. Єдиним законним засобом платежу на території Української Народної Республіки визнається гривня (або карбованець).

2. Всі гроші чужих держав позбавляються права бути законним засобом платежу (російські, німецькі, австро-угорські, румунські).

3. Російські царські і думські гроші по 500 і 1000 “рублів” скасовуються...

4. Російські гроші від 1 до 100 “рублів” підлягають обміну на українську валюту в короткі строки: від 15 до 31 січня 1919 року по курсу 1 “рубель” =

1 карбованець, а від 31 січня по 15 лютого 1919 року за зниженим курсом 1 “рубль” = 75 копійок, після 15 лютого ніякі російські гроші не приймаються державними установами» [11, 40].

Водночас Директорія провела цілу низку спеціальних заходів для створення державного золотого запасу. Було видано Декрет про здачу золота і срібла населенням до Державного банку. За браком металу в розпорядження Міністерства фінансів були передані пам'ятники російським царям, щоб відлити з них розмінну монету.

Грошову реформу була здійснено, на певний час ціни стабілізувалися, населення з довірою прийняло нові гроші [1, 92].

Наступ більшовицьких військ змусив уряд Директорії залишити Київ і переїхати до м. Вінниця, а потім – до м. Кам'янець-Подільський. Але й надалі він продовжував випуск українських грошей, спочатку в м. Тернопіль, пізніше в м. Станіслав (нині – Івано-Франківськ). Тут уперше побачили світ п'ятигривневі купюри. Вони були надруковані без малюнка, чорною фарбою, на папері з водяними знаками. Через брак паперу та фарби якість банкнот знижувалась, адже виготовлялися вони майже кустарним способом.

І це були останні кроки в самостійній фінансовій політиці Директорії та попередніх урядів, оскільки невдовзі Україну окупували більшовики. За цей короткий період в історії країна прагнула проводити свою незалежну фінансову політику, що евентуально ставило її в ряд економічно спроможних європейських держав.

Отже, дослідження паперових знаків доповнюють відомості про політичне, соціально-економічне та культурне життя певного періоду історії суспільства. А комплексний аналіз усіх ознак бонів дає нам нові відомості про емітента, його діяльність і розкриває такі факти історичного процесу, які можуть бути недоступні за іншими джерелами.

Виклики сьогодення вимагають ширше, глибше й наочніше висвітлювати всі державотворчі процеси, які відбувалися на українських теренах. Саме грошова система є однією з основних ознак самостійності й незалежності будь-якої держави. Боністична колекція Меморіалу загалом налічує понад тисячу примірників паперових грошей, мовою яких можна висвітлити історичні віхи та державотворчі процеси ХХ–ХХІ ст. не лише України, а й інших країн, держав, імперій, протекторатів, квазідержав тощо. Це зібрання вимагає ретельного вивчення та аналізу і, беззаперечно, є об'єктом майбутніх наукових розвідок та досліджень.

Джерела та література:

1. Ветров І., Виговський М. Національні грошові знаки України 1917–1920 рр. // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 88–93.
2. Документ на електронному носії. IV (Четвертий) Універсал Української Центральної Ради – державно-правовий акт, що проголошував незалежність Української Народної Республіки від Росії. 22.01.1918 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ). – НД-31541.
3. Енциклопедія історії України. – Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. – К., 2004. – С. 223–224.
4. Знак грошовий А 00874401 Державного банку Української Народної Республіки. Номінал 2 гривні // Фонди НМІУДСВ. – КН-276032. – Д-70996.
5. Знак грошовий А 01981875 Державного банку Української Народної Республіки. Номінал 10 гривень // Фонди НМІУДСВ. – КН-276030. – Д-70994.
6. Знак грошовий А 07183843 Державного банку Української Народної Республіки. Номінал 2 гривні // Фонди НМІУДСВ. – КН-273915. – Д-70279.
7. Знак грошовий А 4433490 Державного банку Української Народної Республіки. Номінал 100 гривень // Фонди НМІУДСВ. – КН-273913. – Д-70277.
8. Знак грошовий АБ 078846 Державної скарбниці Української держави. Номінал 100 карбованців // Фонди НМІУДСВ. – КН- 276033. – Д-70997.
9. Знак грошовий АГ 168423 Державної скарбниці Української держави. Номінал 1000 карбованців // Фонди НМІУДСВ. – КН-273912. – Д-70276.
10. Знак грошовий АО 222 Державної скарбниці Української Народної Республіки. Номінал 50 карбованців // Фонди НМІУДСВ. – КН-273914. – Д-70278.
11. Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 років // Літопис Червоної Калини. – 1991. – № 1. – С. 38–41.
12. Тхоржевський Р. Грошові знаки Української Народної Республіки (1917–1920 роки) // Український історичний журнал. – 1977. – № 11. – С. 91–93.
13. 100 років боротьби. Українська революція 1917–1921 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/ukrainska-revoljutsiya-1917-21>. – Назва з екрана.
14. 2 гривні. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/2_%D0%B3%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96. – Назва з екрана.

© **Ярослава ПАСИЧКО**

**БУМАЖНЫЕ ДЕНЕЖНЫЕ ЗНАКИ УНР
И УКРАИНСКОЙ ДЕРЖАВЫ 1918 г.
(обзор фондовой коллекции Национального музея
истории Украины во Второй мировой войне)**

Проанализированы материалы фондов музея по теме «Процесс создания государственных образований на территории Украины», а именно «Коллекция бумажных знаков государственной казны 1917–1918 гг.». Сделан первичный анализ первоисточников, а именно бумажных денег УНР и Украинской Державы, пополнивших фондовое собрание как культурные ценности, конфискованные таможенными органами и обращённые в доход государства. Эти артефакты дополнили фондовую коллекцию Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, стали предметом исследования некоторых аспектов государственных процессов и заняли достойное место в экспозиционном пространстве выставки «Украина. Неоконченная война...».

Ключевые слова: бумажные деньги, финансовая реформа, УЦР, УНР, Украинская Держава, фондовая коллекция, экспонат, конфискат, выставка.

© **Yaroslava PASICHKO**

**BANKNOTES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (UNR)
AND THE UKRAINIAN STATE IN 1918
(SURVEY OF THE FUND COLLECTION OF THE NATIONAL
MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND
WORLD WAR)**

The author analyzes the materials of the museum fund collections on the topic “State-Making Processes in Ukraine”, namely, “Notaphily in 1917–1918”. The author details the primary sources, namely the banknotes of the Ukrainian People's Republic (UNR) and the Ukrainian state, which were confiscated by the customs authorities. These artifacts of cultural property were added to the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, became the source of study of state-making processes in Ukraine in 1917–1918 and were introduced as the items displayed at the exhibition “Ukraine. The Unfinished War...”.

Keywords: banknotes, financial reform, UNR, Ukrainian state, fund collection, exhibit, confiscated material, exhibition.

УДК 069.5:351.856.2–055.2(430:47+57:477)

© Оксана ЯНКОВЕНКО

ДО ПИТАННЯ ГЕНДЕРУ: МАТЕРИНСЬКІ ВІДЗНАКИ (огляд фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні)

У статті висвітлено окремі аспекти гендерної політики Німеччини та СРСР 1930–1940-х років, зокрема розкрито особливості нагородної системи, що стосуються заохочення осіб жіночої статі до народження дітей. Визначено безпосередній вплив Другої світової війни на встановлення відзнак для багатодітних матерів. На основі музейної колекції простежено етапи впровадження материнських відзнак і розкрито сучасні традиції нагородження матерів.

Ключові слова: жінка, Друга світова війна, гендерна політика, материнська відзнака, орден, медаль, фондове зібрання, музейна колекція.

Фондове зібрання Національного музею історії України у Другій світовій війні надзвичайно багате й різноманітне. Величезний пласт колекції становлять артефакти, що віддзеркалюють тему соціогуманітарних складників війни, зокрема й питання гендеру. Науковці музею постійно досліджують і висвітлюють проблеми жінок у вирі війни, проте ця тема є актуальною і нині – у час, коли зі зброєю в руках необхідно відстоювати територіальну цілісність та суверенітет власної держави й матерям знову доводиться оплакувати своїх синів та дочок, а дружинам – чоловіків.

Жінка, хоч би ким вона була за професією, залишається берегинею роду, найкращою порадицею та найважливішим супутником життя. Споконвіку авторитет матері виступає чинником підвищення морально-виховного потенціалу сім'ї, звідки починається формування нової людини, і дуже важливо, щоб воно відбувалося в душі взаємоповаги, добра, любові до Батьківщини. Тому, безперечно, обов'язок кожної держави – підтримувати жінок, які народжують дітей – майбутнє нації, виховують із них, хоч би як пафосно це звучало, справжніх героїв, патріотів рідної землі.

Прототип сучасних жіночих нагород виник у XIV–XVII ст. у Західній Європі. Тоді були започатковані перші жіночі ордени. Згодом вони з'явилися в нагородних системах багатьох країн світу. Насамперед ці відзнаки отримували жінки, які перебували на військовій службі, медичні працівниці, а от нагороди,

призначені для заохочення багатодітних матерів, помітного поширення набули лише у ХХ ст., коли світ опинився напередодні нового протистояння і, маючи за плечима досвід Першої світової війни, далекоглядні керманічі значну увагу почали приділяти демографічній політиці.

Одна з перших материнських відзнак з'явилася наприкінці 1930-х років у Німеччині – це Почесний хрест німецької матері. Нагороду було встановлено 16 грудня 1938 р. райхсканцлером Адольфом Гітлером, щоб стимулювати підвищення народжуваності в Німеччині. Загалом у той період було втілено багато соціальних програм, націлених на збільшення і зміцнення німецької нації, зокрема розгорнуто кампанію із захисту материнства й сім'ї. Багатодітні матері отримували від держави за кожного новонародженого матеріальну допомогу, а також цілу низку привілеїв: першочергові путівки в санаторії, почесні місця в театрах і на партійних зборах, а подекуди місцеві органи влади надавали пільги на оплату електроенергії, знижували податки.

Почесний хрест німецької матері був затверджений у трьох класах. Бронзовий хрест вручався за народження чотирьох-п'ятьох дітей, срібний – шістьох-сімох, а золотий присвоювали жінкам, які народили вісім і більше дітей.

Хрест виготовляли переважно з нікелю і томбаку (сплав міді з цинком) методом штампування. Нагорода була зроблена у вигляді так званого християнського хреста, кінці якого залито емаллю синього кольору з білим обідком. Між кінцями розміщено рифлену чотирикутну зірку, а в центрі – накладний круглий медальйон із зображенням чорної свастики на білому емалевому тлі та написом навколо: «DER DEUTSCHEN MUTTER» («Німецькій матері»). На зворотній стороні вибито дату «16 Dezember 1938» («16 грудня 1938») та факсиміле підпису Гітлера. Від середини 1939 р. напис на медальйоні було змінено на гасло: «DAS KIND ADELT DIE MUTTER» («Дитина облагороджує матір»).

Для вручення хрестів у бронзі та сріблі використовували спеціально віддруковані конверти синього кольору, у золоті – коробку із синього замітника шкіри, оздоблену золотистим тисненням. Носили відзнаку на шиї на муаровій стрічці синього кольору із двома вузькими білими смугами по краях. Оригінал хреста надягали лише з офіційної нагоди. Тому в повсякденні німецькі жінки воліли носити його мініатюру, яка вручалася в комплекті з нагородою та нагородним документом (сертифікатом) до неї.

Отримати Почесний хрест німецької матері могли тільки чистокровні арійки, з незаплямованим родоводом, віддані режимові, всі діти яких були визнані спадково здоровими. У травні 1939 р., в День матері, відбулося перше нагородження цією відзнакою. Хрест одночасно отримали 3 млн німкенів. Відтоді традиційно нагородження відбувалося раз у рік і саме в День матері (друга неділя травня). Восстанне нагороду вручали в 1944 р., а загалом за час існування відзнаки нею заохотили близько 5 млн жінок [12]. Нагородження поширювалося також на території приєднаних до Німеччини Австрії, Судет і Данцига.

У фондovій колекції музею наразі зберігається понад 3 тис. Почесних хрестів німецької матері в бронзі, що були захоплені в роки війни як трофеї. У 1945 р. ці відзнаки надійшли на республіканську виставку, присвячену партизанській боротьбі з нацизмом, матеріали якої від 1974 р. стали частиною фондovого зібрання Меморіалу. У 2014 р. музейна скарбниця завдяки Ягодинській митниці Міндоходів збагатилася ще трьома хрестами. Усі нагороди виготовлені до середини 1939 р., адже на аверсі мають напис «DER DEUTSCHEN MUTTER», а на реверсі, крім напису «16 Desember 1938», присутнє факсиміле Гітлера, якого на пізніших зразках немає [28].

Що ж стосується радянських нагород, то потрібно зазначити, що в СРСР уперше акцентували увагу на ролі жінки як матері лише наприкінці Другої світової війни, коли до керівництва країни прийшло усвідомлення необхідності стимулювати народжуваність, адже держава зазнала багатомільйонних людських утрат. Крім того, уряд прагнув відзначити багатодітних матерів, сини та доньки яких загинули в кривавому бойовиську. Безумовно, не залишився поза увагою і німецький досвід впровадження материнських відзнак. Тому ще взимку 1944 р. розпочалася підготовка проектів положень і статутів для нагородження багатодітних матерів, а вже влітку Указом Президії Верховної ради СРСР від 8 липня 1944 р. було встановлено почесне звання «Мати-героїня» й засновано однойменний орден до нього [17, 29, 30].

Звання «Мати-героїня» належало до переліку найвищих державних відзнак. Його присвоювали з одночасним нагородженням орденом та грамотою Президії Верховної ради СРСР за народження та виховання 10 і більше дітей, проте після досягнення останньою дитиною віку одного року та за наявності в живих решти дітей цієї матері, що обумовлювалося в статуті до нагороди. Під час присвоєння звання «Мати-героїня» враховувалися також діти, усиновлені матір'ю в установленому законом порядку; загиблі або зниклі безвісти під час захисту СРСР чи виконання інших обов'язків військової служби, зокрема обов'язку громадянина СРСР із порятунку людського життя, з охорони соціалістичної власності й правопорядку, а також померлі внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювань, отриманих за цих обставин, унаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання. Із присвоєнням звання Мати-героїня здобувала низку пільг і надбавок у пенсійному забезпеченні, оплаті комунальних платежів, під час отримання рідкісних товарів та ін.

Автором проекту ордена був художник Й.А. Ганф. Нагороду виготовляли із золота й срібла: вона мала вигляд золотої випуклої п'ятикутної зірки, розміщеної на тлі срібних променів. Знак ордена з'єднувався за допомогою вушка з кільцем із фігурною металевою колодкою, покритою червоною емаллю, і кріпився до одягу за допомогою шпильки. На колодку наносився випуклий напис «Мати-героїня». Краї колодки й напис були позолочені [30, 17].

Уперше почесне звання «Мати-героїня» було присвоєно Указом Президії Верховної ради СРСР від 27 жовтня 1944 р. – його удостоїли 14 жінок. Проте

орден за номером один та грамоту Президії Верховної ради СРСР № 1 вручили 1 листопада 1944 р. уродженці Рязанщини Анні Алексахіній – матері 12 дітей, 8 з яких воювали на фронті й 4 не повернулися [17]. Жінка на той час мешкала в Московській області в с-щі Мамонтовка, де й померла в 1955 р.

Серед удостоєних звання «Мати-героїня» більшість жінок за національністю росіянки. Українок відзначали рідше, що було результатом цілеспрямованої політики уряду СРСР, у якій українському народу зазвичай відводилася другорядна роль. Про присвоєння багатодітним українським матерям почесного звання «Мати-героїня» Указом Президії Верховної ради СРСР від 30 грудня 1944 р. йдеться в газеті «Ведомости Верховного Совета ССРСР» за 26 січня 1945 р., що зберігається у фондах музею. Зокрема, цим указом почесного звання були удостоєні Олена Іванівна Дехтяр – домогосподарка з м. Біла Церква Київської області, Євдокія Степанівна Ковтун – колгоспниця с. Рудня Житомирської області та Марія Іванівна Корнієць – домогосподарка м. Кіровоград (нині – м. Кропивницький) Української РСР [1]. У тій самій газеті, проте за 7 липня 1945 р., міститься Указ Президії Верховної ради СРСР від 2 травня 1945 р. про удостоєння почесного звання багатодітних матерів, зокрема й мешканок м. Суми та Сумської області домогосподарки Олександри Митрофанівни Супрун і колгоспниці Марії Федорівни Щербак [2]. А в номері від 5 серпня 1945 р. надруковано Указ Президії Верховної ради СРСР від 21 липня 1945 р., у якому серед нагороджених значиться й домогосподарка Марія Миколаївна Чумак із с. Кирнички Ізмаїльської (нині Одеської) області [4]. Значно більше прізвищ жительок УРСР містить перелік удостоєних цього високого звання в Указі Президії Верховної ради СРСР від 19 липня 1945 р., уміщеному в газеті від 31 липня 1945 р.: домогосподарок Іонни Тимофіївни Богат із с. Тузла та Харитини Петрівни Білан із с. Димитрівка Ізмаїльської (нині Одеської) області; колгоспниць Наталії Іванівни Вікарій та Югини Петрівни Дячук – мешканок с. Старий Солотвин і Карповець Житомирської області, а також Віри Василівни Деркач із с. Покровське Миколаївської області; домогосподарки Ольги Купріянівни Доломакіної з м. Київ та ін. [3].

Фондозбірня містить орден «Мати-героїня» № 136306, переданий до музею в 1974 р. Президією Верховної ради УРСР [24]. На жаль, нагорода не іменна. Однак у колекції музею є Посвідчення № 013396 від 19 листопада 1946 р. Президії Верховної ради СРСР про присвоєння почесного звання «Мати-героїня» багатодітній матері Євдокії Данилівни Лисенко [27]. Жінка мала 11 синів і 5 доньок. Під час Голодомору в 1933 р. помер один із синів, а в 1936 р. – чоловік. Жінка залишилася сама з 15 дітьми. У роки Другої світової війни провела на фронт усіх 9 синів. Поранені, контужені, але, на щастя, всі повернулися додому живими. У с. Бровахи на Черкащині, у якому мешкала Євдокія Лисенко, їй встановлено пам'ятник [13]. А в 1984 р. Черкаська обласна державна адміністрація запровадила знак «Матерям і вдовам за мужність, витримку та героїчну працю», на аверсі якого зображено портрет Матері-героїні Євдокії Данилівни Лисенко [10].

До січня 1992 р. почесним званням «Мати-героїня» й відповідним орденом було відзначено понад 18,5 тис. радянських жінок [8]. Однак це в сотні разів менше, ніж німкені лише за роки війни, що свідчить про значну різницю в ставленні до жінки у двох країнах. Адже навіть у найскрутніші для Третього райху часи матері, які мали маленьких дітей, звільнялися від трудової повинності. Нацистський уряд не використовував праці жінок на ритті окопів, їм скорочували робочий день на фабриках і заводах, не мобілізували до війська. Хоч за власним бажанням німкені могли вступити на службу до лав Вермахту. Вони обіймали посади писарів, діловодів, радисток і телеграфісток, служили у військах протиповітряної оборони тощо й звичайно носили спеціально розроблену для них військову форму.

У СРСР для жінок не було жодних привілеїв. Вони взяли на свої тендітні плечі аж ніяк не жіночі справи: рити шанці, працювати на лісозаготівлях, у шахтах, вирощувати врожаї. Небувало велика кількість їх перебувала в радянських регулярних і нерегулярних військових структурах. Жінки не лише були медсестрами чи санітарками, а й опанували військові спеціальності льотчика, танкіста, снайпера, артилериста, зв'язківця тощо. Більшість із них не з чуток знали, що таке артилерійські обстріли й авіаційні удари, господарська розруха та повоєнна відбудова. Багато із цих жінок, на жаль, так і не стали матерями. Голод, холод, поневіряння негативно позначилися на здоров'ї. Однак наперекір усім випробуванням, що випали на долю жінок у воєнні роки, багатодітних родин було чимало. Про це свідчить численні повідомлення в періодичній пресі воєнного та повоєнного періоду.

Одночасно з орденом «Мати-героїня» було засновано орден «Материнська слава». Його вручали багатодітним матерям за дев'ятьох, вісьмох чи сімох (відповідно I, II або III ст.) народжених дітей. Нагороду виготовляли зі срібла у вигляді овального медальйона, на який накладено фігуру жінки з малям на руках. Автором був головний художник Держзнаку І.І. Дубасов [8, 17, 29, 30].

6 грудня 1944 р. вийшов перший указ про нагородження орденами «Материнська слава», згідно з яким орденом I ст. відзначили 21, орденом II ст. – 26, III ст. – 27 жінок. Як свідчить газета «Красная звезда» від 7 грудня 1944 р., що опублікувала цей указ, усі нагороджені були жителями РРФСР [11].

До 1 січня 1983 р. орденом «Материнська слава» I ст. було нагороджено близько 753 тис. жінок, II ст. – близько 1 млн 508 тис. жінок, III ст. – близько 2 млн 786 тис. Останнє відзначення відбулося 14 листопада 1991 р. За цей час усі три ступені ордену «Материнська слава» вручено 5 млн 534 тис. матерів [30].

У музейній скарбниці зберігається комплект орденів «Материнська слава» всіх ступенів, переданий у 1974 р. Президією Верховної ради УРСР, а також вісім орденів II та III ст., вилучених на кордоні Південною, Кримською та Київською митницями Міндоходів упродовж 2006–2018 рр. [19, 20, 21].

Третьою відзнакою (із запроваджених Указом Президії Верховної ради СРСР від 8 липня 1944 р.) була медаль Материнства, що також мала аверс із погрудним

зображенням матері та дитини. Автор – художник М.М. Жуков. Щоб одержати цю нагороду, потрібно було народити 5 або 6 нащадків. Медаль мала лише два ступені. Відзнака I ст. була срібною, II ст. – виготовлялася із бронзи. За період існування її було удостоєно понад 13 млн жінок [17, 30].

Фондозбірня музею містить дві медалі Материнства I ст. та три – II ст. Одна з них, а саме медаль Материнства I ст., належала Марфі Іванівні Холодар [14, 15, 16]. Нагорода була передана Державним історичним музеєм у 1974 р. разом із посвідченням до неї та іншою супровідною документацією, у якій значилося, що жінку – колишню зв'язкову, господиню конспіративної квартири Миколаївського центру в м. Херсон (підпільна організація, яка діяла в роки Другої світової війни в м. Миколаїв, а після арешту керівного ядра змушена була переїхати до м. Херсон) – відзначено в 1951 р. Проте жодної згадки про кількість дітей немає [31].

Зберігається в музейних фондах і посвідчення до медалі Материнства II ст. Анастасії Йосипівни Дяченко (Кравченко) – колишньої примусової робітниці в Німеччині, в'язня нацистських концтаборів Аушвіц-Біркенау та Берген-Бельзен (травень 1942 р. – квітень 1945 р.), яка пройшла шлях нелюдських випробувань [26]. Ось як вона розповідає про ті часи у своїй книжці: «Табір Берген-Бельзен складався з двохсот дерев'яних бараків. У кожен з них старалися помістити по вісімсот чоловік. Це були люди, яких звозили з усіх концтаборів, розташованих на території Німеччини... Перші два місяці тут нам давали по буханці хліба на шість-вісім чоловік. Пізніше, правда, додали ще й по літрі брукви. А на третій місяць ми не стали бачити хліба, а лише по трішечки сирої брукви. Це призводило до збільшення кількості смертей. У таборі крематорію не було, тому мертвих стягували до кагатів і закопували в землю...». Проте на цьому поневіряння не закінчилися. Після повернення на батьківщину жінка пережила Голод 1946–1947 рр. Щоб вижити, змушена була виїхати в Західну Україну, де голод не так лютував, і працювати в наймах. Лише в 1949 р. життя налагодилося: Анастасія Йосипівна влаштувалася вишивальницею на Богуславську суконну фабрику, згодом вийшла заміж за односельця Івана Дяченка, з яким прожила в шлюбі 52 роки й виростила 5 дітей [6].

У 1974 р. Президією Верховної ради УРСР до музею було передано ще дві медалі Материнства I та II ст. У 2006 та 2018 рр. надійшли також дві – від київських митниць. Медалі були конфісковані в осіб, які намагалися вивезти їх за кордон. Кому належали нагороди, встановити неможливо, адже медаль Материнства була безномерною [14, 16].

Цікаво, що в середині ХХ ст. відзнаки для матерів установлювали в багатьох країнах «соціалістичного табору» й деякі з них відтворювали радянські, приміром в Албанії, Румунії та ін. Музей зберігає ордени «Материнська слава» I, II та III ст. Народної Республіки Болгарія, передані до колекції консульством країни [22]. Нагорода була заснована 13 грудня 1950 р. указом президії Народних зборів Болгарії. Орден I ст. вручався жінкам, які народили та виховали не

менше вісьмох, II ст. – шістьох, III ст. – чотирьох дітей. Відзнака овальної форми з випуклим зображенням у центрі силуетів матері та дітей в обрамленні колосся. Над зображенням – п'ятикутна зірка, унизу – накладна планка з емалі червоного (II та III ст. – відповідно блакитного та зеленого) кольору з написом болгарською мовою «За майчинська слава». Орден карбувався із посрібленої бронзи або мельхіору, підвіска – у вигляді прапора Болгарії – з алюмінію. Колодка кріпилася до одягу за допомогою шпильки-застібки.

У незалежній Україні ідея запровадження відзнак для вшанування жіноцтва виникла наприкінці 1990-х років. Тоді передбачалося створення медалі «Материнська слава» та ордена святої княгині Ольги трьох ступенів. Питання започаткування медалі викликало сумніви, зокрема, щодо принципу призначення нагороди за кількістю дітей, адже навіть в умовах демографічної кризи визначальним мав бути не факт народження дітей, а їх якісне виховання в повноцінній родині. Тому було ухвалено рішення лише стосовно встановлення ордена княгині Ольги.

15 серпня 1997 р. Указом Президента України Л.Д. Кучми № 827/97 на відзначення заслуг жінок у розвитку Української держави, духовному відродженні нації, вихованні дітей встановлено відзнаку Президента України «Орден княгині Ольги» I, II, III ст. Тим самим документом затверджені Статут відзнаки та опис знаків ордена. А 16 березня 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про державні нагороди України», яким нагороду було затверджено на законодавчому рівні [5].

Автор ескізу ордена – О.В. Руденко. Нагорода виконана у вигляді овального медальйона із зображенням княгині Ольги в центрі, прикрашений чотирма аметистами у вигляді хреста, що кріпиться до банта бузкового кольору. Орден I та II ст. виготовлено зі срібла з елементами позолоти, III ст. – з посрібленого томпаку [5].

Вручення перших відзнак відбулося в Маріїнському палаці 22 серпня 1997 р. Як і передбачалося, серед удостоєних була багатодітна мати Л.В. Слободенюк, вихователька дитячого будинку сімейного типу с. Водорії Брусилівського району Житомирської області. Фондова колекція містить ордени княгині Ольги I, II та III ступенів, що були передані до музею у 2000 р. Державним управлінням справами [18].

У 2004 р. в Україні з'явилося почесне звання «Мати-героїня». Воно присвоюється біологічним матерям п'ятьох і більше дітей восьмирічного віку, однак із приміткою про врахування «внеску у виховання дітей у сім'ї, створення сприятливих умов для здобуття дітьми освіти, розвитку їхніх творчих здібностей, формування високих духовних і моральних якостей». Нагорода має ту саму форму, що й знаки інших почесних звань України, проте в її основі – зображення матері з дитиною в ажурному обрамленні. Цей знак виготовлявся зі срібла, а від 2012 р. – з латуні. Автори дизайну нагороди – О.Л. Андрійченко й В.Й. Бузало [9]. На жаль, фонди музею не містять жодного ордена «Мати-героїня».

Нині в Україні відзнаки для жінок є не лише серед державних нагород: їх започатковано в деяких громадських організаціях. Наприклад, Всеукраїнська громадська організація «Країна» має офіційні відзнаки для жінок – учасниць антитерористичної операції на Сході України, а також для матерів та дружин, сини та чоловіки яких захищають країну від російської агресії. Нещодавно до музейної колекції надійшла відзнака «Орден матері бійця АТО». Це недержавна загальноукраїнська нагорода з особливим статусом, своєрідний знак народної пошани, адже започатковано її для зміцнення в суспільстві поваги до матерів бійців АТО/ООС, які відстоюють територіальну цілісність та суверенітет власної держави. Відзнакою нагороджуються за любов та самовіддане милосердя матері бійців АТО/ООС, які виховали та виплекали мужніх чоловіків, захисників рідної країни. Девіз відзнаки – «Любов матері вічна» [7].

Наразі фалеристична колекція материнських відзнак Меморіалу містить понад 3 тис. німецьких, близько 20 радянських та 4 незалежної України орденів і медалей, якими відзначали чи відзначають матерів. Ці берегині не лише виконали одну з найпочесніших жіночих місій – народили дітей, а й зуміли звести їх на ноги, сформувані гідних громадян. Згадані нагороди, представлені в експозитарному просторі музею, – це ще одна спроба суспільства висловити їм свою шану й подяку за любов, відданість, терпіння та самопожертву.

Джерела та література:

1. *Ведомости Верховного Совета СССР. – 1945. – № 4. – 26 января. – 4 с. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ). – КН-265662. – Г-80177.*
2. *Там само. – № 37. – 7 июля. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-265694. – Г-80209.*
3. *Там само. – № 42. – 31 июля. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-265702. – Г-80217.*
4. *Там само. – № 43. – 5 августа. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-265703. – Г-80218.*
5. *Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя / Авт.-упоряд.: М.П. Білоблочкий, В.Й. Бузало та ін. – К.: Мистецтво, 1999. – 168 с.*
6. *Дяченко (Кравченко) А.Й. // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.*
7. *Знак народної пошани «Орден матері бійця АТО» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vgo-kraaina.org/catalog/award/znak-narodnoyi-poshani-orden-materi-bijcu-ato>. – Назва з екрана.*
8. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 2009. – 784 с.*
9. *Там само. – Т. 8. – К.: Наукова думка, 2011. – 520 с.*
10. *Знак «Матерям і вдовам за мужність, витримку та героїчну працю» Є.Д. Лисенко. 1984 // Фонди НМІУДСВ. – КН-221270. – НН-12925.*
11. *Красная звезда. – 1944. – № 288. – 7 декабря. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-213724. – Г-74767.*
12. *Курьлев О. Боевые награды Третьего Рейха: иллюстрированная энциклопедия. – М.: Эксмо, 2006. – 352 с.*
13. *Лисенко Є.Д. // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.*
14. *Медаль материнства I ст. // Фонди НМІУДСВ. – КН-358. – НДМ-11.*

15. Медаль материнства I ст. М.І. Холодар. 22.03.1951 // Фонди НМІУДСВ. – КН-39090. – НДМ-1357.
16. Медаль материнства II ст. // Фонди НМІУДСВ. – КН-360, 227908, 274776. – НДМ-16, 13236, 14756.
17. Ордена и медали СССР. – М.: Военное издательство, 1983. – 304 с.
18. Орден княгини Ольги I, II, III ст. Україна // Фонди НМІУДСВ. – КН-214631–214633. – НДМ-3448, 3449. – НН-12776.
19. Орден «Материнська слава» I ст. СРСР // Фонди НМІУДСВ. – КН-354. – НДМ-7.
20. Орден «Материнська слава» II ст. СРСР // Фонди НМІУДСВ. – КН-355, 227903, 257549, 274706. – НДМ-8, 3957, 4207, 4332.
21. Орден «Материнська слава» III ст. СРСР // Фонди НМІУДСВ. – КН-356, 246623, 257550, 25755. – НДМ-9, 4023, 4208, 4209.
22. Орден «Материнська слава» I, II, III ст. НРБ // Фонди НМІУДСВ. – КН-1887–1889. – НДМ-324–326.
23. Орден матері бійця АТО. Україна // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 284 від 16.08.2019.
24. Орден «Мати-героїня» № 136306. СРСР // Фонди НМІУДСВ. – КН-357. – НДМ-10.
25. Посвідчення Б № 663573 до медалі «Медаль материнства» I ст. М.І. Холодар. 22.03.1951 // Фонди НМІУДСВ. – КН-39257. – Д-8808.
26. Посвідчення Д № 254046 до медалі «Медаль материнства» II ст. А.Й. Дяченко (Кравченко). 14.03.1961 // Фонди НМІУДСВ. – КН-261401. – Д-64795.
27. Посвідчення № 013396 Президії Верховної ради СРСР про присвоєння почесного звання «Мати-героїня» Є.Д. Лисенко. 19.11.1946 // Фонди НМІУДСВ. – КН-255722. – Д-61102.
28. Почесний хрест німецької матері. Німеччина. 1938 // Фонди НМІУДСВ. – КН-6811/1-2036. – НН-912/2036; НД-24885/1-1000; КН-261733/1–3; НН-13969/1–3.
29. Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. – М.: Известия, 1984. – 304 с.
30. Смыслов О.С. История советских наград. – М.: Вече, 2007. – 400 с.
31. Холодар М.І. // Генеральний довідковий каталог НМІУДСВ.

© Оксана ЯНКОВЕНКО

К ВОПРОСУ ГЕНДЕРА: МАТЕРИНСКИЕ НАГРАДЫ (обзор фондов Национального музея истории Украины во Второй мировой войне)

В статье освещаются отдельные аспекты гендерной политики Германии и СССР 1930–1940-х годов, в частности раскрыты особенности наградной системы, касающиеся поощрения лиц женского пола за рождение детей. Определено непосредственное влияние Второй мировой войны на начало учреждения наград для многодетных матерей. На основе музейной коллекции прослежены этапы введения материнских отличий и раскрыты современные традиции награждения матерей.

Ключевые слова: женщина, Вторая мировая война, гендерная политика, материнская награда, орден, медаль, фондовое собрание, музейная коллекция.

© *Oksana* YANKOVENKO

**ABOUT THE ISSUE OF GENDER: MATERNAL AWARDS
(THE COLLECTION SURVEY OF THE NATIONAL MUSEUM OF
THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR)**

The article highlights some aspects of the gender policy of Germany and the USSR in the 1930s and 1940s, in particular the features of reward system regarding the encouragement of women to give birth to children. The author determines the direct influence of the Second World War on the beginning of the awards establishment for many mothers. The author traces the stages of introduction of maternal insignia and reveals the modern traditions of rewarding the mothers on the basis of museum collection.

Keywords: *woman, the Second World War, gender policy, maternal awards, order, medal, museum collection.*

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

УДК 069.51(044)“1941”+069.8-047.24“2019”

© *Світлана ДЕМЧЕНКО*

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «УВАГА! ПОШУК! НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-го...». ПІДСУМКИ 2019 р.

Підбито підсумки гуманітарного проекту Національного музею історії України у Другій світовій війні «Непрочитані листи 1941-го...» за 2019 р. Досліджено долі авторів листів, відтворено шляхи пошуку родин адресантів та адресатів.

Ключові слова: *Друга світова війна, німецько-радянська війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проект, непрочитані листи, пошук.*

У процесі реалізації науково-гуманітарного проекту «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го...» уже десятий рік поспіль науковці музею досліджують колекцію непрочитаних листів, до якої ввійшло 1215 епістол, датованих червнем – липнем 1941 р. Після окупації нацистами Кам'янця-Подільського цю кореспонденцію було вивезено до Австрії. Упродовж десятиліть вона зберігалась у фондах Технічного музею Відня й у 2010 р. була повернута до України. Одним із завдань роботи з листами є пошук родин адресатів і адресантів, рідних і знайомих, щоб вони змогли бодай із запізненням, але все-таки прочитати слова своїх близьких та пролити світло на долі авторів листів – учасників німецько-радянської війни, безпосередніх її свідків, людей різної національності й віку. Вони залишили свої життя в палаючих танках і на випалених полях, у зруйнованих землянках і в німецьких концтаборах. Вони любили й ненавиділи, сподівались і втрачали надію. І, звичайно, писали звісточку додому, чекаючи новин від сімей та друзів. Ці листи не стільки про війну, як про людину на війні. Вони не лише реконструюють перебіг подій, а й передають людські почуття в перші хвилини, дні, місяці війни. Про що писали бійці? Про тяжкі втрати, про біль, про любов, про буденне солдатське життя. Пожовклі клаптики паперу, затерті конверти, поштові картки й солдатські трикутники – своєрідні фрагменти воєнного побуту, свідки того невблаганно жорстокого часу. Листи написані без фальші, приховування почут-

тів, переважно без героїського пафосу, від них віє теплом і щирістю. У кожному з них чийсь життя і доля.

Практично кожен лист починається словами на кшталт: «У перших рядках листа хочу повідомити вам, що я поки що живий і здоровий, чого і вам бажаю...» [4]. Так писав рідним і Афанасій Бричак із Хмельниччини. Боець 531-го стрілецького полку 164-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту брав участь в оборонних боях в Україні. У липні 1941 р. на території Вінницької області потрапив у полон. Упродовж трьох років перебував у таборі для військовополонених у м. Дорнешть (Румунія). Визволений військами 2-го Українського фронту восени 1944 р. [19]. Після війни Афанасій Гаврилович повернувся в рідні Кутаївці, виховав трьох дочок, дожив до 92 років. Його фронтовий лист знайшли на сайті Національного музею історії України у Другій світовій війні родичі. Тож музейники разом із журналістами телеканалу UA TV вирушили на Черкащину, де нині проживають доньки Афанасія Бричака – Галина і Леоніла. Їхнього батька немає вже 18 років, але отримавши його звістку, сестри ніби знову відчували присутність рідної людини.

Цього самого дня чекали на музейників і у Кривому Розі. Через 78 років отримала звісточку від тата Ольга Іванівна Легош. Напередодні німецько-радянської війни родина проживала у м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро). Іван Дмитрович Темний очолював один із районних відділків міліції міста. З початком бойових дій був мобілізований на фронт. Ймовірно, службу проходив у складі 116-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту, брав участь в оборонних боях на київському напрямі.

Улітку 1941 р. Іван Дмитрович написав дружині два листи, у яких повідомляв, що живий та здоровий, перебуває неподалік м. Черкаси, просив не ображатися на нього через відсутність листів, бо нема як надіслати, вони стоять далеко від міста. Але найбільше Іван Дмитрович розпитував про донечку Олю та обіцяв нещадно бити ворога [15; 16].

Іван Темний не повернувся з фронту. Донька не дуже добре пам'ятає батька, коли він пішов на війну, їй було три роки. У дитячій пам'яті на все життя закарбувався момент, коли додому повернувся татів кінь Буян, із яким Іван Дмитрович пішов на фронт, і як плакала мама, що кінь повернувся без тата. Дружина та донька багато років розшукували свою найріднішу людину. Як згадує Ольга Іванівна, приблизно у 1950-х роках через паспортний стіл та довідку вони дізналися, що Іван Дмитрович Темний, 1913 р. н., проживає у м. Ізюм Харківської області. «...Ми думали, що, можливо, він був поранений і втратив пам'ять чи є якісь інші причини, чому тато не повернувся додому. Тому вирішили з мамою поїхати і все з'ясувати...» – розповідала донька. Але приїхавши за адресою, побачили зовсім іншого чоловіка, який навіть не захотів спілкуватися і швидко випровадив їх із будинку. Поспілкувавшись із сусідами, Антоніна та Ольга дізналися, що родина «Темних» приїхала до Ізюма після війни, родичів у місті не мала. А пізніше їм повідомили, що одразу після їхнього візиту, «Темні» виїхали з будинку. Тому Ольга Іванівна переконана, що тато був убитий на фронті, а його документами хтось користувався в повоєнний час [5]. Пані Ольга передала до музею фотографії із сімейного архіву.

Важко було стримувати емоції того дня ще одній криворізькій родині. Син і донька учасника Другої світової війни Григорія Діденка, бійця 255-го гаубичного артилерійського полку 116-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту, довго звіряли почерк, а переконавшись, що писав їхній батько, прочитали послання з далекого 1941-го. Григорій Антонович писав рідним, що його частина стоїть у м. Черкаси, що їх часто бомбардують, але поки що ворожі бомби його обходять. Хвилюється за господарство, за збір урожаю, за рідних, передає всім вітання. Просить написати, кого забрали в армію, а хто ще залишився у селі і чи є поранені [6]. Василь і Тетяна Діденки розповіли, що батько не любив згадувати про війну, лише знають, що він дійшов до м. Кенігсберг, де зазнав поранення й контузії, був комісований. Після війни одружився, виховав чотирьох дітей, працював комбайнером у місцевому колгоспі. А найголовніше, що в пам'яті дітей Григорій Антонович залишився надзвичайно доброю й чуйною людиною і його фронтовий лист стане справжньою сімейною реліквією для нащадків.

Відразу три листи науковці відправили цьогоріч у Нововодолазький район на Харківщину. Місцеві краєзнавці допомогли в пошуку родичів Івана Семеновича Мірошніченка. Племянниця Тетяна Надьон через 78 років отримала лист, який у червні 1941 р. він писав батькам, дружині та синові Анатолію. Воїн повідомляв рідних, що «...життя на фронті не дуже, то частіше згадуйте Бога, може, залишуся живим... Де я буду завтра, не знаю, бо увесь час рухаємося, вже близько до кордону...» [8]. Протягом війни родина не мала від нього жодної звістки, на численні запити відповіді не отримували. Пізніше з'ясувалося, що в листопаді 1941 р. боєць 536-ї окремої кабельно-шестової роти 353-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту був засуджений військовим трибуналом до восьми років позбавлення волі. У 1948 р. Іван Мірошніченко повернувся в рідне с. Павлівка до родини.

Повернувся з війни й Петро Тридуб, автор листа з колекції «Непрочитані листи 1941-го...», але дружину та сина Шурку, яким писав листи й за якими так сумував на фронті, не застав. Вони загинули під час нацистської окупації. Згодом Петро Павлович одружився, та дітей у новій родині не було. Про це ми дізналися від племянниці Галини Дегтяр, яка дядька добре знала й любила. Тато пані Галини Семен Павлович Тридуб – теж колишній фронтовик, зв'язківець. Нині Галина Семенівна єдина, хто береже пам'ять про родину в домашньому архіві [17].

Родина військовослужбовця Петра Федоровича Недорубка із с. Станичне не дочекалася його з війни. У червні 1941 р. мобілізований Нововодолазьким РВК, він залишив вагітну дружину й пішов захищати рідну землю. Ймовірно, що лист, датований 30 червня, є одним із багатьох, які він писав додому, адже хвилювався

про стан здоров'я дружини: «Муся, бережи сина чи дочку?.. Скажи батькові та матері, аби доглядали тебе, коли ляжеш до лікарні...». Просить берегтися, не ходити босою, не брати нічого важкого в руки: «...Муся, поки я живий, то держи честь свою переді мною. Муся, детка, я буду старатися повернутися до тебе...» [9]. Та збутися цьому не судилося... Петро Недорубко зник безвісти у вересні 1941 р., так і не дізнавшись про народження сина Віктора. Від племінниці автора Лідії Косенко ми дізналися, що Віктор Петрович помер у молодому віці, дітей не мав, тому листа музейники передали найближчим родичам на Харківщині.

Непростими для пошуку є південні області України, де частина сіл затоплені Каховським водосховищем, межі областей після війни змінювалися кілька разів, а села з однаковими назвами є практично в кожному районі. Попри те, співробітникам музею з допомогою представників місцевих органів влади та краєзнавців вдалося знайти ще кілька родин у Херсонській і Миколаївській областях.

Сповнений почуття любові й турботи за родину лист червоноармійця Прохора Кіндратовича Олександровського, бійця взводу зв'язку 3-го батальйону 441-го стрілецького полку 116-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту: «30.07.1941 р. Здрастуйте, мої дорогі дружина Клава, сестра Маруся і синок Володя. Я живий і здоровий. Пишу вам одинадцятий лист, а від вас отримав лише три... Клаво, дитинко, дуже тебе прошу, напиши мені. Може, у тебе немає паперу, то напиши на якійсь палітурці. Щоб я знав, чи ви хворі, чи ви здорові, чи ви живі, чи є у вас хліб... Чи згадує про мене синок, чи, може, вже забувся. Бо я не можу пережити, як здумаю про вас... Сам собі плачу, бо не знаю, як буде далі... Чи доведеться побачитися, чи ні? Я думаю, ці бої надовго... Як я за вами вже скучив, не можу передати!.. Клаво, дитинко, не забувайте про мене...» [12]. Ці слова звучать, як прощання, як заповіт людини, яка дивиться смерті в обличчя, але дуже хоче жити. Та на війні смерть чагує щохвилини. Під час боїв за м. Миколаїв у березні 1944 р. Прохор Кіндратович потрапив до полону, перебував у таборі Бухенвальд на території Німеччини, помер 16 квітня 1944 р. [20]. Маленький, пожовтілий від часу трикутничок діда-фронтовика, зібрав його онуків і правнуків на новорічні свята в родинному колі.

KL.: 10111111 Прокор Александровский

Häftl.-Personal-Karte

Häftl.-Nr.: 45.825 R

Fam.-Name: Alexandrowski Überstellt

Vorname: Prochor am: an KL.

Geb. am: 19.2.04 in: Boischaja Ais-

Stand: verh. Kinder: 2 am: an KL.

Wohnort: dass., r. d. ers.,

Strasse: Prov. Nikolajew am: an KL.

Religion: orth. Staatsang.: Wasser

Wohnort d. Angehörigen: Ehefrau: am: an KL.

Anstolija A.:

Eingewiesen am: 24.3.1944 am: an KL.

durch: 3100.-Nikolajew/Lisse/ am: an KL.

in KL.: Buchenwald

Grund: Russ. Zivilarb.

Vorstrafen: keine am: an KL.

Entlassung: am: 16. IV. 1944 durch KL.: gestorben

mit Verfügung v.: 4. April 16.4. 4/41

Personen-Beschreibung:

Größe: 169 cm

Gestalt: m. stark

Gesicht: eckig

Augen: braun

Nase: st.

Mund: st.

Ohren: st.

Zähne: st.

Haare: schwarz

Sprache: russ. u. ukr.

Bes. Kennzeichen: keine

Charakt.-Eigenschaften:

Sicherheit d. Einsatz:

Körperliche Verfassung:

Strafen im Lager:

Grund: Bed. Alexanderow Art: Person Bemerkung: gestorben 16.4.41

KL. 5 XI. 43-500000

Лист Єгора Матвійовича Яструба, який музейники відправили його нащадкам, свідчить про занепокоєність автора матеріальним станом сім'ї: «Галочко, я тобі писав, але не знаю, чи отримуєш ти мої листи. Пиши мені, як у вас справи, чи закінчилися жнива... Галочко, ти бичка не продавай. Може, буде сутужно з хлібом, то заріжеш і будете їсти з дочкою... Пиши мені швидко, щоб я знав всі ваші новини. Цілую вас з донькою міцно...» [18]. Єгор Матвійович дійшов до кінця війни – червоноармієць, номер гарматної обслуги 192-го гвардійського артилерійського полку 87-ї гвардійської стрілецької дивізії 43-ї армії 3-го Білоруського фронту відзначився під час штурму Кенігсберга. Нагороджений медаллю «За відвагу» [19]. Після війни сімейне життя колишнього фронтовика не склалося, а єдина донька Катерина трагічно загинула в автомобільній катастрофі у 1985 р.

Господарством та забезпеченістю дружини й трьох малих дітей переймався і червоноармієць Степан Корнійович Овчинник: «...Дорога моя дружино Надю, я тобі напишу свою адресу, а ти швидко мені дай знати, як справи вдома. Чи закінчили збирати хліб, бо у нас тут хліби стоять незібрані... Надю, повідом мені, скільки тобі за останній час зарахували трудовнів і чи дозволили забити овець... Бережи діточок: Нілу, Толю і Шуру. Цілуй їх за мене і не обіжай...» [11]. Не було меж здивуванню в онучки Наталії, якій музейники відправили лист дідуся Степана. Вона переконана, що найближчим часом у рідне дідове с. Кларівка з'їдуться всі його онуки, правнуки й праправнуки, щоб прочитати загублений лист.

Майже в усіх листах, які цього року прочитали рідні, простежується сподівання мобілізованих на швидке повернення додому. Особливо вражає кореспон-

денція, адресована в сільську місцевість, що яскраво передає менталітет селянина, його потяг до праці: «...Анюта, я хочу знати, чим ви займаєтеся, як збираєте хліб... Анюта, я знаю, що тобі важко одній господарювати, але я думаю, що скоро побачимося... я повернуся незабаром...» – писав дружині Іван Писарцов, боєць 2-го дивізіону 255-го гаубичного артилерійського полку 116-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту [14]. Іван Іванович повернувся з фронту, виховав п'ятьох дітей. Його онуків, музейники розшукали в с. Анатолівка на Миколаївщині. А от односелець і однополчанин Івана Писарцова Семен Белкін з війни не повернувся. Ніби передчуваючи смерть, він писав дружині: «...Таню, у боях я ще не був, але нас дуже часто бомблять ворожі літаки... Таню, якщо трапиться так, що мене уб'ють, то старайся жити з усіма рідними у мирі. Я дуже за тобою скучив. Якби тебе побачити, то не так страшно було б померати...» [1]. Семен Антонович зник безвісти в 1942 р. Останній лист від діда прочитали онуки, які нині проживають на Кіровоградщині.

Загалом у 2019 р. науковцям вдалося розшукати 15 родин у різних куточках України. Крім уже згаданих, листи з минулого поштою надійшли до рідних Івана Білозіра, Івана Мірошниченка, Зінаїди Немченко, Андрія Перетятого [2; 3; 10; 13]. Рідні та близькі учасників Другої світової війни не лише ділилися родинними історіями, а й передавали на зберігання до музею сімейні реліквії.

За підсумками науково-гуманітарного музейного проекту «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го...» упродовж 10 років музейники вручили 667 муляжів листів. Робота з пошуку не припиняється. Це складний і тривалий процес, адже час бере своє. На деяких конвертах стерлися написи, є потертості, забруднення. Крім того, багато конвертів підписано нерозбірливо, з використанням діалектів, деяких адрес просто вже не існує, багато листів написані національними мовами, без особистих даних адресантів або лише з їхніми ініціалами. Не завжди все можна прочитати й зрозуміти, адже стиль написання та почерки в багатьох випадках нерозбірливі. Проте, незважаючи на різнохарактерність і різноманітність кореспонденції, усі листи своїм змістом спрямовані в майбутнє, адже майже кожен лист містить звернення до дітей, слова наказів та батьківської любові [7]. І наш обов'язок – повернути листи їхнім власникам, донести до рідних слова любові, добрих побажань, прощення і прощання...

Джерела та література:

1. Лист Белкіна С.А. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-248338. – Д-56280.
2. Лист Білозіра І.А. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248557. – Д-56496.
3. Лист Боркун Л.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248222. – Д-56166.
4. Лист Бричака А.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248530. – Д-56469.
5. Генеральний каталог. Темний І.Д. // Фонди НМІУДСВ.
6. Лист Діденка Г.А. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248872. – Д-56800.
7. Легасова Л.В. Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л.В. Легасова // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 144–154.
8. Лист Мірошниченка І.С. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248412. – Д-56354.
9. Лист Недорубка П.Ф. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248416. – Д-56358.
10. Лист Немченко З.Д. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249252. – Д-57168.
11. Лист Овчинника С.К. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248675. – Д-56611.
12. Лист Олександровського П.К. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248717. – Д-56653.
13. Лист Перетятого А.П. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248345. – Д-56287.
14. Лист Писарцова І.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248340. – Д-56282.
15. Лист Темного І.Д. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248715. – Д-56651.
16. Лист Темного І.Д. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248716. – Д-56652.
17. Лист Тридуба П.П. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248408. – Д-56350.
18. Лист Яструба Є.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248682. – Д-56618.
19. Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.
20. Обобщенный банк данных «Мемориал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=72218677>. – Назва з екрана.

© **Светлана ДЕМЧЕНКО**

**НАУЧНО-ГУМАНИТАРНЫЙ МУЗЕЙНЫЙ ПРОЕКТ
«ВНИМАНИЕ! ПОИСК!
НЕПРОЧИТАННЫЕ ПИСЬМА 1941-го...».
ИТОГИ 2019 г.**

Подведены итоги гуманитарного проекта Национального музея истории Украины во Второй мировой войне «Непрочитанные письма 1941-го...» за 2019 г. Исследованы судьбы авторов писем, воспроизведены пути поиска семей адресантов и адресатов.

Ключевые слова: Вторая мировая война, немецко-советская война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, непрочитанные письма, поиск.

© *Svitlana DEMCHENKO*

**SCIENTIFIC AND HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT
“ATTENTION! SEARCHING! UNREAD LETTERS OF 1941...”
THE RESULTS OF 2019**

The author summarizes up the results of the humanitarian project “Unread Letters of 1941...” of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War over the past year. The fates of the authors of the letters have been investigated; the ways of finding the families of the addressees and addressers were described.

Keywords: *Second World War, German-Soviet War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, museum project, unread letters, searching.*

НАШІ АВТОРИ

Білюга Андрій – слухач гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

Демченко Світлана – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

Златанов Златко – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

Іваненко Аліна – кандидат історичних наук, доцент кафедри права філософії та політології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, докторант Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Клименко Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, директор Державного архіву Черкаської області (м. Черкаси)

Клімчук Юрій – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський)

Кондраков Станіслав – студент II курсу факультету історії та філософії ОНУ ім. І.І. Мечникова (м. Подільськ)

Любарська Людмила – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного (м. Київ)

Мелькін Василь – полковник, начальник науково-організаційного відділу Центрального науково-дослідного інституту озброєння та військової техніки Збройних сил України (м. Київ)

Паньків Михайло – кандидат історичних наук, пенсіонер (с. Вербівці)

Пасічко Ярослава – завідувач сектору Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

Поспелов Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти КЗВО «Одеська Академія неперервної освіти Одеської обласної ради» (м. Одеса)

Резнік Володимир – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, докторант Національного університету оборони України (м. Київ)

Слободянюк Микола – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна (м. Дніпро)

Тарасов Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та правознавства Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг)

Юрова Тетяна – кандидат мистецтвознавства, викладач кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Інституту морально-психологічного забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Янковенко Оксана – головний зберігач фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шарабанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (26) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2019. – 192 с.**